

DET RÖDA HOTET

Det röda hotet

De militära och polisiära säkerhetstjänsternas hotbilder
i samband med övervakning av svenska medborgare 1945–1960

Ann-Marie Ekengren

Henrik Oscarsson

NORDIC ACADEMIC PRESS

Nordic Academic Press
Box 1206, 221 05 Lund
Tel: 046-33 34 50
Fax: 046-18 96 85
E-post: infonap@pophist.se
www.nordicacademicpress.com

© Nordic Academic Press och författarna 2002
Tryck: Scand Book AB, Falun, 2002
Omslag: Lönegård & Co
Bildresearch: Helena Å:son Bratt, Zobra Bildresearch.
Sättning: Lotta Hansson
ISBN 91-89116-35-6

Innehåll

Förord	7
1. Demokratins självförsvar	9
Nationell säkerhet och demokrati	11
Demokratins rätt att ta till svärdet	16
Bidraget	18
2. Hotbilder	21
Hottaxonomi	21
Hotbilders funktioner	23
Internationella och nationella hotbilder	27
Mot ett fungerande analyschema	30
Disposition	37
3. Ovanliga forskningsvillkor	39
MUST-arkivet	40
SÄPO-arkivet	45
Forskningsetiska överväganden	47
Öppna källor	49
En metodologisk not	50
4. Andra världskrigets säkerhetstjänst	53
Övervakningen exploderar	54
Kommunister och nazister	57
Räfst och rättarting	59
Avslutning	62
5. Från världskrig till kallt krig: 1945–1948	63
Beredskapstidens slut	64
Försvarstabens motstånd mot nya övervakningsregler	69
Mot en fastare organisation av den militära säkerhetstjänsten	74
Statspolisens 3:e rotel	77
Hot från kommunist är hot från Sovjetunionen	84
Kommunistisk propaganda	94
Nya politiska signaler	97
Den stora kommunistinventeringen 1948–1950	98
Avslutning	104

6. I skuggan av stormaktsmotsättningarna: 1949–1953	107
Kommunisterna och SKP som Sovjetunionens redskap för att genomföra spioneri eller sabotage	108
Kommunisthotet kan avstyras genom information och upplysning?	121
Budgetfrågor	124
Utlänningshotet	125
SKP som opinionshot?	129
En kommunistisk revolution i Sverige?	134
Hotbildernas konsekvenser – några personalkontrollfall	138
Personalkontroll av en allt större krets	142
Avslutning	147
7. Mot en upptining? 1954–1960	149
Kriget under ytan – Sovjetunionen som fiende	150
Nedtonat opinionshot från SKP, nya hot från AMSA	153
Diversifierat säkerhetshot	157
Organisation och arbetsordning ligger fast	160
Statspolisen expanderar	167
Statspolisens översikter om kommunism och nazism	170
Statspolisens telefonkontroll	179
Övervakningsapparatens baksida	183
Avslutning	189
8. Det röda hotet	191
Kontinuitet	192
Nazisthotet	197
Utlänningshotet	199
Expansion	200
Nationell säkerhet och demokratiska rättigheter	202
Generella lärdomar	203
Noter	207
Källor och litteratur	227

Förord

Dottern till en estnisk flykting och sonen till en försvarskritisk fredsvivare – det var knappast sådana personer som 1950-talets beslutsfattare inom den militära och polisiära säkerhetstjänsten tänkte sig skulle få möjlighet att femtio år senare delta i historieskrivningen om den efterkrigstida övervakningen och personalkontrollen. Flyktingar och utlänningar utgjorde per definition en nationell säkerhetsrisk även långt efter det andra världskrigets slut. Och personer som förde fram pacifistiska budskap betraktades som kommunistympatisörer med uppdrag från Moskva att underminera den svenska försvarsviljan inför en kommande sovjetisk invasion. Det är om dessa hotbilder och verklighetsuppfattningar som denna bok handlar.

I sedvanlig ordning är forskningsprodukter som denna bok resultatet av ett stimulerande lagarbete. Ett antal forskarkollegor förtjänar ett stort tack för hjälp och stöd i arbetet med *Det röda hotet*. Ett varmt tack går till ledaren för delprojektet Övervakningshistoria inom Vetenskapsrådets MUST-program, Ulf Bjereld, som kommit med värdefulla kommentarer till det slutgiltiga manuskriptet. Ett stort tack går också till övriga deltagare i den interna arbetsgruppen för övervakningsfrågor (SMUTS) vid statsvetenskapliga institutionen, Daniel Berlin, Marie Demker och Ulrika Möller. Vi vill även tacka specialeminariet i Internationell Politik vid statsvetenskapliga institutionen, i synnerhet Mette Anthonsen och Marie Uhrwing, som gav värdefulla kommentarer om bokens inledande kapitel, men även de tillresta gästerna Alf W Johansson och Karl Molin som frikostigt delade med sig av sin kunskap om övervakningsfrågor.

Till sist ett stort tack till arkivpersonalen vid MUST och Säpo som underlättat vårt sökande i arkiven och som ansträngt sig för att göra våra långa arkivvistelser trevliga.

Göteborg våren 2002

Ann-Marie Ekengren och Henrik Oscarsson

KAPITEL I

Demokratins självförsvar

Hur bör demokratier försvara sig mot sina fiender? Med vilka medel bör rättsstater som vilar på demokratisk grund värja sig mot säkerhetshot som spioneri, sabotage, terrorism och spridning av omstörtande eller extrema ideologier? I vilken utsträckning bör en hotad stat inskränka sina medborgares fri- och rättigheter i syfte att värna sin suveränitet, men utan att äventyra det långsiktiga försvaret av medborgarnas friheter?

Dessa frågor anknyter till en klassisk men ständigt närvarande motsättning i alla moderna demokratier mellan nationell säkerhet och en demokratisk samhällsordning. Under vissa omständigheter hamnar strävanden att värna den demokratiska statens överlevnad i konflikt med just den värdegrund varpå staten vilar. Den normativa stötestenen är i vilken utsträckning den demokratiska staten, i situationer när dess säkerhet hotas, bör bryta mot de ideologiska principer som utgör centrala komponenter i dess identitet och ursprung.

För statsvetenskapligt inriktade historiska studier av svenska statens övervakning av egna medborgare under det kalla kriget är politisk-filosofiska diskussioner om demokratins självförsvar en naturlig utgångspunkt. För detta färskta forskningsfält är motsättningen mellan säkerhet och demokrati den kanske mest generella problemställningen (jfr Lustgarten & Leigh 1994). Motsättningen finns latent bakom allt ställningstagande och beslutsfattande i frågor som rör nationell säkerhet i såväl gårdagen som nuet. Hit hör frågor om bland annat personalkontroll, kameraövervakning av offentliga platser, telefonavlyssning, terroristbekämpning samt övervakning och registrering av egna medborgare.

Utgångspunkten för vår studie är frågan hur svenska beslutsfattare, poliser och militärer hanterade dilemmat mellan nationell säkerhet och demokrati under den period av kallt ideologiskt krig som följde efter det andra världskriget. Valet av tidsperiod beror förstås

DET RÖDA HOTET

i första hand på forskningsuppdraget, nämligen att placera in statens övervakning av sina egna medborgare i ett politiskt, socialt och historiskt sammanhang. Av flera skäl har vi valt att fokusera på kalla krigets inledning, åren 1945–1960.

De avvägningar som aktörer behöver göra för att *samtidigt* värna nationell säkerhet *och* demokratiska värden kan antas vara särskilt svåra under perioder då dessa värden är hotade. I detta avseende är det efterkrigstida Sverige särskilt intressant.

Hoten mot Sverige var högst överhängande inte bara under själva kriget, utan också under det kalla krigets inledning. I ett snabbt försämrat stormaktsklimat var den svenska demokratin hotad på två fronter. Man upplevde att Sverige hade att handskas med ett militärt invasionshot utifrån, precis som under kriget, och ett ideologiskt subversivt hot inifrån. Det röda hotet utifrån kom från Sovjetunionen, det röda hotet inifrån var den organiserade kommunismen. Frågan är i vilken utsträckning den efterkrigstida övervakningen kom att färgas av de hotbilder mot rikets säkerhet som hade byggts upp under kriget?

Att avvärja säkerhetshot från andra stater vet vi kan vara nog så problematiskt att förena med demokratiska värden, som till exempel öppenhet och insyn i beslutsfattandet (se t.ex. Goldmann m.fl. 1986). Men värdekonflikten blir ännu tydligare i beslutsfattande som gäller övervakning och politisk registrering av egna medborgare i syfte att avvärja hot *inifrån*. Då blir de upplevda hotens *karaktär* och *intensitet* avgörande för aktörernas avvägningar – vad aktörerna betraktar som lämpliga redskap för det inre försvaret är avhängigt hotens karaktär och hur allvarligt aktörerna uppfattar hoten. Att avvärja säkerhetshot som uppfattas som akuta bland militärer och politiker kräver kraftfullare desperata åtgärder än att avvärja hot som inte uppfattas som särskilt överhängande. Det är just i de mest hotfulla situationer demokratiska fri- och rättigheter riskerar att nedprioriteras till förmån för omsorg om nationell säkerhet.

Vår studie kan karaktäriseras som en kartläggning av de verklig-hetsuppfattningar av inre och yttre hot mot rikets säkerhet som var rådande i Sverige under tiden efter det andra världskriget. Aktörers hotbilder är, enligt vår uppfattning, nyckeln till en djupare förståelse för *varför* aktörer väljer att hantera värdekonflikter mellan nationell

DEMOKRATINS SJÄLVFÖRSVAR

säkerhet och demokrati som de gör. Det är ett föga kontroversiellt antagande att aktörers perceptioner av den verklighet de ser omkring sig är betydelsefull för de beslut de sedan fattar.

Den djupare förståelse av historien om Övervakningssverige som vi eftersträvar med vår studie vilar varken på någon avancerad kausalmodell eller på någon systematisk kartläggning av aktörernas motiv. Studien är inte ämnad för att pröva olika förklaringar till aktörers agerande, t.ex. huruvida det var genuin omsorg om rikets säkerhet, partistrategiska överväganden, kommunisthat eller personliga karriärstrategier som förklarar varför aktörerna valde att agera som de gjorde. Ett viktigt skäl är förstås att vi ännu vet för litet om vad som egentligen hände. Nej, vår studie bör snarare betraktas som en kartläggning av en viktig potentiell förklaringsfaktor till varför Övervakningssverige kom att utformas som det gjorde. Den centrala frågan är således rent deskriptiv, men samtidigt framåtsyftande: vilka hotbilder var förhärskande bland medborgare, politiker och tjänstemän inom svensk polisiär och militär säkerhetstjänst under inledningen av kalla kriget?

Frågeställningen har sitt ursprung i en genuin önskan att begripa den tankevärld och omvärldsförståelse som svenska politiker, tjänstemän och administratörer av övervakningsapparaten hade under perioden 1945–1960. Vi tror att ny kunskap om aktörernas hotbilder i ett senare skede kommer att vara mycket användbara för att förklara aktörers agerande, men vi vill samtidigt göra klart att en förklarande ansats faller utanför syftet med den här studien.

Nationell säkerhet och demokrati

Att teckna värdekonflikter mellan demokrati och nationell säkerhet är ingen nyhet i förefintlig historisk-statsvetenskaplig forskning. Det pågående tvärvetenskapliga forskningsprogrammet *Sverige under kalla kriget* (SUKK) kom redan från början att organiseras kring tre begreppspar som varit präglande för svensk utrikespolitik under perioden 1945–1990: *nationell suveränitet*–*internationellt beroende*, *ideologisk västvänlighet*–*säkerhetspolitisk alliansfrihet* och *demokratisk öppenhet*–*militär beredskap* (Bjereld, Johansson, Molin & Persson 1997).

I boken *Hjalmarsonaffären* preciserar Ulf Bjereld det tredje be-

II

DET RÖDA HOTET

greppsparet genom att karaktärisera svensk utrikespolitik som formad i ett spänningsfält mellan "... främjandet av demokratiska värden som frihet, tolerans och öppen diskussion samt upprättandet av en hög psykologisk och materiell beredskap att försvara Sverige mot ett angrepp från öst" (Bjereld 1997:28). I SUKK:s tappning handlar hoten mot demokrativärdena framför allt om svårigheter att åstadkomma demokratisk kontroll över utrikespolitiskt beslutsfattande och säkerhetshoten i första hand om *militära hot* mot nationell säkerhet.

I studier av staters utrikes- och säkerhetspolitik är det naturligt att lägga särskild tonvikt på mellanstatliga relationer. Men när det gäller det betydligt mer sällsynta studiet av övervakning och registrering av egna medborgare är det snarare relationen mellan staten och dess medborgare som hamnar i brännpunkten. Om man så vill handlar det alltså om favorittemat i klassisk liberal kontraktsteori: inbyggda motsättningar i upprättandet av det sociala kontraktet mellan individen och suveränen (staten).

Vi behöver alltså omformulera hoten mot demokratin och säkerheten något i förhållande till SUKK:s begreppspar demokratisk öppenhet – militär beredskap. Hoten mot demokratin är här inte enbart en fråga om öppenhet i beslutsfattandet, utan handlar om de mer grundläggande individuella fri- och rättigheter som vi i allmänhet associerar med demokratiska rättsstater. Och säkerhetshoten utgörs här inte i första hand av militära yttre hot utan av inre hot. De handlar om egna medborgare som ägnar sig åt "landsskadlig verksamhet" i form av sabotage, spionage och spridande av icke-demokratiska och samhällsomstörtande ideologier.

Vi menar att dilemmat mellan nationell säkerhet och demokrati är ett dilemma i ordets rätta bemärkelse. För äkta dilemman finns inga egentliga lösningar: Två omistliga värden, nationell säkerhet och rättsstatens demokratiska grundprinciper, befinner sig i konflikt med varandra. Hur aktörerna än väljer att agera blir de avtvingade en prioritering – strävanden i riktning mot uppfyllande av ett värde innebär alltid negativa konsekvenser för uppfyllandet av ett annat, särskilt i en hotfull kontext. Ofta är det endast sett över en serie ställningstaganden som det är möjligt att skönja förändrade positionstaganden i värdekonflikten.

DEMOKRATINS SJÄLVFÖRSVAR

Vari består egentligen värdekonflikten? För att kunna svara på frågan om vad vår studie egentligen skulle kunna bidra med i diskussionerna om dilemmat mellan säkerhet och demokrati är det nödvändigt att närmare precisera huvudbegreppen. Samtidigt gäller att inte förlora sig i de oceaner av litteratur som behandlar demokrati, demokrativärden och social kontraktsteori.

En bestämning av vilka värden som står på spel när det gäller *nationell säkerhet* är relativt lättrövad. Säkerhetsvärdena handlar ytterst om statens existens och suveränitet, eller närmare bestämt möjligheterna för staten att upprätthålla sina olika funktioner, bland annat monopolet på våldsmakt, inom territoriet. För att värna nationell säkerhet använder sig stater av en utrikes- och säkerhetspolitik, och i denna överordnade strategi ingår det militära försvaret och underrättelse- och säkerhetstjänsten som ett element. I säkerhetspolitiken ingår även att förebygga inhemska brott mot rikets säkerhet. Denna brottsbekämpning sköts i första hand av de polisiära myndigheterna.

Det är en mer intrikat arbetsuppgift att fastställa vilka demokratiska värden som är eller kan vara hotade genom statens ansträngningar att försvara sig själv mot yttre och inre fiender. De värden man direkt kommer att tänka på är måhända demokratisk kontroll, öppenhet och insyn. Vid närmare eftertanke inser man snart att de värden som kan stå i konflikt med statliga försvarsmekanismer lika gärna kan vara en mycket längre lista och omfatta alla slag av individuella medborgerliga fri- och rättigheter som vi idag associerar med en demokratisk rättsstat, såsom tryckfrihet, åsiktsfrihet, meddelarfrihet, mötesfrihet och rörelsefrihet.

En möjlig framkomstväg är att mer precist bestämma innebörden av begreppet *demokratisk rättsstat*. I boken *Rättsstaten* har statsvetaren Olof Petersson försökt argumentera sig fram till en generell definition av begreppet rättsstat. Han kommer fram till att det är omöjligt eftersom innebörden av begreppet varierar så kraftigt mellan länder och över tid (Petersson 1996). Definitionsproblematiken blir t.ex. uppenbar när man försöker tänka sig en rättsstat som inte samtidigt är demokratisk, eller en demokratisk stat som inte på en gång är en rättsstat. Rättsstatens och demokratins principer är i flera avseenden ömsesidigt beroende av varandra. Peters-

DET RÖDA HOTET

son demonstrerar tydligt att det här förekommer såväl teoretisk som empirisk överlappning.

Petersson urskiljer formella och materiella krav på vad som kännetecknar en rättsstat. De formella kraven handlar om rättssäkerhet (t.ex. god förutsebarhet och allas lika rätt inför lagen) och maktindelning (t.ex. principen om oberoende domstolar). De materiella kraven berör lagstiftningens innehåll – i en rättsstat kan man inte stifta vilka lagar som helst. Här kommer hänsyn till individens fri- och rättigheter in som en naturlig del. I rättsstater som gör anspråk på att vara demokratiska skall majoriteten vara förhindrad att stifta lagar som bryter mot grundläggande fri- och rättigheter (Petersson 1996:32).

Kriminologen Janne Flygheds avhandling om spioneri och sabotage i Sverige under andra världskriget handlar om hur en demokratisk rättsstat försvarar sig när dess säkerhet står på spel (Flyghed 1992). I weberiansk tradition definierar han först *staten* som ”den konstruktion som inom ett geografiskt område har monopol på att definiera vad som är legalt våld” (s. 33). Med *rättsstat* avses sedan ”en stat som följer de egna, fast formulerade och förutsägbara lagreglerna” (s. 34). Med *demokratisk rättsstat* avses i sin tur en rättsstat där förhållandet mellan staten och de enskilda medborgarna är organiserat på ett sätt så att medborgarna tillförsäkras vissa friheter i förhållande till statsmakten. Dessa medborgerliga friheter garanteras, menar Flyghed, i första hand av ett oavhängigt domstolsväsende som övervakar statens maktutövande. Ytterligare kännetecken på en demokratisk rättsstat är att det finns en lagstiftningsmakt som stiftar lagar efter fastlagda principer och en lagstadgad kontroll av statsförvaltningen. I den demokratiska rättsstaten finns alltså institutioner som är upprättade för att skydda medborgarnas demokratiska fri- och rättigheter från alla slags övergrepp, inte minst från staten själv.

Flygheds bok handlar om huruvida det ägde rum någon rättsstatlig och demokratisk förtunning i Sverige under det andra världskriget, det vill säga en förskjutning från *demokratisk rättsstat* till *stat* eller till och med *polisstat*. Huvudhypotesen, som i allt väsentligt får stöd i Flygheds analyser, är att målet att hålla landet utanför kriget kom att prioriteras framför att upprätthålla demokratiska medborgerliga fri- och rättigheter.

DEMOKRATINS SJÄLVFÖRSVAR

Flera av de fri- och rättigheter som den demokratiska rättsstaten skulle värna visade sig i själva verket vara mycket lätta för den folkvalda riksdagen att upphäva under världskriget. Rättigheterna fick stryka på foten genom införande av tvångsmedelslagstiftning och genom förändringar i tryckfrihets- och utlänningslagstiftningen. Det blev till exempel tillåtet för den i all hemlighet inrättade Allmänna Säkerhetstjänsten att igångsätta en omfattande telefonavlyssning och brev- och paketkontroll. Med hänsyn till rikets säkerhet kunde tryckta skrifter beslagas eller censureras och misstänkta personer kvarhållas i ett par månader utan domstolsprövning. Flygheds kritiska avslutande recension av hur den svenska rättsstaten egentligen skötte sig under kriget riktar bland annat in sig på det faktum att Sveriges förändrade status som rättsstat inte erkändes öppet utan hemlighölls av ansvariga politiker. Medborgarna kände inte till de praktiska konsekvenserna av beredskapslagstiftningen.

Den rättsstatliga förtunning som ägde rum under det andra världskriget är kanske inte så oväntad just med tanke på att det pågick ett storkrig i Sveriges närområde. Mer allvarligt är förstås om positionstaganden i värdekonflikten mellan säkerhet och demokrati leder till att demokratiska värden fortsätter att nedprioriteras också under perioder då det inte är ett lika skarpt läge.

Det juridiska omdömet om säkerhetstjänsternas personalkontroll och övervakning av svenska medborgare årtiondena efter andra världskriget ligger vid sidan om syftet med den här studien. Vi kommer inte att, i Janne Flygheds efterföljd, söka svar på frågan om huruvida det *de facto* ägde rum någon rättsstatlig förtunning också efter det andra världskriget. Frågan huruvida det förekommit oegentligheter eller kanske till och med lagbrott lämnar vi med varm hand över till rättsvetarna. Vi betraktar det inte som vår huvuduppgift att sätta oss till doms över de beslutsfattare och tjänstemän som hade till uppgift att administrera säkerhetstjänsternas övervakning av svenska medborgare.

Från Janne Flygheds analyser lär vi oss att aktörers *hotbilder* är ytterligt värdefulla för att contextualisera deras ageranden. Att placera in Övervakningssverige i ett historiskt sammanhang är en av huvudmålen med det forskningsprogram inom vilket vi verkar. Vår studie är därför koncentrerad till en kartläggning av aktörernas före-

DET RÖDA HOTET

ställningar om hot mot rikets säkerhet. Detta fokus innebär att hotbildsbegreppet får en särskilt framträdande position i vår analys (se nästa kapitel).

Demokratins rätt att ta till svärdet

Vilka är argumenten för varför en demokratisk rättsstat i extrema situationer bör välja att frångå demokratiska principer? När allt kommer omkring existerar stater under en anarkisk internationallpolitisk maktstruktur. Stående inför ett existentiellt hot eller ett hot om reducerad nationell suveränitet är det inte särskilt märkligt att staten väljer att, om så bara för en kort period, ställa åt sidan mer ädla principer, som t.ex. demokratiska fri- och rättigheter. Det går väl knappast att förvänta sig att staten skulle gå i döden för sina ideal? Det finns ett slags staternas behovshierarki där värnandet av territoriet och suveräniteten är mer grundläggande än att bygga och vidmakthålla institutioner som garanterar individuella fri- och rättigheter. Den liberala rättsstatens institutioner blir enligt det här sättet att tänka en sorts lyx man kan kosta på sig när statens säkerhetsarrangemang är ordnade.

John Locke ställde sig frågan under vilka omständigheter folket har rätt att göra motstånd mot den suverän med vilken individerna skrivit kontrakt. Han menade att suveränen visserligen måste ha rätt att i nödsituationer sätta sig över lagen om denne anser det nödvändigt för det allmännas bästa. På en och samma gång är det folket som till slut måste avgöra när suveränen inte längre handlar för det allmännas bästa; en furste som förgriper sig på undersåtarnas liv och egendom upplöser kontraktet och blir rebell (Nordin 1999:84ff).

Den danske demokratiteoretikern Alf Ross försvarar demokratins rätt att ta till svärdet när den är hotad. Hans idéer är särskilt intressanta med tanke på att de formulerades under kriget och framlades just efter andra världskrigets slut, alldeles i början av vår undersökningsperiod. Som vi senare kommer att märka återfinns många av Ross grundtankar i 1950-talets inhemska svenska debatt om nationell säkerhet och demokrati.

DEMOKRATINS SJÄLVFÖRSVAR

Våld kan endast mötas med våld. Om den demokratiska staten vill bestå, måste den med alla medel försvara sig mot våldsangrepp och har därmed icke brutit något mot sina egna principer (Ross 1948:169).

Senare, i bokens sista stycke, kvalificerar Alf Ross sin ståndpunkt:

Demokratin bör försvara sig. Mot åsikter av varje slag bör vapnet enbart vara ordets makt. Den obegränsade yttrandefriheten bör vara en helig princip. Förbud och makt är onyttiga och vänder i sista hand udden mot demokratin själv. Men våld måste mötas med våld. Även om en partibildning tolereras, som enligt sitt program åsyftar våldsam omstörtning, måste man effektivt ingripa mot alla försök att förstöra det demokratiska samhällslivet och sabotera dess institutioner. Även den illasinnade propagandan bör drabbas. Slutligen bör statens funktioner så vitt möjligt endast anförtros åt personer, som icke är fiender till den stat de skall tjäna (Ross 1948:343).

Ross lyfter särskilt fram *yttrandefriheten* som det centrala demokratiska värdet, den heliga princip varpå demokratin vilar. Avkall från denna huvudprincip kan aldrig accepteras. Så länge fria ord kan mötas med fria ord är förbud och makt onyttiga medel för att försvara demokratin. Övergår det fria samtalet i våldshandlingar är det dock fullt legitimt för statsmakten att försvara sig, effektivt och med alla medel. Här uppfattar Ross uppenbarligen ingen värdekonflikt, och han identifierar inte själv några gränsdragningsproblem. Från hans resonemang framgår exempelvis inte var gränsen mellan "åsikter av varje slag" och "illasinnad propaganda" skulle kunna dras. När övergår en åsiktsyttring till illasinnad propaganda? Och vem bestämmer i så fall det?

Ross tycks mena att staten, när ordets makt inte räcker till, får använda snart sagt vilka våldsmedel som helst till sitt självförsvar utan att den bryter mot sina egna principer. Det är olyckligt att han inte utvecklar denna argumentationslinje ytterligare, eftersom den verkar bräcklig. Skulle man inte kunna tänka sig situationer då den demokratiska staten är tvungen att förvägra subversiva element just den yttrandefrihet som är så central för Ross? Kanske är svaret att

DET RÖDA HOTET

om ”den obegränsade yttrandefriheten” får stryka på foten så är den demokratiska staten inte längre en demokratisk stat utan bara en stat. Och en stat som inte längre är demokratisk är kanske inte heller värd att försvara.

Alf Ross ger också konkreta förslag på hur konflikten mellan nationell säkerhet och demokrati bör hanteras. För det första bör utbildning och upplysning, en demokratisk fostran av medborgarna, vara den demokratiska statens huvudsakliga vapen i kampen mot subversiva krafter. För det andra bör den demokratiska staten försäkra sig om att demokratins fiender inte anförtros positioner i statsmakten.

Båda dessa försvarsmedel vet vi att den svenska staten begagnade sig av under och efter det andra världskriget. Centralförbundet Folk och Försvar (CFF) bedrev till exempel omfattande så kallade upplysningskampanjer under 1950-talet som ett led i kampen mot den femte kolonnen (Hjort 1998). Den militära personalkontrollen som utvecklades under kriget hade just till uppgift att förhindra subversiva element tillträde till positioner inom försvarsmakten.

Bidraget

Men vad kan vår kartläggning av aktörers hotbilder lära oss om det generella dilemmat nationell säkerhet och demokrati? Konkret kommer vi genom våra analyser att kunna fastställa i vilken utsträckning det *överhuvudtaget* har förekommit resonemang som berör denna motsättning och vilken karaktär dessa resonemang har haft. Vi kommer även att kunna dra slutsatser om i vilka sammanhang vilka slags aktörer har reflekterat över motsättningen mellan nationell säkerhet och demokrati. Till dessa frågor återkommer vi i det avslutande kapitlet.

Dilemmat mellan nationell säkerhet och demokrati är intressant därför att det kan antas ha ständig relevans, åtminstone för rättsstater som vilar på demokratisk grund: Så länge det finns stater och något vi kallar demokrati kommer värdekonflikten att bestå i en form eller annan.

När det gäller utformning och utförande av demokratins försvar kan vi således anta att dagens och morgondagens beslutsfattare står,

DEMOKRATINS SJÄLVFÖRSVAR

och kommer att stå, inför samma dilemma som gårdagens. Historiska studier av svenska beslutsfattare, som verkade under de extraordinära omständigheter som inledningen av det kalla kriget innebar, är viktiga eftersom de kan lära oss mer om en generell problematik som dagens beslutsfattare också möter. Det vore osannolikt om inte Sverige någon gång i framtiden skulle hamna i situationer då rikets säkerhet utmanas av yttre och inre hot. Det ligger i alla demokratiska medborgares intresse att lära sig känna igen under vilka omständigheter dilemmat nationell säkerhet och demokrati blir särskilt besvärliga.

Denna mer generella problematik som vår studie knyter an till angår därför alla medborgare som vill försvara demokratiska rättsstater: Under vilka omständigheter är det möjligt att upprätta och upprätthålla övervakningssystem riktade mot egna medborgare? Om inte annat är det just sådana omständigheter som det är angeläget att kunna identifiera för dagens och morgondagens försvarare av demokratiska fri- och rättigheter. Denna bok är vårt bidrag till detta försvar.

KAPITEL 2

Hotbilder

Kartläggningen av aktörers hotbilder är vår centrala forskningsuppgift. Vi anser att aktörers hotbilder och verklighetsuppfattningar är viktiga för förståelsen av varför aktörer väljer att hantera dilemmat mellan nationell säkerhet och demokrati som de gör. Kartläggningen av hotbilder betraktar vi som betydelsefull även för att uppnå ett av övervakningsforskningens överordnade syften, nämligen att placera in övervakningen i en historisk och politisk kontext – att kommunicera den tidsanda som var rådande i Sverige under den omedelbara efterkrigstiden.

Användandet av begrepp som *hot* och *hotbilder* är vanligt förekommande i analyser av internationella relationer. I det här kapitlet preciserar vi med hjälp av tidigare litteratur vad vi avser med hot och hotbilder i den här studien. Vi konstruerar också det analyschema som vi behöver för att kartlägga aktörers hotbilder.

Hottaxonomi

Enligt den aktörsorienterade hotlitteraturen är *maktutövning* det för-
enande för alla hotrelationer. Någon utövar eller hotar att utöva makt
mot den hotade. Hot om fysiskt våld, ekonomiska sanktioner, IT-ter-
rorism och miljöterrorism är bara några exempel (se t.ex. Försvars-
beredningen 1998, 1999). En mängd olika aktörer kan vara inblandade
i en hotrelation – det kan handla om att individer, organisationer,
företag eller stater hotar varandras överlevnad eller autonomi.

Maktutövningens konsekvenser är bland annat att den hotades
handlingsutrymme kringskärs av det framförda hotet. Den hotade
är tvingad att agera för att söka avvärja hotet, helst genom att före-
komma det långt innan några större värden har gått till spillo. Om
den hotade inte lyckas med detta så kommer något som den hota-
de värderar att gå förlorat. Den hotades kontroll går delvis förlorad
i samma ögonblick som ett hot identifieras.

21

DET RÖDA HOTET

Hot kan anta många skepnader, allt från verbala hotelser till trupp-sammandragningar vid en gräns. Statsvetaren Johan Eriksson instämmer med de senaste årens Försvarsberedningar, att de militära hoten har minskat i omfattning under 1990-talet till förmån för mer diversifierade hotbilder. Samtidigt har samhällets skydd gentemot olika hot blivit mindre självklart till förmån för privata säkerhetslösningar (Eriksson m.fl. 2001).

Hot kan vara olika explicita när det gäller vilka konsekvenser som kommer att drabba andra om hoten realiserar. Därav följer att tolkningarna av olika hot kan vara olika säkra; det råder större osäkerhet kring uttalade, vaga hot än kring direkta, uttalade hot. I litteraturen skiljer man i allmänhet mellan *faktiska* och *potentiella* hot beroende på hur väl uttalade hoten är. Potentiella hot innebär att en aktör erkänner en annan aktörs möjlighet och kapacitet att utöva makt om denne skulle vilja (se t.ex. Myers m.fl. 1991). I sådana fall påverkar alltså en aktör en annan aktörs agerande bara genom att inneha tillräcklig kapacitet och behöver aldrig explicit uttala några hot, än mindre realisera dem, för att uppnå sitt syfte.

När det gäller potentiella hot finns det även anledning att här nämna sådana hot som inte kan sammankopplas med en viss aktör. Miljöforskare tror i och för sig att smältningen av polarisen beror på människans levnadsvanor, men det är ju ingen aktör som medvetet skapar hotet. Potentiella hot kan alltså skapas utifrån olika naturfenomen eller samhällsfenomen som inte kan kopplas till en viss sändare av hotet. Den här typen av strukturella hot har dock endast begränsad relevans för våra frågeställningar.¹

För att ytterligare tydliggöra tidsaspektens betydelse finns också anledning att skilja mellan långsiktiga hot och hot som uppstår i krissituationer (jfr Ekman 2000 och Myers m.fl. 1991:3). Krishot kan till exempel handla om att ett invasionshot plötsligt uppstår, eller att en flodvåg eller jordbävning är på väg att ödelägga ett helt samhälle. Oförutsedda händelser som utsätter samhället för stora påfrestningar kan föras till krishotskategorin.

Utifrån olika typer av hot, potentiella eller faktiska, kriser eller långsiktiga hot, skapar de hotade olika *hotbilder*. Med *aktörers hotbilder* avses verklighetsuppfattningar av olika hot. De två skilda begreppen hot och hotbilder fäster uppmärksamheten på skillnaden

HOTBILDER

mellan reella och upplevda hot (jfr Westfalk 2001 som talar om faktiska och konstruerade hot). Det kan förekomma reella hot som inte uppfattas som hot av aktörerna, likaväl som det kan förekomma hot i aktörernas verklighetsuppfattningar som inte är verkliga. Eftersom den upplevda verkligheten är det enda som aktörerna är medvetna om när de fattar beslut är det denna upplevda verklighet som i första hand är intressant att studera om man vill öka sin förståelse av aktörernas ageranden.

I den här studien är vi inte intresserade av att studera i vilken utsträckning aktörers uppfattningar av hot överensstämmer med faktiska, *reella* hot mot nationens säkerhet. Vår undersökning avser inte att söka fastställa i vad mån hotbilderna har varit realistiska i något slags objektiv mening. Däremot inkluderar vi i hotbildsanalyserna sådana resonemang där aktörerna identifierar både faktiska och potentiella hot. Skälet till att vi inte tycker det är viktigt att skilja på dessa är att vi bedömer det som ett rimligt antagande att handhavandet av dilemmat nationell säkerhet och demokrati/rättsstat påverkas av hotbilder, oavsett om dessa bygger på faktiska eller potentiella hot. Vår studie täcker in perioden 1945–1960, då såväl tillfälliga internationella krissituationer som långsiktiga hot sannolikt är mer aktuella.

Hotbilders funktioner

Inom internationell politik och utrikespolitiskt beslutsfattande har de i huvudsak statscentrerade hotbildsanalyserna ägnats åt att förklara staters utrikespolitiska agerande. Aktörers uppfattning om att ett hot har uppstått kan bidra med en förklaring till varför en aktör förändrar sitt utrikespolitiska agerande. Hotbildsanalyserna har utgått från de fem utrikespolitiska målsättningar som stater vanligen tillskrivs, det vill säga säkerhet, ekonomi, ideologi, opinion och identitet. Tanken bakom dessa analyser är oftast att om staten inte förändrar sitt utrikespolitiska agerande så ökar sannolikheten för att hoten realiserar. Det skulle i så fall innebära att staten inte kan existera under nuvarande villkor. Hoten möts därför av nya eller ”nygamla” strategier för att säkerställa att staten i så liten utsträckning som möjligt skall behöva begränsa sitt agerande. I en mening kan

DET RÖDA HOTET

hotet, i samma stund som aktörerna uppfattar det som ett hot, innebära en handlingsbegränsning, eftersom ett förändrat strategival under sådana omständigheter inte är självvalt och kontrollen över utvecklingen minskar.

Wilhelm Agrell har, liksom många andra, noterat att det kan finnas andra skäl än säkerhetspolitiska för att överdriva uppfattningen om olika hot och därför framställa en alarmerande bild av omvärlden. Agrell tror att tidningar kan sälja fler exempel om man väljer att publicera artiklar som överdriver potentiella hot mot Sverige. På motsvarande sätt kan fredsorganisationer vinna nya medlemmar genom att framställa krigshot som överhängande (Agrell 1982:4. Se även Goldmann 1997, Eriksson m.fl. 2001). Forskare kan naturligtvis överdriva hot för att få mer forskningsmedel. En hotbild, oavsett om den handlar om att köttätande kan ge galna kosjukan, att ett svenskt icke-medlemskap i EMU leder till ökad arbetslöshet eller att Ryssland flyttar militära medel närmare de baltiska staternas gränser, är ett sätt för politiska aktörer att rikta uppmärksamhet mot ett problem eller en fråga. Alarmism och larmrapporter är ett effektivt medel att nå uppmärksamheten för sina hjärtefrågor.

Agrells fundering leder fram till frågan om vilka drivkrafterna bakom själva konstruktionen av hot är? Som framgår av tidigare forskning är det uppenbart att föreställningar om nationella fiender, säkerhetshot och konspirationer fyller en rad olika funktioner för individer, grupper, samhällen och hela kulturer. Föreställningar om hot kan vara en värdefull resurs, högst användbar för många olika politiska syften.

David Finlay, Ole Holsti och Richard Fagen menar att hot- och fiendebilder fyller åtminstone tre viktiga generella funktioner i samhället. För det första har hotbilder en *psykologisk funktion*. De kan användas för minska människors frustration, fokusera aggressioner eller omdirigera uppmärksamhet till andra områden. De kan också rättfärdiga tveksamma beteenden eller motivera impopulära beslut och erbjuda en bjärt kontrast till rådande interna förhållanden. För det andra har hotbilderna en *sociologisk funktion*. Fiendebilder är effektiva redskap för identitetsskapande och kan fostra till solidaritet och sammanhållning i ett samhälle, klargöra gemensamma mål och strävanden och göra det lättare för människor att acceptera en

HOTBILDER

insocialisering i olika gruppnormer. För det tredje har aktörers fiendebilder en *politisk funktion*. Hotbilder är användbara för att identifiera gemensamma intressen och skapa politisk uppslutning. Genom att polarisera det onda och goda kan man vidmakthålla ideologi, nationalism och konsensus.

Fiendebilders psykologiska och sociologiska funktion avtäckts tydligt i de många studierna av amerikansk kommunistkräck. Historien om amerikansk antikommunism är till stora delar en berättelse om en identitetssökande nation med stora behov av inre och yttre fiender. Den brittiske historikern Michael Heale (1990) har skrivit den kanske mest insiktsfulla studien om amerikansk antikommunism. Heale spårar antikommunismen tillbaka till tidigt 1800-tal. Han beskriver fiendebildernas centrala funktion för det amerikanska nationsbygget, en process präglad av industrialisering, urbanisering och inbördeskrig.

Kommunism uppfattades tidigt som oförenlig med amerikanska särdrag. Socialismens kollektivistiska och materialistiska doktrin var svår att förena med amerikansk kristendom, känslor av patriotism för republiken, den entreprenördrivna ekonomin och den individualistiska drivkraften i amerikansk ideologi. Bilden av "the enemy from within" – ett klassiskt tema i amerikansk politik ända sedan revolutionen – blev naturlig att återkalla efter nyheten om Paris-kommunens upprättande 1871. Socialismens revolutionära natur var ett inre hot som inte ens Amerika var immun mot. Kommunist-skräcken bland amerikanerna utnyttjades skickligt av industriägarna som ett vapen i den pågående klasskampen.

Behovet av yttre och inre fiender blev förstås inte mindre efter det traumatiska inbördeskriget. Som distraktion i svåra konflikter tjänade grovt förenklade fiendebilder som utmärkta redskap för att definiera amerikansk identitet och ena nationen. Efter revolutionen i Ryssland 1918 kom det kommunistiska samhället att beskrivas som en inverterad bild av det amerikanska – i allt från politisk retorik till sciencefiction-filmer. Den så kallade McCartyismen – det mest kända uttrycket för amerikansk antikommunism under 1950-talet – vittnar om den enorma sprängkraften i fiendebilder. Ironiskt nog var det i landet där liberalismens individuella fri- och rättigheter historiskt har tillmätts störst vikt som övertrampen blev

DET RÖDA HOTET

som grövst. Bränslet till 50-talets paranoida hetsjakt på kommunister i USA var en blandning av partipolitisk kamp, missriktad patriotism och enskilda individers karriärsträvanden.

Enligt den brittiske statsvetaren Ken Booth finner vi det kalla krigets verkliga dynamik inte på den internationella arenan eller i militär upprustning, utan just i användningen av fiendebilder för olika inrikespolitiska syften (Booth 1998). Starkt förenklade fiendebilder är ofta effektivare än mer sofistikerade. Att förmedla en tillfredsställande illusion är bättre än att förmedla en komplicerad verklighet. De senaste årens intresse för identitetsfrågor, delvis som ett resultat av att etnicitet visat sig vara en viktig faktor i krig och konflikter, har i detta avseende en tydlig föregångare i hotbildslitteraturen. "Vi och de"-tänkandet som är utpräglat för identitetsdiskursen återfinns även i diskussionen om fiendebilder och om hur negativa egenskaper projiceras på fienden (jfr Lindberg 1994:28f, Åselius 1994:197).

De historiska lärdomarna om amerikansk antikommunism är givetvis intressanta, inte minst för att det blir tydligt hur enskilda individer finner det rationellt och naturligt att använda sig av hot- och fiendebilder för att uppnå sina mål. Överfört till svenska förhållanden blir dock resonemangen kring hotbilders identitetsskapande funktioner något ansträngda. Den svenska nationen har inte tillnärmelsevis haft samma identitetsproblem som den amerikanska, i varje fall inte under den tidsperiod som här avses. Behovet av en yttre fiende har inte varit lika stort. Däremot finns ingen anledning att tvivla på att svenska aktörers hotbilder under inledningen av det kalla kriget har fyllt vissa funktioner. Närmast till hands ligger i så fall att diskutera de svenska fiendebildernas *politiska* funktion. Övervakningen av svenska kommunister under tiden efter det andra världskriget har både en utrikes- och inrikespolitisk dimension: Sovjetunionen utgjorde ett reellt militärt hot samtidigt som det fördes ett ideologiskt och opinionsmässigt krig mellan socialdemokrater och kommunister på hemmaplan.

De hotbilder som aktörer väljer att tro på och förmedla till andra grundar sig inte bara på faktiska förhållanden utan också på strategiska överväganden om måluppfyllelse. Aktörer har för det mesta någonting att vinna på att förmedla en viss hotbild. Enligt detta anta-

HOTBILDER

gande kan man till exempel ställa upp hypoteser om att militärer förmedlar intensiva hotbilder för att kunna äska mer pengar till säkerhets- eller underrättelsetjänst, att politiker väljer att utnyttja kommunistfaran som vapen i inrikespolitiken, eller att partier utnyttjar hoten för att behålla eller vinna större opinions- och väljarstöd.

Vår kartläggning av svenska aktörers hotbilder under det kalla krigets inledning kommer dock inte att inkludera någon systematisk studie av vilka funktioner aktörernas hotbilder kan ha haft. Frågan om *varför* vissa aktörer väljer att förmedla de hotbilder de gör är givetvis oerhört intressant, men kommer inte beröras annat än undantagsvis i vår studie. Det beror bland annat på att forskningsfältet är så pass orört. En bred kartläggning har därför prioritet i förhållande till exempelvis mer djuplodande motivanalyser. Förutsättningarna för att besvara sådana varför-frågor tror vi dock förbättras avsevärt när HSFR:s/VR:s olika delprojekt samt Säkerhetstjänstkommissionens rapporter väl har publicerats.

Internationella och nationella hotbilder

Hotbildsbegreppets frekventa användning inom forskningen ger anledning att precisera på vad sätt denna studie knyter an till tidigare forskning och med vilka begränsningar vi använder hotbildsbegreppet. Projektet gör en distinktion mellan *internationella* och *nationella* hotbilder. Distinktionen är användbar för att skilja mellan verklighetsuppfattningar som rör utrikes hot mot statens suveränitet, och verklighetsuppfattningar som rör inrikes hot mot statens suveränitet. Vi tror att båda dessa kategorier av hotbilder behöver kartläggas för att vi skall kunna förstå hur vakt mellan säkerhet och demokrati hanterades av svenska politiker, militärer och poliser. Ett exempel från vårt undersökningsområde är världskommunismen, som uppfattades både som ett internationellt och ett nationellt hot.

Den amerikanske statsvetaren Robert Jervis menar att aktörer drar lärdom av särskilt traumatiska eller dramatiska händelser i statens historia. Hotbilder som visade sig vara korrekta under en sådan dramatisk händelse tenderar att återkomma längre fram när aktören skall handha nya dramatiska situationer (Jervis 1976). Detta torde gälla både internationella och nationella hotbilder.

DET RÖDA HOTET

Med *internationella hotbilder* avser vi uppfattningar om de hot mot staten som i allmänhet diskuteras i forskning om internationell politik. Hit hör hot från andra stater eller transnationella aktörer mot nationens säkerhet, ekonomi, ideologi eller identitet. En omfattande forskning inom denna kategori diskuterar försvarsplanering utifrån olika hotbildsscenarier där framförallt hot mot den militära säkerheten från andra stater analyseras (se särskilt föreläsare för den realistiska skolbildningen, t.ex. Waltz 1979).

I Sverige finns många exempel på studier som accepterat och tagit den militära säkerheten primat sin utgångspunkt. Nils Andréns säkerhetspolitiska analyser implicerar att internationella hot kan delas in i direkta angreppshot respektive indirekta krishot (Andréns 1997). Under kalla kriget stod de direkta angreppshoten i större utsträckning i fokus för de säkerhetspolitiska analyserna än idag, då analyser av indirekta (se t.ex. ÖCB:s forskningsverksamhet, Sundberg 2000) och ekonomiska globala krissituationer ägnas allt större uppmärksamhet (Ohlin 1985). Sannolikt hänger det samman med att staten som aktör blivit alltmer ifrågasatt och att organisationer och företag nämns som andra centrala aktörer. Dessutom har säkerhetsbegreppet vidgats och innefattar inte längre bara militär säkerhet (Buzan 1991, Wæver 1997).

Ofta saknar försvarsstudierna diskussioner kring begreppet hotbild sannolikt därför att det är ganska uppenbart att hoten som avses enbart inbegriper militära hot. Implikationerna för landets säkerhet anses som självklara (se t.ex. Agrell 1982, Nygren 1991:7f). Några studier förtjänar dock att diskuteras mer ingående eftersom de för utförligare teoretiska resonemang kring hotbildsbegreppet. En är Steve Lindbergs studie om Finlands försvarsplanering och försök att möta utrikes hot. Lindberg menar att själva hotbildsbegreppet är starkt framtidsorienterat, eftersom det uttalar sig om faran för att en aktörs målsättningar inte kommer att uppfyllas. Förväntningar om hot och deras konsekvenser används som planeringsinstrument för militären och är föremål för kontinuerlig utvärdering (Lindberg 1994:7, 13). Wilhelm Agrells studie om kontinuitet och förändring i den svenska försvarsdoktrinen utgår från en liknande tanke. Agrell definierar hotbilder som verklighetsuppfattningar om hur potentiella konflikter på den in-

HOTBILDER

ternationella scenen kan påverka Sveriges säkerhet och intressen (Agrell 1985:24).

I Stig Ekmans nyligen publicerade rapport från 1974 års underrättelseutredning diskuteras det faktum att underrättelsetjänstens funktion är att i någon mening vara en första försvarslinje – en organisation som är aktiv långt innan krig eller konflikter i Sveriges när-område utbryter. Underrättelsetjänstens uppgift är bland annat att övervaka och upptäcka förändringar i olika typer av skeenden som skulle kunna bli ett hot mot Sverige. Genom ett ständigt stå i beredskap att samla in och bearbeta underrättelser upprättas en slags normalbild från vilken anomalier tidigt kan upptäckas. Underrättelserna skall ligga till grund för militärens agerande och bidra till beslut om att mobilisera eller eventuellt införa höjd beredskap (Ekman 2000:15f; jfr Rönnow 1985:5).

Till *nationella hotbilder* räknar vi uppfattningar om hot mot den befintliga nationella politiska ordningen och mot enskilda medborgares säkerhet. Hit hör konstruktioner av samhällets rädsla för brott mot rikets säkerhet, det vill säga organiserad politisk extremism, terrorism, spionage, sabotage, förräderi, spridning av revolutionsideologier eller opinionsstöd för icke-demokratiska partier. Det handlar inte om direkta militära säkerhetshot från andra stater utan istället om hot från organisationer, grupper och enskilda medborgare som i första hand verkar inom riket. Även i detta fall har säkerhetstjänsten en viktig funktion för att övervaka och upptäcka förändringar i skeenden och beteenden.

Ett rimligt antagande är att de internationella hotbilderna påverkar de nationella hotbilderna. Wilhelm Agrell menar att världspolitiska skeenden har påverkat säkerhetstjänstens omfattning och utformning i Sverige. Personella nedskärningar efter andra världskriget följdes även av nedskärningar i antalet arbetsuppgifter. Den omfattande personalkontrollen och övervakningen som ägt rum under kriget fick ett tvärt avbrott.

När det internationella läget skärptes i slutet av 1940-talet i och med Pragkuppen, fick det stora återverkningar för det inre säkerhetsarbetet. Med de kommunistiska partiernas stora valframgångar i Västeuropa i färskt minne återupptog statspolisen på hösten 1948 registreringen av personer i olika politiska ytterlighetsorganisationer.

DET RÖDA HOTET

Samtidigt fördubblades anslagen. Organisationen som bildades med två parallella spaningsorganisationer – en för Stockholm och en för hela landet – bibehölls i stort sett ända fram till mitten av 1960-talet och bildandet av Rikspolisstyrelsen (Agrell 1999:21ff).

De empiriska kapitlen 4–7 återger ett kronologiskt skeende av hotbilderna samt säkerhetstjänsternas utveckling och inleds av en kortare resumé av det internationella läget, för att därmed sätta de internationella hotbilderna i relation till de nationella. Vi har inte genomfört någon primärforskning när det gäller de internationella hotbilderna. Det kalla krigets skiftande klimat när det gäller relationerna mellan stormakterna har dock fungerat avgränsande för de empiriska kapitlen. Det innebär att i kapitel 4 diskuteras perioden fram till andra världskrigets slut, i kapitel 5 perioden 1945–1948, i kapitel 6 perioden 1949–1953, och i kapitel 7 perioden 1954–1960. Pragkuppen och Berlinblockaden 1948 har markerat en skiljelinje i den internationella samtalstonen, liksom Stalins död 1953. I det förra fallet handlade det om en gradvis skärpning av det internationella läget och i det senare om en långsam upptining.

Mot ett fungerande analyschema

Som framgick redan i kapitel 1 är syftet med studien att kartlägga nationella hotbilder så som de framställs av journalister, politiker, militärer, och övervakare under perioden 1945–1960. I detta avsnitt skall vi diskutera och presentera vilka frågor vi besvarar för att genomföra kartläggningen, vilka indikatorer vi använder för att besvara frågorna samt i vilket material vi letar efter indikatorerna. Vår uppdelning i många aktörer ger oss anledning att senare återkomma till frågan hur stor samstämmigheten var i de ledande skikten i Sverige. I vilken utsträckning återfinns liknande hotbilder i de samhällsledande skikten?

Vilka indikatorer har tidigare forskning använt för att rekonstruera en aktörs hotbilder? Mycket av forskningen har som tidigare nämnts utvecklats i studier om internationella hotbilder och det är också till denna forskning vi vänder oss för att skapa teoretiska kategorier och empiriska indikatorer.

Nils Andrén menar att den svenska militären och andra elitgrup-

HOTBILDER

per har besvarat tre frågor för att identifiera potentiella eller faktiska hot:

- 1) Vem hotar Sverige?
- 2) Vad vill den som hotar Sverige uppnå?
- 3) Vilka medel står till förfogande för att verkställa hotet?
(Andrén 1984:51).

Frågorna är av så pass generell karaktär att de kan användas också för att kartlägga andra hot än militära. Dessa tre frågor har vi kompletterat med frågorna om

- 4) vilket slags hot som uppfattas?
- 5) samt vilken intensitet hotbilderna ger uttryck för?

Skälet till att Andrén's frågor inte är tillräckliga på den första punkten är helt enkelt att Andrén's analyser utgår från att det handlar om militära säkerhetshot. I vårt fall kan nämligen de nationella hotbilderna byggas upp också av andra hot än säkerhetshot. Vi tänker i första hand på ideologiska och opinionsmässiga hot.

Andrén's tre frågor har med olika grad av tydlighet legat till grund för flera tidigare empiriska studier om hotbilder. I Steve Lindbergs analyser för att rekonstruera den finländska militärens och den politiska ledningens hotbilder under 1990-talet återfinns fyra olika indikatorer som kan bidra till att besvara de frågor som Andrén presenterar. För att få en uppfattning om vem de militära aktörerna anser hotar Finland, vad den som hotar Finland vill uppnå samt vilka medel som står till dennes förfogande, har försvarsutredningar, försvarets generella uppbyggnad, utvecklingen i Finlands säkerhetspolitiska omgivning samt den säkerhetspolitiska debatten i Finlands grannländer använts som indikatorer.

Steve Lindbergs studie lär oss två saker. För det första kan såväl organisationsuppbyggnad som aktörernas säkerhetspolitiska analyser säga oss viktiga saker om aktörens hotbild. För det andra kan man inte bortse från att förändringar i den internationella utvecklingen sannolikt avspeglas i aktörernas hotbilder, vilket gör att en

DET RÖDA HOTET

analys av den internationella utvecklingen också säger något om aktörernas hotbilder. Vi har valt att integrera alla dessa element i vår hotbildsanalys.

På den första frågan (1) om vem som hotar centrala säkerhetspolitiska, ekonomiska, ideologiska eller opinionsmässiga värden kan svaret bli: enskilda personer, mer organiserade sammanslutningar som partier eller organisationer samt andra länder eller transnationella organisationer.

Enskilda individer kan uppfattas som benägna att till exempel genomföra sabotage eller terrorhandlingar, utan att dessa individer i första hand betraktas som medlemmar av någon organiserad nationell eller internationell verksamhet. Genom att identifiera enskilda individer har samhället möjlighet att förhindra dessa att genomföra sina planer. Möjligheterna att enskilda individer skulle kunna genomföra omfattande sabotageaktioner måste betraktas som begränsade, medan spioneri och annan femtekolonnverksamhet är tänkbar. Om individer saknar organisatoriska nätverk är svårigheterna betydande att identifiera dessa.

Vanligare torde vara att hot emanerar från partier eller andra sammanslutningar. Under den undersökta perioden 1945–1960 betraktades till exempel det kommunistiska partiet och dess olika närstående organisationer som ett potentiellt hot. På elitnivå finns det anledning att förvänta sig stor enighet om att det kommunistiska partiet utgjorde det främsta hotet eftersom man uppfattade SKP som ett icke-demokratiskt parti. SKP var det enda riksdagsparti som förespråkade en omvandling av det svenska samhället med våld.

Ett tredje tänkbart svar på frågan om vem som hotar är att det ytterst är andra stater eller möjligtvis transnationella organisationer som står för hoten. Sovjetunionen eller den internationella kommunismen kan få representera ett eventuellt svar på denna frågan. Om enskilda individer eller det kommunistiska partiet i Sverige betraktas som helt i händerna på den internationella kommunismen, eller möjligtvis Sovjetunionen, karaktäriseras hotet som att det emanerar från ett annat land.

Den andra frågan (2) är vad aktörerna kan förväntas vilja uppnå? Enskilda personer, partier eller länder kan alla eftersträva makt och inflytande över ekonomi, politik och samhällsutveckling. Detta kan

HOTBILDER

sedan omvandlas för att uppnå anarki, revolution, ökat opinionsstöd eller ekonomiska fördelar. En enskild individ kan vilja uppnå revolution eftersom det stämmer bäst överens med den egna övertygelsen. SKP kan vilja uppnå revolution eftersom man därigenom kan försöka förverkliga målen i partiprogrammet. Ett annat land kan vilja uppnå revolution för att öka antalet samarbetspartner och likasinnade i världspolitiken.

Ökat opinionsstöd torde i första hand eftersträvas av partier eller länder. I alla fallen är vi alltså ute efter vad massmedia, politiker, militärens säkerhetstjänst och säkerhetspolisen uppfattade att hotfulla aktörer ville uppnå. Detta sker genom att undersöka vilka mål aktörerna förmodar att enskilda personer, partier och länder har, vilka ideologiska utgångspunkter som bedöms som mest centrala samt vilken verksamhet som anses vara genomförbar.

Vår studie avser inte att ta sig an frågan om de övervakades benägenhet att faktiskt genomföra det som andra befarade. Andra projekt inom ramen för Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådets/Vetenskaprådets forskningsprogram har denna inriktning.

Den tredje frågan (3) handlar om vilka medel som står till förfogande för att verkställa hoten. Hur väl förberedda uppfattas aktörerna vara för att uppnå målen för verksamheten? Här kommer vi särskilt att studera vilka resurser som enskilda individer har till exempel i form av kunskap om känsliga svenska förhållanden. Partiernas resurser kan vara olika väl utvecklade när det gäller organisation och upprättade nätverk. Särskilda resurser som pengar, tryckpressar, fordon och vapen kan också underlätta verksamheten.

Resurserna kan användas till att förverkliga olika typer av hot (4). Säkerhetshot innefattar bland annat spioneri, sabotage, terrorism och förberedelser för femtekolonnverksamhet. Ekonomiska hot handlar om industrispioneri eller industrisabotage där man antingen avslöjar industrihemligheter eller förstör faktiska värden. Ideologihot konstitueras av propaganda för främmande makt eller partier som står utanför den demokratiska ordningen. Överhuvudtaget kan spridning av antidemokratiska idéer utgöra ett ideologihot. Opinionshot föreligger om partier utanför den demokratiska gemenskapen får ökat sympatikapital hos väljarna och valresultaten förbättras.

DET RÖDA HOTET

Till sist hoppas vi att hotbildsanalysen skall ge svar på en femte fråga (5), nämligen hur starkt hotet har uppfattats över tid. Vi vill kunna uttala oss om hotbildernas *intensitet* vid olika tidpunkter. Här kommer vi att kunna använda uppgifter om antal genomförda personalkontroller, antal övervakare, övervakarnas instruktioner samt övervakningens ekonomiska utrymme i budgeten som empiriska indikatorer på hotintensitet. Om antalet personalkontroller samt övervakare ökar under en viss period talar detta för att hotuppfattningarna blivit intensivare under perioden. Likaså om instruktionerna för övervakarna ger utrymme för mer långtgående befogenheter och budgeten ökar.

En tänkbar invändning mot att använda ekonomiska indikatorer på hotbildernas intensitet är att en försämrad ekonomisk konjunktur kan tvinga ner budgeten utan att hotuppfattningen egentligen ändrats. Ändringar på grund av budgetläget torde dock vara av ganska övergående natur. Eftersom verksamheten som diskuteras här är av så grundläggande karaktär för statens överlevnad talar det för att en konstant hotbild också motiverar en konstant budgettillströmning. Vi menar därför att de ekonomiska prioriteringarna sannolikt säger något om hotbildens intensitet.

Karaktär

1. Vem hotar?

Exempel på empiriska indikatorer

- enskilda personer/debattörer/uppviglare
- organiserad verksamhet; grupper, partier, sammanslutningar
- andra länder, transnationell verksamhet

2. Vad vill den som hotar uppnå?

- makt och inflytande över ekonomi, politik och samhällsutveckling
- anarki
- revolution
- opinionsstöd

3. Vilka medel står till förfogande för att verkställa hotet?

- vapen
- kunskap
- organisation/nätverk
- tillgångar/resurser (pengar, tryckpressar, fordon, radioapparater)

HOTBILDER

4. Hot av vilket slag?
- säkerhetshot: förberedelse för femtekolonnverksamhet, revolution, infiltration; militärt spionage; sabotage mot militären; terrorism
 - ekonomiska hot: industrisabotage/industrispionage
 - ideologiska hot: propaganda; spridning av omstörtande idéer
 - opinionshot: valframgångar, växande anhängarskaror, politisk propaganda

Intensitet

5. Hur starkt är hotet och hur allvarligt bedöms det vara?
- antal personalkontroller
 - antal övervakare
 - övervakarnas uppgifter
 - övervakarnas instruktioner/organisation
 - övervakarnas ekonomiska resurser/budget

En viktig uppgift för denna studie är inte bara att utröna vilka hotbilder som beslutsfattare och andra hyser utan också att försöka slå fast vilka konsekvenser som hotbilderna har fått för hur dilemmat mellan nationell säkerhet och demokrati har hanterats. Det innebär att vi finner det mindre viktigt att söka svara på den ytterligt delikata frågan om hur korrekta aktörers hotuppfattningar är, det vill säga i vilken utsträckning det har funnits någon samstämmighet mellan faktiska hot och upplevda hot. Även inbillade eller potentiella hot motiverar ett förändrat agerande (Andrén 1984:37).

Däremot finns det anledning att fortsätta fundera över frågan vad det är som talar för att överensstämmelsen mellan olika grupper hotbilder skulle vara låg eller hög? Hur torde eventuella skillnader mellan gruppernas hotbilder kunna preciseras med hjälp av analys-schemat?

Vi har tidigare lärt oss att fiende- och hotbilder ofta är starkt förenklade och att de fyller olika funktioner. Vi tror därför att personalen vid statspolisen och vid militära säkerhetstjänsten har intresse av att framställa hoten som allvarligare, eftersom övervakningsorganisationens tilldelning av medel bygger på starka hotbilder.

Även om de flesta hotbilder är förenklade så finns det anledning att fundera över vilken aktör det är som torde framställa den mest

DET RÖDA HOTET

komplexa bilden. Här tror vi ändå att den kunskap som övervakningsverksamheten ger statspolis och den militära säkerhetstjänsten också ger den största möjligheten att resonera i mer komplexa bilder. Komplexiteten i dem torde synas i att statspolisens och den militära säkerhetstjänstens personal förmår diskutera samspelet mellan olika hotbilder. Detta gäller sannolikt även samspelet mellan olika aktörer, vilka mål aktörerna har för sin verksamhet och vilka medel som står till aktörernas förfogande.

Stabiliteten i hotbilderna är sannolikt som störst hos dem som utför själva övervakningen, eftersom de ständigt utgår från hotbilderna i sitt dagliga värv. Det faktum att samma personal utförde övervakningsarbete under en längre tid, samtidigt som övervakningsorganisationen i stort sett hade överlevt intakt genom det andra världskriget, bidrog till stabiliteten.

Eftersom utrikespolitik i allmänhet och säkerhetstjänsternas verksamhet i synnerhet inte är öppen för insyn är allmänheten hänvisad till massmedia för att få information. Massmedia torde sannolikt vara intresserad av att referera dramatiska händelser, som till exempel spionaffärer och vapenbeslag, där man kan personifiera och konkretisera olika säkerhetshot. Massmedierna i Sverige på slutet av 1940-talet och början av 1950-talet kan inte beskrivas som några granskande medier (Djerf Pierre 1996). Regeringens, försvarsstabens och statspolisens hotbilder stod sannolikt tämligen oemotsagda på ledarplats om vi bortser från kommunisternas egna tidningar.

Opinionshot torde vara mer förbehållna partierna och deras företrädare när de diskuterar potentiella valframgångar. Sannolikt kombineras opinionsövervägandena med säkerhetshot, eftersom de sistnämnda är mer legitima skäl för partierna att reagera på.

Regeringens hotbilder är dels ett resultat av försvarets och statspolisens hotbilder, dels ett resultat av de ideologiska förutsättningar som regeringen har att skapa vissa hotbilder. Ideologin fungerar sannolikt som ett filter för vissa hotbilder. På samma sätt som försvaret och statspolisen sannolikt är benägen att diskutera flera olika hotbilder, det vill säga både säkerhetshot, ekonomiska hot, ideologihot och i viss mån opinionshot, så borde även regeringen göra det.

HOTBILDER

Disposition

Det första empiriska kapitlet, kapitel 4, innehåller en redogörelse över säkerhetstjänsten i Sverige under andra världskriget. De tre följande empiriska kapitlen 5, 6 och 7 inleds med korta rekapi-tuleringar av de viktigaste utrikespolitiska händelserna under respektive period samt en kort introduktion till historien om övervakning-en. Därefter följer olika avsnitt uppdelade efter två kriterier, dels efter vilket slags hotbild som aktörerna ger uttryck för, dels efter organisatoriska förändringar i övervakningen.

När det gäller uppdelning i hotbilder kan detta alltså exemplifie-ras med att opinionshot diskuteras i ett särskilt avsnitt och säker-hetshot i ett annat. I samband med att olika hotbilder redovisas kommenteras även i vilken utsträckning aktörerna diskuterar vari-från hoten kommer respektive vilka medel som finns till förfogan-de för att verkställa hoten.

De organisatoriska avsnitten redogör för förändringar i olika av-seenden, till exempel om personalkontrollen utvidgades, samt om personalmängden ökade hos statspolisen.

Vi har valt att vara tämligen frikostiga med citat. Skälen till det är att citaten ger oss möjlighet att belägga vissa resonemang samti-digt som de ger läsaren förtrogenhet med materialet. Att få ta del av språket som användes av till exempel statspolisen och den mili-tära säkerhetstjänsten ger dessutom en känsla för rådande tidsanda. Citaten har valts ut för att vi betraktar dem som typiska represen-tanter för olika hotbilder och därigenom kan illustrera dem.

Innan vi kastar oss över de empiriska analyserna vill vi i nästföl-jande kapitel fördjupa oss ytterligare i frågor som rör det unika arkiv-material från den polisiära och militära säkerhetstjänsten. Många olika typer av öppet material behövs i kartläggningen, till exempel pressmaterial och riksdagsmaterial, samtidigt som uppläggnen-kräver tillgång på öppet och hemligt arkivmaterial från säkerhets-tjänst och statspolis.

KAPITEL 3

Ovanliga forskningsvillkor

För att karaktärisera hotuppfattningar hos svensk militär säkerhetstjänst, säkerhetspolis, politiker och journalister under det kalla krigets inledning har vi utnyttjat många olika typer av material. Delar av materialet är offentligt och har god tillgänglighet. Hit hör till exempel riksdagstrycket och tidningsklippen under rubriken ”Inre försvar” från Skytteanska pressarkivet. Detta material är oproblemiskt i så måtto att vi har haft goda möjligheter att värdera och hantera det i enlighet med normala rutiner.

Det är förstås de sekretessbelagda arkivbestånden hos Försvarsmakten och säkerhetspolisen som har föranlett minst sagt ovanliga förfaranden. Under arbetet med att få tillgång till dessa bestånd har vetenskapssamhällets krav på öppenhet, insyn och genomsynlighet i forskningsarbetet konfronterat de militära och polisiära säkerhetstjänsternas lagstadgade skyldighet att iaktta källskydd och sekretess. En rad viktiga klargöranden är därför på sin plats. Vad är det egentligen för material som vi inte har fått se? Hur mycket material har undanhållits oss? Och vad får det för konsekvenser för vår studie?

Sedan regeringen den 11 december 1997 beslutade ge Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet (HSFR), numera Vetenskapsrådet (VR), 20 miljoner att fördela till forskning om Övervakningssverige har forskarnas utsikter att faktiskt studera det hemliga arkivmaterialet skiftat avsevärt. När vi som blivande HSFR-forskare lämnade in våra forskningsansökningar för prövning under våren 1998 fick vi uppfattningen att vi, genom att tilldelas en särskild säkerhetsklass, i princip skulle få tillgång till allt material fram till 1980. Övervakningsbyken från efterkrigstiden skulle tvättas. Omständigheterna kring IB, sjukhusspioner och Leanderfallet skulle klarläggas.^{1a} ”Vi öppnar arkiven”, löd rubriken på de ansvariga statsrådets Carl Tham, Björn von Sydow och Laila Freivalds *DN*-debattartikel från den 28 december 1997. Vi gick in i projektet med tron att tillgängligheten på arkivmaterial inte skulle bereda några problem.

DET RÖDA HOTET

Men historien om övervakningsforskningen kom att gå i ett annat tecken än vad som var tänkt. Istället för traditionellt forskningsarbete fick programmet karaktären av ett uthållighets- och tålamodstest för de forskare som beviljats HSFR-medel. Misstron mot regeringen och de politiska och juridiska processerna resulterade i att flera forskare gav upp och valde att lämna tillbaka sina forskningspengar. Andra fick finna sig i att flytta fram projektstarten och lära sig leva med att de alls inte skulle få fri tillgång till något hemligt arkivmaterial.

De hittillsvarande turerna kring övervakningsprojektet – Leanderfallets avgörande, regeringens stolta utlysande av forskningsprojektet, debatten om samhällskommissionen i samband med riksdagsvalet 1998, forskarnas ansträngningar för att få tillgång till material och tillsättandet av den så kallade Säkerhetstjänstkommissionen – är faktiskt värda egna studier. Professorn i statsvetenskap Christer Jönsson, ordföranden i HSFR/VR:s programgrupp, har skrivit en utmärkt rapport över Övervakningsprogrammets erfarenheter under perioden 1997–2000.^{1b} Kritiken som Jönsson framför mot regeringen finner vi hård och rättvis.

MUST-arkivet

Våra analyser av militära underrättelse- och säkerhetstjänstens (MUST:s) hotbilder bygger helt på studier av säkerhetstjänstens eget arkivmaterial, huvudsakligen från perioden 1945–1960 (Försvarsstabens inrikesavdelning, Fst/In). Fysiskt är MUST-arkivet beläget i Försvarsstabens högkvarter på Lidingövägen i Stockholm. Arkivmaterialet får inte avlägsnas från lokalerna utan måste studeras på plats. För ändamålet ställdes ett särskilt arbetsrum till forskargruppens förfogande.

Vi har inte kunnat studera allt MUST-material förbehållslöst. Försvarsmaktens chefsjurist, arkivpersonal och delar av tjänstens övriga personal har, med god hjälp från extrainkallade pensionerade tidigare medarbetare, genomfört en omfattande granskning av *samtliga* dokument som vi begärt att få tillgång till. Det finns tre negativa utfall av granskningsproceduren: 1) dokumentet ifråga borttages i sin helhet, 2) dokumentet får granskas med förbehåll i MUST:s lokaler eller 3) dokumentet maskas. Maskning av dokument inne-

OVANLIGA FORSKNINGSVILLKOR

bär att handlingen kopieras och att vissa ord, meningar eller stycken blir överstrukna.

Det är lätt att inse vilket enormt arbete som ligger bakom sekretessgranskningen. Vår första begäran från den 21 juli 1999 omfattade nära 700 volymer. Vår fokusering på perioden 1945–1960 och diskussioner med MUST-arkivets personal har givit upphov till avgränsningar under resans gång. Forskningsmaterialet är ändå mycket omfattande. Det totala antalet MUST-volymer som vi har undersökt uppgår till 500. Många av volymerna innehåller 300–500 sidor. Den granskning som MUST-personalen har genomfört för vårt forskningsprojekts räkning inbegriper individuell granskning och bedömning av hundratusentals sidor! Ett mycket stort och värdefullt historiskt material har därmed blivit tillgängligt för forskning.

Vår materialbeställning underlättades av att vi från första början visste mycket om MUST-arkivets innehåll. Som stöd för den första utsällningen av potentiellt intressant material för hotbildsanalys hade vi dels en utmärkt inventeringsrapport sammanställd av arkivrådet Eva-Britta Wallgren (1998), dels en förteckning över MUST-arkivets öppna och hemliga del.

Resultatet av granskningsarbetet vid MUST meddelades i etapper med början i oktober 1999. Det sista delbeslutet meddelades i april 2001. Av de sammanlagt 19 olika delbesluten framgår vilka principer som har styrt huruvida dokumenten skall maskas, undantas eller utlämnas med förbehåll. Motiveringarna refererar till olika delar av sekretesslagen och sekretessförordningen – lagtexter som åtminstone för en lekman framstår som vaga och svårtolkade. Den flitigast åberopade lagtexten är Sekretesslagen 2:2.

Sekretess gäller för uppgift som angår verksamhet för att försvara landet eller planläggning eller annan förberedelse av sådan verksamhet eller som i övrigt rör totalförsvaret, om det kan antas att det skadar landets försvar eller på annat sätt vållar fara för rikets säkerhet om uppgiften röjs. [...] I fråga om uppgift i allmän handling gäller sekretessen i högst fyrtio år. Om särskilda skäl föranleder det, får dock regeringen föreskriva att sekretessen skall gälla under längre tid.

Sekretesslagen 2:2

41

DET RÖDA HOTET

I MUST:s granskningsarbete ligger således att för varje enskilt dokument göra en bedömning av huruvida uppgifterna kan antas skada försvaret eller på annat sätt vålla fara för rikets säkerhet. Eftersom det ligger i en militär säkerhetstjänsts natur att göra restriktiva tolkningar och alltid ta det säkra för det osäkra kan man förmoda att uppgifter varom man varit det minsta osäker har blivit maskade eller undantagna.

För varje maskat, borttaget eller med förbehåll försett dokument återfinns i MUST:s delbeslut hänvisningar till lagtexter och en kort motivering. De vanligast förekommande motiveringarna är att dokumentet innehåller:

- 1) namn eller beteckningar på hemliga anläggningar
- 2) uppgifter om metoder för inhämtning av underrättelser
- 3) källkoder och vissa källuppgifter
- 4) person- och identitetsuppgifter
- 5) uppgifter som berör samarbete med utländska underrättelse tjänster.

MUST:s maskning av hemliga försvarsanläggningar (1) bedömer vi har haft marginell inverkan på våra studier eftersom uppgifter av det slaget inte har relevans för uppgiften att analysera nationella hotbilder. Gissningsvis maskas anläggningsbeteckningar från 1940- och 1950-talen helt enkelt eftersom anläggningarna ifråga fortfarande används. Det kan handla om utsprängda bergrum, samlingsplatser eller mobiliseringsförråd som det, av hänsyn till rikets säkerhet, finns goda skäl att alltfört hålla hemliga.

Den militära underrättelse- och säkerhetstjänstens metoder för inhämtning av underrättelser (2) är av större intresse för vår hotbildsanalys. Hur övervakning och uppgiftsinsamling faktiskt har gått till är i själva verket en av våra indikationer på hotbildernas intensitet, det vill säga hur allvarligt man bedömer olika hot. Argumentet är att intensiva hotuppfattningar kräver mer långtgående säkerhets- och övervakningsåtgärder och mer ”desperata” metoder för uppgiftsinhämtning än hotuppfattningar med lägre intensitet. Vi har emellertid förstått att dokument som har borttagits med motiveringen att de innehåller uppgifter om inhämtningsmetoder, nästan alltid in-

OVANLIGA FORSKNINGSVILLKOR

begriper internationella kontakter och inhämtning av underrättelser från eller om andra länder. För våra frågeställningar är information om inhämtning av underrättelser från utlandet av relativt liten betydelse, såvida de inte berör övervakningen av svenska medborgare.

Skyddandet av källor (3) har mycket hög prioritet för vårt lands militära underrättelse- och säkerhetstjänst. Alla tänkbara slags uppgifter som direkt eller indirekt kan användas för att i efterhand identifiera källor, meddelare och uppgiftslämnare måste hållas hemliga, även i de fall då uppgifterna är mer än femtio år gamla. Huvudargumentet är, att möjligheterna för säkerhetstjänsten att i framtiden kunna hålla sig med anonyma meddelare skulle minska dramatiskt om källskyddet uppvisade brister. Att de meddelare och källor som det här är frågan om inte har varit aktiva på kanske femtio år spelar ingen roll. Man menar att skadan för landets säkerhet skulle vara stor eftersom det tar lång tid att återskapa förlorat förtroendekapital i underrättelse- och säkerhetstjänstssammanhang.

Maskningen av källuppgifter ger givetvis upphov till osäkerheter. Det finns risker att resultaten av våra analyser förvrängs på ett systematiskt sätt genom att vi saknar tillgång till vissa uppgifter som har relevans för våra frågeställningar. Vi har ju faktiskt ingen aning om ifall de många borttagna dokumenten också rymmer viktig information om rådande tidsanda eller hotuppfattningar – uppgifter som skulle ge en rikare och mer nyanserad bild av den militära övervakningen. I vissa volymer är flera hundra sidor i följd borttagna i sin helhet. Skälet är att de innehåller uppgifter som skulle kunna röja identiteten hos uppgiftslämnare som har tillhört vissa grupper, föreningar eller vänkretsar som säkerhetstjänsten haft anledning att övervaka.

Med kunskap om MUST-arkivets uppläggning (kronologiska förteckningar och sakregister) är det dock ibland fullt möjligt att göra kvalificerade gissningar om de föreningar och sammanslutningar där den militära säkerhetstjänsten har haft tillgång till uppgiftslämnare. Sådana uppgifter bidrar i själva verket till att nyansera våra bedömningar av omfattning och utformning av den militära underrättelse- och säkerhetstjänstens arbete. Information om dessa uppgiftslämnares identitet skulle säkerligen kunna bli krigsrubriker på kvällstidningarnas löpsedlar, men fyller ingen funktion i vår studie.

DET RÖDA HOTET

Person- och identitetsuppgifter (4) har undantagits när det har handlat om källor. I andra fall har vi fått se dokument som innehåller person- och identitetsuppgifter med förbehåll. Förbehåll innebär att vi endast har kunnat studera dokumenten i MUST:s lokaler och alltså inte kunnat begära kopior av handlingarna. Skälet är förstås att en del personuppgifter är av känslig natur. De kan till exempel beröra sjukdomar, alkoholism, otrohet, sexuell läggning, påpekade brister i utfört arbete och så vidare. All slags reproduktion av person- och identitetsuppgifter som vi fått se med förbehåll är förbjuden. Uppgifter av det här slaget är ändå inte aktuella för oss att reproducera i den här boken, eftersom vi i så fall bryter mot HSFR:s/VR:s forskningsetiska principer (se diskussionen längre fram i detta kapitel).

Uppgifter som rör samarbete med främmande underrättelsetjänster eller rapporter från utrikes källor (5) är känsliga och har ibland borttagits från de volymer vi fått se, ibland försetts med förbehåll. Anledningen är att MUST är angelägen om att bibehålla förtroendefulla relationer till samarbetande underrättelsetjänster också i framtiden. Uppgifter om art och omfattning av historiskt samarbete skulle i värsta fall kunna skada dagens relationer och man skulle i förlängningen kunna gå miste om underrättelser av värde för nationell säkerhet.

Av arkivmaterialet framgår bland annat att Sverige har haft ett flitigt samarbete med andra länder när det gäller att övervaka utlänningars in- och utresor i riket. För att ta reda på vad en viss person har haft för kontakter utanför rikets gränser har man tagit hjälp av andra länders säkerhetstjänster eller av personer som funnits placerade i sammanhang där de haft möjlighet att avlämna rapporter om sådant. Dessa rapporter känns lätt igen genom att källkoder och källbeteckningar har maskats och att uppgifterna uppenbarligen har sitt ursprung utomlands. För vår del är förstås hotbildsanalysen av det *faktiska innehållet* i dessa dokument betydligt intressantare än vilka individer som döljer sig bakom de maskade källbeteckningarna.

Maskade uppgifter som rör underrättelsesamarbete med andra länder berör ibland, men inte särskilt ofta, personer som är svenska medborgare. För det mesta handlar rapporterna om misstänkliggjorda icke-svenska medborgare som ofta reser, befaras vara på väg

OVANLIGA FORSKNINGSVILLKOR

till eller nyligen har uppehållit sig i Sverige. Dessa personer kan vara misstänkliggjorda på grund av att de tillhör någon kommunistisk organisation eller för att de rest till och från kommunistiska länder. För Försvarsstabens inrikesavdelning har det t.ex. varit viktigt att kontrollera om spioner infiltrerat utländska medborgargrupper, t.ex. politiska flyktingar från Baltikum, Ungern eller Polen.

Sammanfattningsvis är det två omständigheter som gör att vi har kunnat skaffa oss en relativt god bild av hur mycket och vilken typ av dokument som vi inte har fått tillgång till i MUST:s arkiv. För det första har vi haft tillgång till en, som vi bedömer det, komplett innehållsförteckning av MUST-arkivet. Varje volym i det omfattande materialet har varit försedd med informativa rubriker. För det andra har vi antingen gissat oss till eller kunnat fråga arkivpersonalen om vad borttagna och maskade uppgifter i stort har handlat om. Och det är deras svar på våra frågor som ligger till grund för denna materialvärdering. På en del punkter kvarstår viss osäkerhet, framför allt när det gäller de sammanhang där hela block med tiotals och ibland hundratals dokument är borttagna. I den kommande analysen får vi anledning att återkomma till och föra ytterligare diskussioner om maskat material.

SÄPO-arkivet

Arkivmaterialet från Statspolisens tredje rotel, föregångaren till Säkerhetspolisen, är betydligt svårare att bedöma på ett motsvarande sätt som MUST-materialet, eftersom vi inte hade tillgång till den hemliga arkivförteckningen över säkerhetspolisens sak- och personregister när vi sökte efter enskilda dokument. Klassificeringssystemet, det så kallade JWK-systemet (uppkallat efter Johan Wilhelm Karlsson, den förste chefen för centralregistret på Statspolisens tredje rotel), är belagt med sekretess eftersom dess uppläggning, enligt Säkerhetspolisen, avslöjar alltför mycket om insamlingsmetoder och organisation.

Eftersom arkivförteckningen är hemlig finns ingen möjlighet att uppskatta storleken på Statspolisens registerarkiv. Arkivarierna på SÄPO får heller inte avslöja hur omfattande arkivbestånden från den här tiden är. Som forskare har vi alltså inte haft någon möjlig-

DET RÖDA HOTET

het att bedöma *hur mycket* av det totala arkivmaterialet från perioden 1945–1960 som vi har kunnat ta del av. Följaktligen kan vi inte heller bedöma *representativiteten* i det material som Säkerhetspolisen låter oss se, det vill säga i vilken utsträckning de kan sägas vara typiska för den aktuella tidsperioden.

Processen att begära ut material från säkerhetspolisen är tungrodd. Diskussioner om arkivbeståndets innehåll och organisation hjälper föga, eftersom SÄPO inte vill avslöja några detaljer om sådant. Istället måste materialbegäran utformas i enlighet med de sökrutiner som Säkerhetspolisen använder sig av. Men eftersom vi inte vet något om hur sak- och personregistret är upplagt är det svårt att hitta lämpliga sökord. Det gäller särskilt för vår studie som inte inriktar sig vare sig på enskilda personer eller på särskilda organisationer eller grupper. Kort sagt, våra hotbildafrågeställningar befinner sig av allt att döma på en mer allmän, abstrakt nivå än de konkreta sökorden i SÄPO:s sak- och personregister.

I vår första ansökan till Säkerhetspolisen den 28 mars 2000 gjorde vi klart vilka slags *typer* av dokument vi var mest intresserade av. Vi ville få del av internt upprättade promemorior och regelbundet återkommande månads- eller kvartalsrapporter som kunde ge ledtrådar om vilka slags hotuppfattningar som legat till grund för statspolisens övervakning och registrering. Den tidsperiod som vi ville undersöka låg till största delen tidigare än den kontroversiella Informationsbyrån, IB, något som vi misstänkte skulle kunna underlätta våra möjligheter att ta del av materialet.

Det första beskedet från SÄPO kom drygt fyra månader senare, den 12 augusti 2000. Genom en serie delbeslut fick vi tillåtelse att granska diariér och serier med inkommande och utgående skrivelser (S-, HK- och HS-serierna) från perioden 1946–1955 samt månads-/kvartalsvisa översikter över kommunismen och nazismen i landet under tidsperioden 1955–första kvartalet 1962. Samtliga dokument utlämnades med förbehåll och endast för granskning i SÄPO:s lokaler på Polhemsgatan i Stockholm.

Vi ägnade vårt första besök på Säkerhetspolisens arkiv åt att gå igenom diariér med inkommande och utgående skrivelser från de så kallade HK- och S-serierna. Diarierna var hjälpsamma eftersom det tydligt framgick vad de olika dokumenten innehöll. Genom-

OVANLIGA FORSKNINGSVILLKOR

gången ledde fram till en tredje materialbegäran i oktober 2000. Den innehöll en detaljerad lista med drygt 300 dokument som vi ville se. Vid våra efterföljande besök hos SÄPO kunde vi ta del av de skrivelser som fortfarande fanns bevarade i arkivet – ungefär en fjärdedel av de dokument vi bedömt som intressanta gick inte att återfinna (se Appendix B för detaljer).

Understundom uppstod problem med vårt arkivarbete på grund av att dokument vi ville granska var utlånade från SÄPO till den av regeringen tillsatta Säkerhetstjänstkommissionen (SÄKO). Eftersom SÄKO givits status som egen myndighet, vars arbete underlättats av särskilt lagstiftning, har dess utredare, experter och forskare kunnat ha fri tillgång till hemligstämplade dokument från den militära och polisiära säkerhetstjänsten. Med tanke på den ofantliga arbetsinsats som säkerhetstjänsterna utfört för att förhandsgranska dokument åt HSFR-forskarna är det givetvis en märklig ordning att SÄKO:s forskare och utredare mer eller mindre fritt har kunnat botanisera i arkiven. Dessa omständigheter blir inte mindre märkliga av att det i flera fall handlar om forskare som utför uppdrag för *både* HSFR/VR och SÄKO! Själva valde vi att tacka nej till att utföra forskningsuppdrag för Säkerhetstjänstkommissionen för att undvika de uppenbara svårigheterna med att sitta på två stolar samtidigt.

Forskningsetiska överväganden

I det arkivmaterial som vi fått tillgång till förekommer ett mycket stort antal person- och identitetsuppgifter. Denna ibland mycket detaljerade information är ofta mer än tillräcklig för att identifiera en person. Om vi valde att publicera namn, födelseår och andra identitetsuppgifter är det inte uteslutet att någon läsare skulle kunna identifiera sig själv, någon släkting, vän eller arbetskamrat. Det Övervakningssverige som vi studerar ligger trots allt bara fyra, fem årtionden tillbaka i tiden.

Även om dessa dokument numera är fullt möjliga för alla medborgare att själva studera känner vi alltså tveksamhet inför att publicera halvsekelgamla uppgifter om enskilda svenskar. Säkerligen skulle någon enstaka individ känna stor lättnad och tacksamhet för framkomna uppgifter. Men vi vill ändå inte medverka till att nå

DET RÖDA HOTET

gon individ drabbas av Övervakningssverige ytterligare en gång. Många övervakade och personalkontrollerade svenskar känner nämligen inte till att de någonsin varit föremål för säkerhetstjänstens uppmärksamhet.

Vilka slags person- och identitetsuppgifter bör publiceras? Som hjälp och stöd i sådana frågor har vi HSFR/VR:s egna etikregler.² Individskyddskravet är den centrala principen: "Individer får inte [...] utsättas för psykisk eller fysisk skada, förödmjukelse eller kränkning." När undersökningsdeltagarna, som i det här fallet, inte deltar aktivt utan figurerar passivt i myndighetsregister så rekommenderar HSFR/VR att "Hänsyn [...] tas framförallt till den faktiska olägenhet utebliven eller indirekt information (t.ex. via massmedia) kan medföra för de berörda". Vi anser att riskerna är stora att någon enskild individ eller efterlevande släktingar kränks eller förödmjukas av publicering, särskilt när det gäller uppgifter om politisk åskådning.

En möjlighet är att försöka inhämta samtycke från medborgare som spelat huvudrollen i de övervakningsfall vi särskilt vill lyfta fram som exempel. Detta skulle emellertid ta stora resurser i anspråk. Inhämtande av samtycke om publicering av uppgifter som personen ifråga aldrig känt till är dessutom minst sagt tveksamt, åtminstone med utgångspunkt från HSFR/VR:s etikregler.

Formerna för och omständigheterna kring inhämtandet av samtycke bör övervägas noga i de fall det finns skäl att anta att [...] förfrågan återuppväcker en till synes överstånden personlig kris, uppdagar för den tillfrågade okända negativa uppgifter om hans/hennes närmaste, aktualiserar tidigare kriminalitet eller sjukdom som den tillfrågade inte vill få bekantgjord, eller liknande.

Ur HSFR/VR:s etikregler, 1990.

Vi har löst problemet genom att helt undvika att publicera person- och identitetsuppgifter som gör det möjligt att identifiera enskilda individer. En sådan avidentifiering är fullständigt självklar när forskare ägnar sig åt enkät- eller besöksintervjuundersökningar. För att ändå kunna krydda vår historieskrivning med många "autentiska" fall av övervakning har vi valt att fabricera personuppgifter (namn,

OVANLIGA FORSKNINGSVILLKOR

yrke, bakgrund). Detta gäller dock givetvis inte för personer som kan betraktas som historiska personligheter som innehaft formell ställning inom den politiska, militära eller polisiära eliten.

Öppna källor

Övervakningssveriges administratörer inom den militära och polisiära säkerhetstjänsten verkade förstås inte i ett vakuum under perioden 1945–1960. De interagerade hela tiden med ansvariga statsråd, riksdagsledamöter, näringslivsrepresentanter, fackliga företrädare, ledarskribenter, samhällsdebattörer och medborgare. Övervakarnas föreställningsvärldar var inte immuna mot den snabbt föränderliga verkligheten under efterkrigstiden, såväl innanför som utanför Sveriges gränser.

Vid sidan av arkivmaterial från den militära säkerhetstjänsten och statspolisen omfattar vår hotbildsanalys därför även en rad helt öppna och lättillgängliga källor. De handlar i första hand om pressmaterial och riksdagstryck.

Våra hotbildsanalyser av svensk press under perioden 1945–1960 har genomförts på sammanställt pressmaterial från det Skytteanska pressarkivet. Pressarkivet är resultatet av ett mycket omfattande insamlingsarbete som genomförts på Statsvetenskapliga institutionen vid Uppsala universitet under ett trettio år. Pressklippen är organiserade i ett stort antal underrubriker. Det material vi studerat i samband med den här studien har uteslutande hämtats från underrubriken "Inre försvar". Det Skytteanska pressarkivet är numera avfotograferat på mikrofilm och har god tillgänglighet.

Analyserna omfattar de delar av riksdagstrycket – företrädevis riksdagsdebatter – under perioden 1945–1960 som har haft bäring på frågor om inre försvar, kampen mot femtekolonnare, tvångsmedelslagar, spionfall och statspolisens arbete för uppdagande av brott mot rikets säkerhet. Materialsökningen underlättades betydligt av att vi kunde ta del av en kartläggning av riksdagstrycket som Säkerhetstjänstkommissionen hade låtit göra. Vi hade även god hjälp av de analyser av riksdagstryck som våra uppsatsskrivande B-studenter i statsvetenskap genomförde under vårterminen 1999.

DET RÖDA HOTET

En metodologisk not

1990-talet har inneburit något av en nystart för historiskt inriktade statsvetenskapliga studier i Sverige. Den ökade viljan att utnyttja historiskt politiskt material beror bland annat på att nya teoriströmningar inom ämnet statsvetenskap har förnyat intresset för historiska förklaringar (t.ex. den historiska institutionalismen). Det beror också på en strategisk satsning på ett intimare samarbete mellan samtidshistoriker och statsvetare, manifesterat dels genom forskningsprojektet *Sverige under kalla kriget* (SUKK), dels genom det här aktuella HSFR-programmet om *Övervakningsverige*.

Arkivforskning i sig är inte främmande för statsvetare, och inte heller analyser av texter. Men att döma av reaktioner vi fått från våra statsvetenskapliga kollegor uppfattas det vara annorlunda att studera arkivmaterial som är 40–50 år gammalt än att studera protokoll från till exempel den senaste centerstämman, socialdemokraternas partiprogram 1985 eller 1993 års regeringsförklaring. Vi blir ständigt avkrävda en metodologisk redogörelse för hur vi egentligen har burit oss åt när vi hanterar gamla dokument från försvarsmakten och säkerhetspolisen.

Metodböckerna lär ut fyra centrala källkritiska principer – äkthet, oberoende, samtidighet och tendens – för att bedöma tillförlitligheten i historiska påståenden. Reglerna har, som läroboksförfattaren Torsten Thurén väljer att uttrycka det, karaktären av sunt förnuft omsatt i praktiken. Minnesregeln Ädel-OST kan användas som en slags lat-hund när man handskas med historiskt källmaterial.

I ljuset av de källkritiska reglerna har vi följande kommentarer om de historiska dokument vi analyserat. När det gäller kriteriet *äkthet* har misstankar om att något dokument skulle vara fabricerat i efterhand överhuvudtaget aldrig väckts under arbetets gång. Scenariot är dessutom mycket osannolikt: Att låta HSFR:s övervakningsforskare ta del av fabricerade dokument innebär en alltför stor risk, inte minst politiskt.

Oberoende-kriteriet – principen att ett historiskt påstående är tillförlitligare om det kan konfirmeras av två oberoende källor – är sällan uppfyllt i vår studie. Vi har ofta bara uppgifter som härrör från ett enda håll, antingen statspolisen eller den militära underrättelse-

OVANLIGA FORSKNINGSVILLKOR

tjänsten. Och med tanke på det nära samarbetet mellan Försvarsstabens inrikesavdelning och statspolisen är det knappast troligt att sakuppgifter skulle betraktas som säkrare bara för att statspolisens uppgifter bekräftades i dokument från Försvarsstabens inrikesavdelning, eller tvärtom. I princip skulle många uppgifter som förekommer i säkerhetstjänstens arkiv kunna bekräftas av dokument från andra myndigheter, till exempel från Utrikesdepartementet, Inrikesdepartementet eller Försvarsdepartementet, från företag, industrier eller fackföreningar eller från statliga verk som Statens järnvägar eller Post- och Telestyrelsen. Det finns dock inte utrymme inom ramen för den här studien att systematiskt följa alla dessa spår för varje historiskt påstående.

När det gäller kriteriet *samtidighet* är huvuddelen av materialet dagligen diarieförda handlingar av typen inkommande och utgående skrivelser. Dessa dokument äger hög grad av samtidighet. Det finns dock dokument, företrädesvis interna promemorior, som har karaktären av historiska sammanställningar och redogörelser som upprättats i efterhand. I några få fall finns möjligheter att jämföra de historiska sammanställningarna med det äldre arkivmaterial varpå sammanställningarna bygger, för att undersöka i vilken utsträckning man valt att "lägga historien till rätta" i efterhand.

Det fjärde kriteriet, slutligen, handlar om materialets *tendens*. Huvuddelen av det analyserade materialet härrör från övervakningsorganisationerna själva och material som inte är avsett för enbart internt bruk kan därför antas vara starkt tendentiöst. Påståenden om till exempel resursbrister och materialbehov inom organisationerna och om allvaret i den senaste internationella utvecklingen kan av olika skäl vara överdrivna. Men hela poängen med studien är ju att analysera dessa aktörers verklighetsuppfattningar om hot mot nationens säkerhet. Eftersom vi inte tänker jämföra aktörernas *uppfattningar* av hot med *faktiska* säkerhetshot är tendenskriteriet inte särskilt relevant för vår studie. Men vi vill ändå fästa läsarens uppmärksamhet på att huvuddelen av de historiska påståendena om den svenska militära och polisiära säkerhetstjänstens verksamhet härrör från organisationerna själva. Vi har givetvis inte möjlighet att i det här sammanhanget skärskåda eller validera alla de sakupplysningar som figurerar i materialet.

DET RÖDA HOTET

Ibland används också ett femte kriterium för att värdera historiska påståenden: *centralitet*. Här handlar centralitetskriteriet om huruvida de personer som upprättat dokumenten varit centralt eller perifert placerade i förhållande till vad som omtalas. Vår bedömning är att lejonparten av det material vi har kunnat ta del av i säkerhetstjänsternas arkiv äger en hög grad av centralitet. Övervakningsorganisationerna utgör en sluten och liten värld. De flesta dokument har upprättats av en mycket liten skara centralt placerade personer. Och det är med hjälp av dessa dokument som vi nu kan berätta historien om den svenska militära och polisiära säkerhetstjänstens hotbilder under det kalla krigets inledning 1945–1960.

KAPITEL 4

Andra världskrigets säkerhetstjänst¹

Historien om de svenska militära och polisiära säkerhetstjänsternas verksamhet under inledningen av det kalla kriget kan knappast berättas utan att vi först redogör för dess förhistoria. Organiseringen av det efterkrigstida Övervakningssverige formades i hög utsträckning av händelseutvecklingen under det andra världskriget. Kapitel 4 ägnas åt att beskriva hur den militära personalkontrollen och övervakningen på kort tid improviserades fram under beredskapsåren. Det var under kriget som Försvarsstabens inrikesavdelning etablerade det samarbete med Säkerhetspolisen som kom att prägla efterkrigstiden. I kapitlet beskrivs omfattningen av Säkerhetspolisens arbete när det gäller till exempel personalkontroll, instruktionerna för säkerhetstjänsternas arbete samt avvecklingen av den allmänna säkerhetspolisen efter kriget.

Säkerhetstjänstens utveckling skedde under intryck av det internationella läget och Sveriges generella utrikespolitik. Tysklands inledande framgångar i kriget innebar att Sverige vid några tillfällen fick göra avsteg från den neutralitetspolitik som man proklamerat. Det mest iögonenfallande exemplet var att en hel division, den så kallade Engelbrechtdivisionen, fick transporttillstånd och tillåtelse att hyra vagnar från SJ för att ta sig från det ockuperade Norge till kriget i Finland mot Sovjetunionen. Kriminologen Janne Flyghed har visat att säkerhetstjänsten under inledningen av kriget var mindre inriktad på det tyska spionaget än spionaget från öst eller de allierade.

När framgångarna för Tyskland uteblev och de allierades krigsansträngningar började ge utdelning intensifierades också säkerhetstjänstens arbete att få fast tyska spioner.² Den svenska säkerhetstjänstens arbete påverkades alltså av det allmänna utrikespolitiska läget och framgångarna för olika sidor i kriget.

Övervakningen exploderar

Militär underrättelse- och säkerhetstjänst betraktades även vid tiden för det andra världskriget som försvarsmaktens första försvarslinje.³ Dess huvuduppgift är och var att förekomma allehanda hot mot rikets säkerhet. Till skillnad från alla andra enheter i försvarsmakten är underrättelse- och säkerhetstjänsten ständigt operativ, även under fredstid. Dess verksamhet skiljer sig relativt lite åt mellan freds- och krigstillstånd. I händelse av krigs- eller krissituationer tillkommer få nya instruktioner. Kristida mobilisering handlar i första hand om snabbt expanderande organisation.

Såväl före som under det andra världskriget bestod den svenska militära säkerhetstjänstens uppgifter i att övervaka företeelser som kunde ha samband med spioneri eller obehörigt inhämtande av information i militära frågor, övervaka att den militära sekretessen upprätthölls, spåra planer på sabotage, tillse att disciplinupplösande propaganda inte spreds inom försvaret, verkställa personalundersökningar för att förhindra att olämpliga personer som skulle kunna skada krigsmakten fick anställning vid försvarsväsendet samt förmedla underrättelser utan anlitande av ordinarie tjänstevägar.⁴

Vid tiden för andra världskrigets utbrott var det alltså Försvarsstaben i Stockholm som hade ansvaret för den militära underrättelse- och säkerhetstjänsten i Sverige. Försvarsstabens underrättelseavdelning bestod av en utlandssektion, mobiliseringsdetalj, pressdetalj och en expedition. Underrättelseavdelningen hade också ansvar för säkerhetstjänsten. Vid krigsutbrottet tillkom två nya enheter, G-sektionen och Försvarsstabens kryptoavdelning.⁵ En viss omstrukturering av organisationen ägde rum under kriget för att anpassa verksamheten efter de nya förutsättningarna (se figur 4.1). I början av 1940 delades G-sektionen upp i en svensk och en utländsk sektion. Från och med den 1 juli 1942 blev kryptoavdelningen en egen myndighet och bytte namn till Försvarsväsendets Radioanstalt.

ANDRA VÄRLDSKRIGETS SÄKERHETSTJÄNST

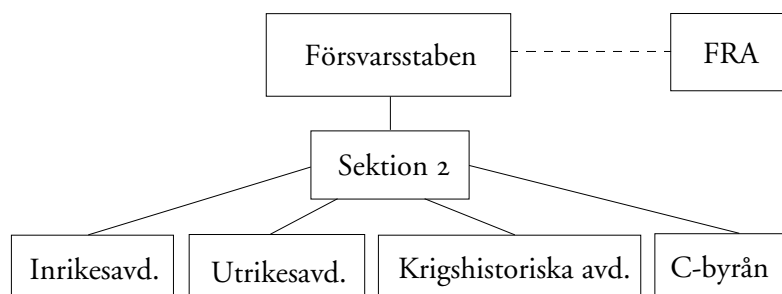

Fig. 4:1

Den svenska militära underrättelse- och säkerhetstjänstens organisation oktober 1942.

Kommentar: Förändring 1942/43: Särskild underrättelsedetalj under sektionschefen. Se SOU 1976:19, SOU 1999:37 samt rapporten Redovisning av vissa uppgifter om den militära underrättelse- och säkerhetstjänsten från Försvarets underrättelsenämnd.

Den militära personalkontrollen hade startat i liten omfattning redan under 1930-talet och berörde då ett mycket begränsat antal personer som ”bedrevo disciplinupplösande propaganda eller av annan särskild anledning ådragit sig uppmärksamhet”.⁶ Personalkontrollen under den här perioden kan alltså i första hand betraktas som ett slags disciplininstrument. Någon systematisk personalkontroll av försvarsmaktens personal var det inte fråga om.⁷

Personalkontrollens och övervakningens omfattning ökade lavinartat efter krigsutbrottet. Under kriget lät den militära säkerhetstjänsten övervaka organisationer, partier eller enskilda individer som kunde utgöra ett hot mot försvaret. Det praktiska övervakningsarbetet sköttes till största delen av personal från den vid krigsutbrottet i hemlighet inrättade *Allmänna Säkerhetstjänsten* (AS), vars existens inte kom att offentliggöras förrän i januari 1943.⁸ Personalkontroller bland försvarets anställda, bland värnpliktiga och bland personalgrupper som ingick i totalförsvaret var ett sätt att undvika att personer med ”fel” bakgrund handskades med hemliga handlingar eller placerades på känsliga poster i statsapparaten.⁹ Den nationell säkerheten sattes uppenbarligen medvetet före rättssäkerheten.¹⁰ Direkt efter kriget uppfattade Försvarsstaben ”att initiativet till denna registrering var ett spontant tillgodosett samhällsintresse, varvid dock periodvis viss försiktighet måste av polismyndigheterna iakttas”.¹¹

För att kunna hantera fler sekretesshandlingar, utföra en omfattande paket- och postkontroll och genomföra ett större antal personal-

DET RÖDA HOTET

kontroller blev det nödvändigt att samordna de polisiära och militära säkerhetstjänsterna. Budget och personal ökade snabbt.¹² Organisationernas snabba tillväxt medförde en del växtvärk, vilket ledde till missnöje och oro i personalleden (Frick & Rosander 1998:243).¹³

Statistik som sammanställdes på Försvarsstaben i december 1944 ger en god bild av den snabbt expanderade personalkontrollen under krigsåren:

Enligt skrivelse från detaljchefen (14/12) till statspolisintendenten framhålles personalkontrollens alltmer ökade omfattning. Enligt förd statistik uppgick antalet personalundersökningar åren

1933–1937	5 000–10 000
1938–1940	10 000–20 000
1941	42 000
1942	70 000
1943	90 000
1944	112 348

Antalet genomförda personalundersökningar tiofaldigades under tioårsperioden 1933–1944. Uppgifterna om antalet genomförda personalkontroller varierar dock något mellan olika dokument. Enligt en redogörelse från personaldetaljen på Försvarsstabens inrikesavdelning från den 19 december 1942 kontrollerades 60 496 personer år 1941 och 85 565 år 1942. Antalet personer i den senare redogörelsen från 1944 har alltså justerats nedåt. Skälen till detta går ej att utläsa från det tillgängliga materialet och vi har inte heller lyckats avgöra vilken uppgift som sannolikt är den mest korrekta.

Uppgifterna för åren 1941–1943 stämmer väl överens med uppgifterna i Försvarets Underrättelsenämnds (FUN) rapport från 1998. FUN menar att antalet personalkontroller 1944 uppgick till 104 000 istället för 112 000. Eventuellt kan diskrepansen hänga samman med att FUN studerat siffrorna för varje budgetår, det vill säga 1943/44, medan inrikesavdelningen redogör för antalet personalkontroller på årsbasis. Om det skulle vara förklaringen till skillnaden är det emellertid märkligt att siffrorna för de tidiga krigsåren överensstämmer. Enligt FUN:s rapport sjönk antalet personalkontroller till 97 800 1944/45 och till 36 000 1945/46.¹⁴

Kommunister och nazister

Enligt FUN:s rapport till regeringen har det ej varit möjligt att återfinna de personregister som upprättades under andra världskriget hos den militära säkerhetstjänsten.¹⁵ I MUST:s arkiv finns emellertid en rad personregister från andra världskriget, som innehåller namn- och personuppgifter om nazistsympatisörer respektive kommunist sympatisörer.¹⁶ Vid sidan av de större registren, som både innehåller militära och civila personer, finns förteckningar över anställda inom militären som är misstänkta nazister.¹⁷

Av dokument från september 1942 framgår att uppgifterna härör från den Allmänna Säkerhetstjänsten och att de flesta uppgifter insamlats genom att kontrollera de försvarsanställdas privata post till och från tyska riket. Bevisen om nazistsympatier är mycket konkreta och handlar om personliga uttalanden i brev till vänner i Nazityskland eller verbala uttalanden i samband med möten. Även utskrifter från telefonavlyssning av ledande personer i organisationer som stödde Nazityskland finns bevarad.¹⁸

I samarbete med den allmänna säkerhetstjänsten övervakades i första hand kommunister och nationalsocialister för att på så sätt undvika att värnpliktiga med extrema åsikter placerades på känsliga poster.¹⁹ Sympatisörer till de allierade utgjorde inte på motsvarande sätt någon enhetlig partigruppering. Enligt rapporter inom Försvarsstaben uppskattades antalet kommunister bland de värnpliktiga till 3 000–5 000, bland stamanställda manskap och underbefäl till 20–25 och inga bland officerarna. Bland de värnpliktiga uppskattade man antalet nazister till 341, bland stamanställda till 43, bland underofficerarna till 17 och bland officerarna till 18.²⁰

Den svenska försvarsmakten hade under det andra världskriget betydligt fler nazistsympatisörer än kommunist sympatisörer i de egna stamanställda leden. I rapporter om misstänkt opålitlighet inom försvarsmakten handlade de flesta fall om nazism, åtminstone under 1942. En sammanställning över opålitliga personer anställda inom militären visar att 91 personer klassificerats som ”medlem av nazistiska organisationer eller partier”, och att 43 personer har förts till kategorin ”sympatisörer till ovanstående partiorganisationer” (totalt 134 nazistmisstänkta). Endast åtta personer var förtecknade som

DET RÖDA HOTET

sympatisörer till västmakterna och sju personer som sovjetsympatisörer.²¹

Den nationalsocialistiska rörelsen i Sverige uppfattades av militärens säkerhetstjänst som en brokig skara. Alla personer inom den nationalsocialistiska rörelsen torde inte vara självklart övertygade om de nationalsocialistiska idéerna, enligt säkerhetstjänstens bedömning. I en PM angående försvarsväsendet och den nationalsocialistiska rörelsen i Sverige från den 7 maj 1940 sägs att:

Vad slutligen beträffar militära befattningshavare med mer eller mindre utpräglade sympatier för Tyskland och förhållandena i detta land, torde kunna sägas, att inställningen till stor del grundar sig på beundran för tysk militärorganisation vilken kan sättas som mönster för ett försvar av hög standard. Det förhållandet, att försvaret i Sverige under en följd av år icke blott försumrats utan även i viss mån raserats torde dessutom hava bidragit till, att militärens befattningshavare sökt till organisationer, vilka kräva ett effektivt försvar och vilka präglas av starka nationella idéer.

Förståelsen för de personer som sympatiserade med Tyskland och de nationalsocialistiska rörelserna var stor inom militären, eftersom de flesta nationalsocialister ändå sympatiserade med tanken på ett starkt svenskt försvar. Man medgav att enskilda individer kunde vara skadliga för försvaret.²² När överbefälhavare Olof Thörnell informerade regeringen i juli 1941 var till exempel hans slutsats att det inte fanns några militära skäl att ingripa mot nazistsympatisörer, eftersom de stödde Sveriges försvar. I november 1942 hade ÖB:s uppfattning ändrats till förmån för utökade åtgärder även mot nazistsympatisörer inom försvarsväsendet. Thörnell vidhöll dock att nazistsympatisörer ofta var disciplinerade och dugliga soldater.²³

Något direkt genomslag inom Försvarsstabens inrikesavdelning fick inte ÖB:s uttalande om ökad övervakning av nazistsympatisörerna, utan det var snarare i fortsatt beundrande anda som nya PM formulerades. Ännu så sent som i mars 1943 konstaterade Försvarsstabens att de:

ANDRA VÄRLDSKRIGETS SÄKERHETSTJÄNST

[...] nationalsocialistiska elementen inom försvarsväsendet äro ofta de bättre soldaterna och arbeta för ett starkt försvar med en fast disciplin.²⁴

Implicit i säkerhetstjänstens rapporter och PM från andra världskriget låg föreställningen att nationalsocialister skulle vara ett mindre farligt hot mot landets säkerhet än till exempel kommunister. Denna uppfattning gör sig gällande även när vi studerar arbetskompanierna och viljan att internera personer med extrema politiska åsikter. Vår läsning av säkerhetstjänstens material om övervakning av enstaka organisationer under kriget inbjuder spontant till motsatt reflektion – det var snarare de disciplinerade protyska soldaterna som hade kunnat bli ett stort problem för den svenska militären i händelse av ett anfall från Tyskland. Frågan är hur det i så fall skulle ha varit ställt med den starka försvarsviljan.

Räfst och rättarting

När krigsslutet närmade sig blev det uttalade missnöjet med det militära övervakningsarbetet allt större. I en skrivelse, "Orientering angående militär övervakningstjänst till chefen för armén, arméstabschefen, arméinspektören, samt militärbefälhavare jämte stabschefer", från den 6 juli 1943 identifierades allvarliga brister i arbetet. Bland annat konstaterades att den plan för övervakning som överbefälhavare Thörnell ställt samman i praktiken aldrig hade genomförts. Organisationen hade snarare fungerat "sporadiskt och amatörmässigt".

Den kraftiga interna kritiken berodde på flera förhållanden. Inledningsvis fanns bristande erfarenhet inom organisationen och bristande kunskap om vad kriget medförde för krav på verksamheten. Försöken som trots allt genomfördes för att förbättra verksamheten hade ännu inte fått genomslag och bland annat planerades kampanjer för att förbättra handläggningen av sekretessbelagda handlingar. Man hade iakttagit en "ökad nonchalans för hemligstämplade handlingar" på grund av att sekretessstämpeln användes alltför frikostigt.

När kriget upphörde blev den allmänna säkerhetstjänstens arbete föremål för flera utredningar. Bakgrunden till utredningarna var en omfattande kritik, både från allmänhet, massmedia och från olika

DET RÖDA HOTET

partirepresentanter om att säkerhetstjänstens arbete hade lett till att rättssäkerheten helt hade satts ur spel. I riksdagen framförde representanter för bland annat Sveriges kommunistiska parti i mycket allvarliga ordalag kritik mot säkerhetstjänstens arbete.²⁵ Även regeringens försök att handha arkivfrågor efter att säkerhetstjänstens arbete avslutats kritiserades. Regeringen anklagades för att vilja sopa igen spåren av övervakningen genom att beordra säkerhetstjänsten att förstöra arkivmaterial.²⁶

Dåvarande statsrådet Tage Erlander försvarade sig genom att poängtera att en viss utgallring ur arkiven var nödvändig av praktiska skäl. Och även om regeringen varit ansvarig för säkerhetstjänstens arbete var det orimliga krav från kritikernas sida att regeringen skulle ha total kontroll över vilka uppgifter som säkerhetstjänsten hade samlat in.²⁷

Paulsson- och Sandlerkommissionerna utredde den Allmänna Säkerhetstjänstens arbete efter kriget. Slutsatserna av dessa utredningar var att rättssäkerheten hade satts ur spel på flera sätt, men kritiken mot övervakningsorganisationerna var trots det ganska mild.²⁸ Från övervakarnas sida var man i vissa fall missnöjd med pressens och kommissionernas arbete. Överste Carlos Adlercreutz røjde en viss bitterhet gentemot pressen, som han menade hade iakttagit en alltför negativ attityd gentemot säkerhetstjänstens arbete under kriget. Kommissionernas arbete efter kriget kommenterades därför av Adlercreutz på följande sätt:

Det synes mig erforderligt att understryka kommissionens sammanfattande allmänna omdömen (sid. 421 o.f.), vilka enligt mitt förmenande är hållna i positiv anda (sid. 428, 4. st.), även om de i flera hänseenden synes påverkade av den propaganda och "efterkrigs"-mentalitet, som år 1945 fann starka och opåtalda uttryck främst i vissa svenska pressorgan.²⁹

Överste Adlercreutz betraktade övervakningen av kommunister som "ofrånkomlig" och att det därför var högst rimligt att den fortgick fram till maj 1945.

Inom svenska massmedier skedde också en uppgörelse med övervakningen under kriget. Utredningskommissionerna fick i vissa fall motta kritik för att inte i tillräcklig utsträckning vilja gå till botten med övervakningen under kriget.

ANDRA VÄRLDSKRIGETS SÄKERHETSTJÄNST

Utlänningskommissionen fick på motsvarande sätt motta kritiska synpunkter. I utlänningskommissionens fall handlade det om att två herrar, Robert Paulson och John Alexander Lönnegren, hade samarbetat med Gestapo under kriget och lämnat ut känsliga uppgifter om judiska flyktingar och om danska och norska motståndsmän. Uppfattningarna i de borgerliga och socialdemokratiska tidningarna kan sammanfattas i att det fanns en skepsis gentemot byråkratin och enskilda tjänstemäns pålitlighet.

Aftontidningen skrev att "Ingen kan ju känna sig säker på hur många personer av Paulsons kaliber det egentligen finns inom byråkratin". *Ny Tid* fyllde på med att "när det gäller ett så ömtåligt område som flyktingfrågornas, så vore det verkligen inte ur vägen om cheferna på något sätt sökte kontrollera de anställdas politiska inställning". Idén med utförliga personalkontroller som även innefattade politiska åsikter var inte särskilt ovanlig i den svenska krigsslutsdebatten.

Själva övervakningsmaskineriet undgick inte heller kritik när censuren inte längre satte in med full kraft. *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* oroade sig just över noggrannheten och kompetensen hos de personer som hade haft att utföra det praktiska övervakningsarbetet.

En fråga som i detta sammanhang tränger sig på var och en är, hur noggrant ha de personer granskats och hur noga har de övervakats som anförtrots att spionera på telefonsamtal och att genomsnoka brev. Att urvalet icke i varje fall skett med omsorg framgår av den skandal som för något år sedan inträffade, då en av de polismän som satt i regeringens svarta postkabinett stal en check ur ett brev, av vars innehåll han skulle taga del. Vad veta vederbörande om de flickor som i en hast har rafsats ihop för att sitta och avlyssna telefonsamtal. Det är ont om tystlåtna unga damer. Det är inte många av dem som med sanning kunna påstå, att i förhållande till dem är graven ett kafferep (GHT 450104).

I krigets slutskede och direkt efter krigets slut framfördes kritik mot övervakningen, byråkratins vilja och möjligheter att sköta sina uppgifter samt mot de kommissioner som tillsatts av regeringen efter kriget för att utreda allmänna säkerhetstjänstens arbete.

DET RÖDA HOTET

Massmedia verkade inte särskilt övervakningströtta. Kritiken mot övervakningen under kriget och urvalet av personer som hade hantlat dessa frågor utmynnade inte nödvändigtvis i åsikten att personalkontroll var av ondo. Slutsatsen som drogs var inte att personalkontrollen skulle tas bort, snarare att dess kvalitet skulle förbättras.

Vid denna tidpunkt var det nazisternas infiltration av den svenska tjänstemannakåren som uppfattades som ett hot, liksom den nazistiska ideologin. Massmedia höll det för sannolikt att svenska folket hade blivit avskräckta av kriget och att nazismen därför inte skulle hitta någon grogrund i Sverige (se även *GHT* 450127). Nazisthotet kom snabbt att tonas ned efter kriget, vilket vi studerar närmare i nästa kapitel.

Summering

Det svenska övervakningsmaskineriet mångdubblades på bara några år. Instruktionerna som reglerade säkerhetstjänsternas arbete medgav omfattande ingrepp i svenska medborgares privatliv. Registreringen av individers politiska uppfattning utgjorde en central del i arbetet att försäkra sig om att personer med extrema politiska åsikter inte fick anställning inom försvaret eller inom den centrala statsförvaltningen.

Andra världskrigets slut ändrade åter förutsättningarna för säkerhetstjänstens arbete i grunden. I nästa kapitel studerar vi den efterkrigstida säkerhetstjänsten, dess mer begränsade mandat, samt dess hotbilder. Vi ser att även om förutsättningarna för säkerhetstjänstens arbete ändrades, var det till erfarenheterna från andra världskriget man återvände. Den politiska sidans försök att mildra möjligheterna till registrering kritiserades av säkerhetstjänsten, som menade att andra världskriget bevisat nödvändigheten av noggrann kontroll.

KAPITEL 5

Från världskrig till kallt krig: 1945–1948

Redan i krigets slutskede märktes en spricka i det allierade lägret. I takt med att det stod klart att Nazityskland inte längre utgjorde något militärt hot märktes samarbetssvårigheter mellan Sovjetunionen å ena sidan och USA, Storbritannien och Frankrike å den andra.

Vid mötena på Jalta och i Potsdam mellan de allierade var det två frågor som var svårare än andra att hantera. Den första mer kontroversiella frågan handlade om de nya gränserna i Europa, framförallt mellan Tyskland och Polen. Den andra kontroversiella frågan handlade om Tysklands framtid. Skulle Tyskland delas eller förenas och därefter demokratiseras?

Sovjetunionen stärkte efterhand sitt grepp om Östeuropa, vilket ytterligare ökade västmakternas misstänksamhet gentemot Sovjetunionens avsikter. Sovjetunionens kvardröjande trupper i Östeuropa, genomförandet av jordreformer och få politiska alternativ bidrog till att Polen, Ungern, Rumänien, Bulgarien och Jugoslavien omvandlades till kommunistiska stater och i allt större utsträckning samordnade sin politik med Sovjetunionen. I andra delar av världen, som Iran, Turkiet och Grekland, understödde Sovjetunionen de kommunistiska rörelserna, vilket gav intryck av en kommunistisk rörelse på frammarsch. När de kommunistiska partierna i Italien och Frankrike dessutom fick mellan en fjärdedel och en tredjedel av rösterna befarade ledarna i väst att kriget mot nazismen inneburit en kommunistisk seger.

Den amerikanske presidenten Harry S. Truman tog fasta på de pessimistiska tongångar om den kommunistiska expansionen som den före detta brittiske premiärministern Winston Churchill presenterade i ett tal i staden Fulton. Trumans svar blev den så kallade *Trumandoktrinen*. Den gick ut på att USA skulle ge sitt stöd till alla fria folk som ville försvara sig mot totalitära regimer. Trumandoktrinen uppfattades i öst som en "krigsförklaring" mot kommunismen.

DET RÖDA HOTET

Marshallplanen, som lanserades i juni 1947, blev ett viktigt och konkret försvar av demokratierna i Västeuropa. Planen gick ut på att USA gav Europas stater ett omfattande bistånd, för att hjälpa till med återuppbyggnaden efter kriget. Överhuvudtaget blev det viktigt för USA att stödja det europeiska samarbetet, eftersom man menade att det skulle bidra till politisk stabilitet. På så sätt underminerade man förutsättningarna för kommunistiska aktioner som hade kunnat finna jordmån i det kaos som rådde i Europa efter kriget.

Pragkuppen i februari 1948, då kommunisterna tog makten i Tjeckoslovakien, bekräftade slutligen att Sovjetunionens avsikter var att ta kontroll över Europa. Det var i alla fall den gängse uppfattningen bland västvärldens ledare.¹

Skälet till att Pragkuppen fick ett så pass stort inflytande på bilden av Sovjetunionen är att Tjeckoslovakien tidigare varit demokratiskt och liknade många västländer i utvecklingsgrad. Dessutom fanns inga sovjetiska trupper i landet, vilket innebar att till synes stabila stater kunde falla i kommunismens grepp. Kommunisterna hade i och för sig haft en mycket stark ställning i de demokratiska val som genomförts i Tjeckoslovakien, men i väst hade man inte väntat sig någon statskupp från kommunisternas sida. Det kalla kriget var ett faktum.

Sveriges dåvarande statsminister Tage Erlander har i sina dagboksanteckningar skildrat en tilltagande oro för ett nytt storkrig i slutet av 1940-talet. Sovjetunionens oresonlighet och landets grepp om de svenska kommunisterna gav upphov till Erlanders oro för kriget som därmed också skulle kunna drabba Sverige. Samtidigt var hans uppfattning den, att ledningen för militären var ännu mer uppskrämd över utveckling än vad politikerna var.² Skillnaden mellan militärernas och politikernas hotbilder ökar framförallt under slutet av 1950-talet, vilket vi får anledning att återkomma till.³

Beredskapstidens slut

För att förstå den omställning som den militära säkerhetstjänsten genomgick efter krigsslutet bör man hålla i minnet det omfattande arbete som säkerhetstjänsten hade utfört under andra världskriget.⁴

FRÅN VÄRLDSKRIG TILL KALLT KRIG: 1945–1948

Det sedan länge efterlängtrade krigsslutet förändrade förutsättningarna för säkerhetstjänsten på två viktiga punkter. Dels fick tjänsten nya instruktioner för övervakning av kommunister, dels minskade antalet uppgifter drastiskt. Ett förslag som diskuterades i krigets slutskede, den 7 juli 1945, för att möta det minskade behovet var att samordna övervakningsarbetet inom försvarsmakten mellan de olika försvarsgrenarna och på så sätt minska personalen.⁵

Men det var inte i första hand det interna reformeringsarbetet som förändrade förutsättningarna för den militära säkerhetstjänsten. Den största omställningen handlade om att kommunister, vilka tidigare hade varit en av de mest övervakade grupperna, nu ingick i det segrande lägret. Det faktum att Sovjetunionen var en allierad och hade bidragit till att betvinga Nazityskland fick omedelbara konsekvenser för instruktionerna till den militära säkerhetstjänsten. Politikerna i Sverige tog sannolikt intryck av det allmänna positiva stämningläget till förmån för kommunisterna.

Statsrådet Tage Erlander tog redan den 16 mars 1945 initiativ till att klassificeringen av kommunister och nazister i olika farlighetsgrader upphörde.⁶ Omställningen tillbaka till den demokratiska rättsstaten hade inletts.⁷ Dessutom infördes restriktivare regler för hur nya namn fick införas i registren. Att inneha ledande ställning i ytterlighetspartier, ha förbindelser med främmande makt samt utöva verksamheter som riskerade Sveriges säkerhet betraktades alltför som grund för registrering. I början av maj 1945 upphörde all registrering av kommunister i Sverige. De tidigare använda registren skulle bevaras men i fortsättningen inte aktivt användas för att lämna ut upplysningar om en persons partisympati eller partitillhörighet.⁸

I cirkulär 58 från den 3 maj 1945 vidarebefordrade Eric Hallgren de nya regler som gällde för åsiktsregistrering av kommunister i Sverige till Försvarsstaben. Skrivelsen fick långtgående konsekvenser för den militära övervakningens omfattning och utformning under några år efter andra världskrigets slut, åtminstone fram till slutet av 1947. Enligt de instruktioner som Hallgren vidarebefordrade fick svenska medborgare ej längre upptas i register

DET RÖDA HOTET

[...] uteslutande av den anledningen att vederbörande tillhör eller sympatiserar med det kommunistiska partiet, eller prenumererar på tidningsorgan, utan skall skälet för upptagande av kommunist i nämnda register uteslutande vara misstanke om illegal verksamhet av något slag.⁹

Uttalade brottsmisstankar var alltså det enda skälet till fortsatt intresse från den militära säkerhetstjänstens sida, medan enbart medlemskap eller sympatier för kommunisterna inte utgjorde grund för övervakning eller registrering. I någon mening kan man säga att kommunism inte längre betraktades som en politisk ytterlighetsinriktning, åtminstone inte på samma sätt som den betraktades före och under kriget. Försvarsstabens reaktion på de nya reglerna blev tämligen negativ. Registrens begränsning uppfattades som grundad på "politiska (och ganska ovissa) skäl".¹⁰

De nya reglerna för registrering av politiska ytterlighetspartier förbådade den stora lagstiftningsförändringen efter kriget – tvångsmedelslagstiftningen upphörde att gälla från den 1 juli 1945. Det innebar i praktiken att telegram- och telefonkontrollen upphörde i ett slag.¹¹

En ytterligare indikation på att en återgång till rättsstaten var på gång efter kriget var att i avvecklingsplanerna för den allmänna säkerhetstjänsten diskuterades även en minskning av övervakningen av radiotrafik inom landet. Även i detta avseende var Försvarsstaben motståndare till förändringen. Lokal radiokontroll i tätorterna var nödvändig enligt Försvarsstabens Signaltjänstavdelning med tanke på Sveriges läge och det ogynnsamma utrikespolitiska läget. Radiokontrollen var därför ett "viktigt försvarsintresse". Svårigheterna att hålla viss kontroll hemlig hade snarare ökat behovet av att få kontrollen heltäckande, enligt försvarsstabens bedömning.¹²

När statsrådet Mossberg, som var föredragande i frågor om statspolisens framtid, uttalade sig var han försiktigt positiv till fortsatt radiokontroll. Det osäkra säkerhetspolitiska läget gjorde det befovat att ha kvar en hög kompetens inom radiospaningen, men minska omfattningen på kontrollen.¹³

Enligt FUN:s rapport kvarstod registreringsmöjligheterna av nazister efter kriget.¹⁴ Ett av få exempel som vi har funnit i MUST:s

FRÅN VÄRLDSKRIG TILL KALLT KRIG: 1945–1948

arkiv på att registrering av nazistiska militärer ägde rum efter kriget är en rapport från september 1945, författad av major Georg Berendt på uppdrag av försvarsministern. Sammanlagt redovisas 370 personuppgifter i rapporten som bygger på material från den allmänna säkerhetstjänsten.¹⁵

Icke blott uppgifter, vilka styrka eller antyda nationalsocialistisk inställning eller verksamhet hava medtagits utan även uppgifter tydande på protysk inställning. [...] Uppgifterna böra betraktas såsom ett underlag för den ytterligare kontroll eller övervakning, som kan anses erforderlig. [...] Ett alfabetiskt namnregister kommer även att uppgöras för underlättande av uppgifternas hantering.¹⁶

I namnregistret över nazistsympatisörer eller protyskar ingick alltså bara anställda officerare eller underofficerare. Vissa namn har senare blivit understruken med förklaringen att de varit föremål för beslut från statsrådets sida då de efter kriget sökt befordran eller vidareutbildning inom försvarsmakten. Sammanlagt har 71 personer varit föremål för statsrådets beslut och av dessa blev 64 stycken godtagna för befordran eller utbildning – endast sju blev nekade. Besluten i dessa personalfrågor fattades mellan åren 1945–1949.¹⁷ Efter dessa år finns inga indikationer på att registret har haft någon praktisk funktion.

I ljuset av den kommande efterkrigstida övervakningen av svenska kommunister är den milda behandlingen av nazistsympatisörer och pro-tyskar bland försvarsmaktens egna officerare och underofficerare anmärkningsvärd.

Med utgångspunkt enbart i det material som finns samlat i registret om varje person är det svårt att dra någon slutsats om vad som utgjorde grund för att en person skulle bli nekad befordran eller utbildning. Bland dem som fått avslag på begäran om befordran eller utbildning finns en person som varit medlem i Svensk Socialistisk Samlings ungdomsförbund, flytt till Finland under kriget och tagit värvning i kriget mot Sovjetunionen. Ett annat exempel är en person som satt i föreningen Manhems styrelse, varit anmäld för antisemitiska predikningar, varit medlem i Svensk Socialistisk

DET RÖDA HOTET

Samling samt att andra uttalat sig för att personen i fråga varit beredd att förråda Sverige.¹⁸

Men även bland personer som blivit godkända för befordran eller utbildning finns exempel på personer som varit medlem i Svensk Socialistisk Samlings ungdomsförbund och prenumererat på *Stormfacklan*. En annan person uppfattades som aktiv nazist sedan början av 1930-talet, var medlem i Svensk Socialistisk Samlings ungdomsförbund, var talare på olika möten och dessutom redaktör för *Stormfacklan*, men blev ändå godkänd av statsrådet.¹⁹ Vi har svårt att utifrån besluten och dess motiveringar urskilja några fasta kriterier för statsrådets bedömning.

Med utgångspunkt enbart från registeruppgifterna verkar det som att det var sällsynt att nazistsympatisörer eller personer med protysk inställning avstängdes från befordran eller utbildning. Nazistregistreringen direkt efter kriget fick alltså sällan praktiska konsekvenser för Sveriges militärer. I efterhand går det inte heller att rekonstruera de beslutsprinciper som gällde för att avslå eller tillstyrka en begäran om befordran eller utbildning. Eftersom Georg Berendt själv ansåg att registret hade låg tillförlitlighet kan det vara en förklaring till varför uppgifterna sällan användes som argument mot en enskild persons yrkeskarriär.

Härvid fastslogs, såsom tidigare även gjorts gällande, att registeruppgifterna äro att betrakta såsom ingående i allmänna säkerhetstjänstens spaningskartotek. I detta kartotek måste på grund av dess natur även medtagas sådana uppgifter, vilka i vissa fall anses såsom vaga eller otillförlitliga. Dyliga uppgifter få endast värde om de sammanställda med andra kunna styrkas. För allmänna säkerhetstjänsten är det angeläget, att endast fullt tillförlitliga uppgifter lämnas till annan myndighet. [...] Det är därför så mycket angelägnare att dessa lämnade upplysningar icke må läggas till grund för beslut, som för personens framtid kan vara av avgörande betydelse i t.ex. befordran, anställning, förordnande m m.²⁰

Georg Berendt ville alltså att materialet skulle hanteras med mycket stor försiktighet och inte självklart ligga till grund för beslut om befordran eller utbildning.²¹ Med ledning av det fåtaliga antal mi-

litärer med nazistiska eller protyska sympatier som blivit hindrade av statsrådet i sitt yrkesliv kan man dra slutsatsen att Berendts råd följts. Frågan vi skall bära med oss är varför inte andra grupper behandlades med ledning av denna försiktighetsprincip?

Försvarsstabens motstånd mot nya övervakningsregler

Den militära säkerhetstjänsten verkar, för att på så sätt motivera sin fortsatta existens, ha känt stort behov av att särskilt understryka att det politiska läget i Europa var oklart efter krigsslutet. I iveren att snabbt ställa om från beredskap till normala förhållanden krävde statsmakterna att den militära säkerhetstjänstens omfattning skulle minska. Den förändrade bilden av kommunisterna var självklart en del av detta.

Kommendör D. Landquist på Försvarsstabens inrikesavdelning poängterade i promemorian ”Angående svensk militär underrättelsetjänst samt motverkan av utländsk underrättelsetjänst i Sverige” från den 7 juli 1945, att förhållandena som centralbyråns arbete utförts under sannolikt var unika när det gällde omfattningen. Under åren 1939–1945 hade närmare 320 personer blivit dömda för spioneri och olovlig underrättelsetjänst i Sverige och mer än dubbelt så många hade varit anhängna.²² Men Sverige skulle även fortsättningsvis, i ett osäkert utrikespolitiskt läge, vara ett gränsland mellan öst och väst och därigenom bli utsatt för fortsatt intresse från andra underrättelseorgan. Någon minskning i främmande underrättelseaktivitet skulle krigsslutet därför inte innebära enligt kommendörens dystra framtidsprofetia. I promemorian, som godkänts av överbefälhavaren, betonades särskilt vikten av kontinuitet i säkerhetstjänstens arbete och behovet av fortsatta resurser för att upprätthålla kompetensen.²³

De framförda synpunkterna på fortsatt omfattande främmande underrättelseaktivitet låg till grund för kommendörens äskande om medel för verksamheten vid Försvarsstabens inrikesavdelning. Som en jämförelsepunkt kan nämnas att tre officerare och 18 skrivbiträden hade varit engagerade i den militära personalkontrollen under beredskapsåren. För tiden därefter föreslogs att antalet officerare skulle kvarstå, medan antalet skrivbiträden minskades till tio.²⁴

Borgerliga *Svenska Dagbladet* stod på militärens sida i frågan om avveckling av säkerhetstjänstens befogenheter. Omvärderingen av

DET RÖDA HOTET

övervakningen av kommunister riskerade enligt tidningens bedömning att leda till allvarliga säkerhetsrisker för Sverige.

Även efter uppnådd teoretisk likställighet mellan kommunister och nazister, föreligger dock i praktiken en icke oväsentlig skillnad dem emellan. Som åskådning förblir nazismen medborgerligt förkastlig men politiskt ofarlig, enär dess moderstat, Tredje riket, från grunden upprivits. Kommunister åter ha fått medborgerlig upprättelse, men deras tidningar vittna dagligen om att de alltjämt äro förblindade anhängare av en främmande makt, vars göranden och låtanden i alla väder äro en ledstjärna för deras politik. Det är ur principiell synpunkt lika otillbörligt, om denna främmande makt är Sovjetunionen eller någon annan utländsk stat. Det klandervärda ligger i själva mentaliteten och metoden, vilket i en oviss framtid kan innebära risker, som rikets styresmän då med lagliga medel måste söka bemästra (*Svenska Dagbladet* 451206).

Svenska Dagbladet menade alltså att kommunism och nazism var lika förkastliga ideologier, men det var bara kommunismen som Sverige i praktiken skulle behöva försvara sig mot. De extrema ideologiernas livskraft hämtades från diktatoriska statsbildningar och därför var inte nazismen något annat än ett ideologisk hot eftersom Nazityskland inte längre fanns och därför inte kunde utgöra något säkerhetshot.

Överbefälhavaren Helge Jung fortsatte sin kamp i början av 1946 mot statsmaktens förslag att avveckla den allmänna säkerhetstjänsten i den omfattning som underståthållare Martin Wahlbäck föreslog i en PM.²⁵ Underståthållare Wahlbäck hade arbetat med frågan om en avveckling av den allmänna säkerhetstjänstens sedan september 1945 och föreslog att säkerhetskungörelsen som reglerat allmänna säkerhetspolisens arbete under andra världskriget skulle upphöra att gälla från och med den 1 juli 1946. Förslaget föll inte i god jord på Försvarsstaben. Helge Jung påminde därvidlag om det osäkra internationella läget som snabbt kunde förvärras. Behovet av en väl utbyggd polisorganisation som kunde bekämpa "landsskadliga brott" skulle då snabbt göra sig påmint.²⁶

Helge Jung gjorde bedömningen att det skulle vara ett allvarligt miss-

Överbefälhavare Helge Jung blir förevigad som skulptur. April 1945.
Pressens Bild.

tag att ta säkerhetstjänstens problem under andra världskriget till intäkt för att göra neddragningar i efterhand. Snarare borde regeringen ta konsekvensen av Wahlbäcks resonemang om att underrättelseverksamheten riktad mot Sverige eller riktad mot andra länder men utövad inom Sveriges territorium skulle öka under efterkrigsperioden.²⁷ I statsrådet Mossbergs anförande i statsutskottets utlåtande framfördes en liknande bedömning av läget som Jung och Wahlbäck tidigare hade framfört.²⁸

Helge Jung passade i flera sammanhang på att vädra sitt missnöje med de nya instruktionerna för registrering av kommunister. Jung förordade att ”säkerhetstjänstens nuvarande centralregister för hela riket bör bibehållas och fortsättas”. Eventuell gallring av material från centralregistret borde dessutom ske med största försiktighet, så att inte upplysningar som skulle visa sig kunna skydda riket försvann.²⁹

DET RÖDA HOTET

Enligt statsutskottets utlåtande nr 240 från 1946 skulle den allmänna säkerhetstjänsten ersättas av en organisation som var mer anpassad för normala förhållanden. De ordinära polis- och åklagarmyndigheterna skulle få ökat ansvar för spionage- och underrättelseverksamhet, men använda särskild statspolispersonal. Eftersom spioneri och annan underrättelseverksamhet ofta hade förgreningar runt om i landet betonades vikten av att bibehålla en ”central överblick”. Statspolisintendenten skulle i detta sammanhang få en betydelsefull roll. Centralregistret skulle handhas av samma person, men hanteringen av arbetet skulle ske i samråd med ett tvåmannaråd.³⁰

Säkerhetstjänstens förändrade regler fick som omedelbar konsekvens att antalet personalkontroller minskade i Sverige under följande år. 36 000 personer inom försvarsväsendet personalkontrollerades under budgetåret 1945/46. 15 000 personer utanför försvarsväsendet var också föremål för personalkontroll.³¹

Missnöjet inom Försvarsstaben med de efterkrigstida instruktionerna för övervakning av kommunister vädrades ånyo i skrivelsen ”Den militära övervakningstjänsten” från den 15 april 1947. Man menade att förutsättningarna för övervakningsarbetet i princip försvunnit efter andra världskrigets slut.

Läget för dagen beträffande den militära övervakningstjänsten kan karakteriseras som att densamma mer eller mindre har avsomnat. Anledningen härtill är främst de inskränkningar som statsmakterna beslutat beträffande polisens övervakning och medel för denna. En annan orsak torde vara att det arbete, som för närvarande bedrivs av fst/in icke [icke tillskrivet med blyerts] handlägges ordinarie tjänsteväg.³²

I materialet tyder det mesta på att instruktionerna följdes av militären, åtminstone inledningsvis. För en sådan slutsats talar också att när övervakningen återupptogs i slutet av 1947 skedde detta från en ”låg” nivå och att informationerna som fanns om det svenska kommunistiska partiet och dess medlemmar var sporadiska och grundläggande till sin karaktär.

FRÅN VÄRLDSKRIG TILL KALLT KRIG: 1945–1948

Oron över de minskade befogenheterna märks tydligt. Det gick till och med så långt att Försvarsstaben ställde sig frågan vilka uppgifter som återstod för den militära säkerhetstjänsten att lösa. Konsekvenserna av de förändrade övervakningsinstruktionerna från statsmakten blev att säkerhetstjänsten inte längre kunde hantera den verksamhet som enskilda individer bedrev mot militären, till exempel försvarsnegativ propaganda. I förlängningen kunde detta, enligt försvarsstabens egen bedömning, få negativa konsekvenser för disciplinen inom försvaret och för möjligheten att upptäcka och avstyra spioneri och liknande verksamhet.

Man synes berättigad ställa frågan vad som blir över för den militära övervakningstjänsten. Då samtidigt den tidigare verksamheten att följa och oskadliggöra politiska ytterlighetsmän inom försvaret ävensom följandet av mot försvaret riktad skadlig agitation på grund av ingripande från statsmakten numera måste anses så gott som utesluten, återstår endast att behålla den militära övervakningstjänsten som en särskild tjänsteväg för en snabbare kommunikation mellan Fst och de olika militära myndigheterna samt att bedriva upplysningsverksamhet i frågor av förebyggande natur.³³

Det var inte bara säkerhetstjänsten som tvingades ompröva sin ställning efter kriget. Även enskilda svenskar med nazist- eller tysksympatier under kriget fick förstås anledning att reflektera kring sina uppfattningar. Under perioden 1945–1947 uppstod ett behov hos vissa av dessa att göra ”avbön”.³⁴ Den nazistiska avbönen tog sig uttryck i att personer som ville få anställning inom försvaret valde att inställa sig till ett frivilligt förhör med statspolisen. Gemensamt för dessa personer var att de hade visat nazist- alternativt tysksympatier under kriget. Det hade bland annat lett till medlemskap i nazistiska organisationer, prenumerationer på nazistiska eller protyska tidningar och tidskrifter eller uttalat stor beundran för det tyska.³⁵

DET RÖDA HOTET

Det är svårt att fastställa hur många avböner av det här slaget som faktiskt genomfördes. Några av förhören av "avböns"-karaktär finns bevarade i sin helhet i MUST-arkivet. Med något enskilt undantag ville dessa personer försäkra sitt avståndstagande från sina tidigare åsikter. Många hänvisade till ungdomligt oförstånd. I samtliga fall då en person gjorde avbön på ett trovärdigt sätt noterade säkerhetstjänsten att de förhörda personerna hade fått den eftersökta tjänsten. Däremot har någon enstaka person som avslöjats med att ljuga om sina sympatier eller vidhållit sina nationalsocialistiska åsikter inte fått den sökta tjänsten.

Mot en fastare organisation av den militära säkerhetstjänsten

Den närmast improviserade organiseringen av den militära personalkontrollen under beredskapsåren fick fastare formell grund efter kriget. Orsaken var förstås att det efter kriget blev en återgång till normal rättsordning. Efter beredskapstiden blev det helt nödvändigt att harmonisera den uppbyggda övervakningsverksamheten med gällande lagstiftning.

Första steget i den riktningen togs redan i juni 1945. Genom en generalorder (H 858/45) erhöll chefen för Försvarsstaben befogenhet att inhämta personuppgifter om huruvida en person var straffad, misstänkt för illegal verksamhet, intagit ledande ställning eller på annat sätt varit verksam i något politiskt ytterlighetsparti.

Generalordern reglerade såväl omfattning som tidpunkt för verkställande av personalkontroller inom försvarsmakten. Huvudsyftet med kontrollen var att se till att personer som saknade "medborgarsinne och laglydnad" inte blev anställda eller befordrade. Det samma gällde för personer som sympatiserade med politiska ytterlighetspartier.

Personer, vilka intaga eller intagit ledande ställning eller efter 1/10 1940 på annat sätt varit verksamma inom ytterlighetsparti, beträffande vilket registrering hos polisen sker, få icke anställas, antagas, befordras, förordnas eller konstitueras, ej heller beordras till i bilaga I angivna skolor och kurser. [...] Personer, vilka äro eller efter uppnådd ålder av 20

FRÅN VÄRLDSKRIG TILL KALLT KRIG: 1945–1948

år varit medlemmar i sådant ytterlighetsparti, som i första stycket nämns, få icke beredas fast anställning inom försvarsmakten.

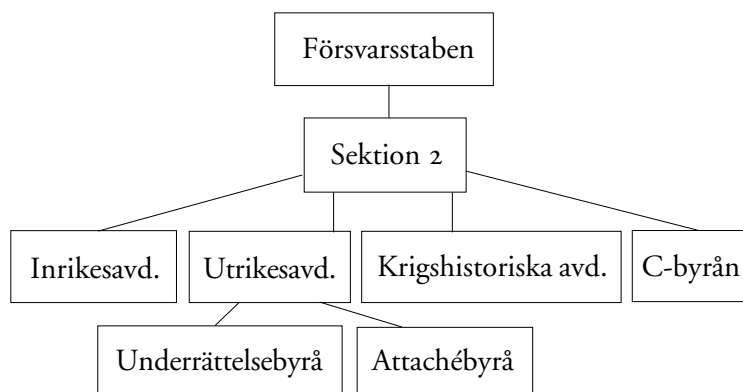
Generalordern anvisade även hur personalkontrollärenden skulle handläggas. Respektive försvarsgrenschef skulle vid personalkontrollbehov översända personuppgifter till Försvarsstabens inrikesavdelning, som i sin tur från 3:e roteln inhämtade ”fullständigast möjliga uppgifter” om inställning till extrema ideologier och verksamhet inom ytterlighetsparti. Sekretessen kring personuppgifterna var viktig att upprätthålla. Eventuella klagomål på utfallet av personalkontrollerna skulle omedelbart hänvisas till försvarsministern.

För att bevara den nödvändiga sekretessen kring personalkontrollen äger försvarsgrenscheferna icke till lägre myndighet meddela de från försvarsstaben översända personalupplysningarna. Personal, som icke låter sig nöja med av denna go [generalorder] föranlett beslut, äger icke få del av de genom kontrollen erhållna uppgifterna ej heller erhålla besked om den uppgiftslämnade myndigheten. Personen skall i sådant fall erinras om möjligheten att direkt hos chefen för försvarsdepartementet överklaga beslutet (mom. 10).³⁶

Organisatoriskt ägde viss omstrukturering av den militära säkerhetstjänsten rum efter krigsslutet, men flera av dess centrala beståndsdelar levde kvar (se figur).

DET RÖDA HOTET

Kommentar:

Den svenska militära underrättelse- och säkerhetstjänstens organisation 1946.

Kommentar: Namnbyten: C-byrån omorganiseras och får benämningen T-kontoret under 1946, Utrikesavdelningen blir Underrättelseavdelningen 1961, Inrikesavdelningen blir Säkerhetsavdelningen 1965. Se SOU 1976:19, SOU 1999:37 samt rapporten Redovisning av vissa uppgifter om den militära underrättelse- och säkerhetstjänsten från Försvarets underrättelsenämnd.

Personalkontrollen handlades vid förvarsstabens inrikesavdelning detalj II. Chefen för detalj II, ryttmästaren Georg Berendt, ansvarade för att man inom försvaret enbart kom att anställa eller placera personer som var kända för "laglydnad och medborgarsinne". Med tanke på den stora mängd personalkontroller som genomfördes var det inte rimligt att Berendt föredrog alla ärenden för chefen för Förvarsstabens inrikesavdelning. Istället gavs detaljchefen osedvanligt stort ansvar och utformade själv alla förslag på hur personalkontrollärendena skulle avgöras. Förslagen skickades direkt till de tre försvarsgrenshefarna. Denna ordning var möjlig sannolikt enbart på grund av att Georg Berendt samlat på sig stor erfarenhet av att avgöra sådana ärenden under personalkontrollens uppbyggnad. Han hade tillträtt sin tjänst redan 1936 och varit chef för personalkontrollen under krigsåren.

Själva hanteringen av personalkontrollärendena förändrades inte särskilt mycket under perioden 1945–1960. I stort sett bibehölls den ordning som byggdes upp under kriget. Den militära personalkontrollen sköttes centralt för alla försvarsgrenar och andra militära myndigheter vid Förvarsstabens inrikesavdelning (Fst/in).

I personalkontrollfrågor var Förvarsstabens inrikesavdelning

FRÅN VÄRLDSKRIG TILL KALLT KRIG: 1945–1948

beroende av ett intimt samarbete med statspolisen – ett samarbete som etablerades med allmänna säkerhetstjänsten redan under kriget. Det var från statspolisen man inhämtade de flesta av de personuppgifter som låg till grund för beslut i militära personkontrollärenden. Försvarsmakten genomförde ingen egen spaning på eller övervakning av medborgare utanför sina egna domäner. Det egna interna övervakningsarbetet begränsades till den sekretesskontroll och bevakningsverksamhet som var ålagd säkerhetscheferna vid olika regementen och flygflottiljer.

Statspolisens 3:e rotel

Under 1945 och 1946 utvecklades den allmänna säkerhetstjänsten, den polisorganisation som i all hemlighet hade organiserats under kriget för att motverka brott mot rikets säkerhet. Men trots att kriget var slut bedömdes behovet av en särskild polisverksamhet som stort. Lagen om ”användande av statspolispersonal för vissa särskilda uppgifter” trädde i kraft den 1 juli 1946. Inom statspolisen upprättades ett centralt organ för att motverka spioneri-, förräderi- och sabotagebrott, den tredje roteln.³⁷

Statsrådet Tage Erlander försvarade i en riksdagsdebatt i juni 1946 ordningen att den kommunala polisen inte skulle anförtros alltför många av de ”besvärliga och ömtåliga uppgifter som alltjämt komma att vila på denna del av vår polis”. Statspolisen hade alltså, enligt Erlander, en viktig funktion att fylla för att möta inre hot mot Sverige. Erlander valde här att särskilt lyfta fram det kvarvarande nazisthotet som det främsta skälet till att Sverige hade behov av en statspolis:

Jag vill bland annat fästa uppmärksamheten på att yttrevärlden nog skulle bli mycket förvånad, om vi genom bristande kontroll och släpphänthet skulle öppna Sverige för de kvarvarande nazistiska konspirationerna, och jag tror att det är ganska rimligt att vi ha i vår hand en polismyndighet, som har möjligheter att följa vad som kan tänkas komma att ske under jorden.³⁸

DET RÖDA HOTET

Statspoliserna ute på fältet lydde under sina respektive polischefer, vilka i sin tur lydde under länspolischeferna, mer kända som landsfogdarna. Landsfogdarna var underställda länsstyrelserna som i sin tur fick sina anvisningar fastställda av Inrikesdepartementet.³⁹

Samtliga avdelningar inom statspolisens tredje rotel lydde under samma chef, statspolisintendenten i Stockholm. Ett skäl till detta var att många av spioneribrotten hade anknytning till huvudstaden på ett eller annat sätt.⁴⁰ Redan från starten 1946 anställdes personal för särskild polisverksamhet på de regionala kriminalstatspolisavdelningarna i Stockholm, Göteborg, Malmö och Luleå.⁴¹ Tredje rotelns organisation utökades nästan omgående med befattningshavare även på avdelningarna i Norrköping, Örebro, Gävle, Jönköping, Eskilstuna, Västerås, Karlstad, Sundsvall, Karlskrona, Umeå och Visby.⁴²

Statspolisintendentens uppgiftslämnande till myndigheter som skulle genomföra personalkontroll var formellt reglerad i lag. Personuppgifter i statspolisens register fick lämnas ut endast under förutsättning att personen ifråga 1) var misstänkt för eller inblandad i brott mot rikets säkerhet, 2) misstänktes för brott enligt 19 kapitlet 4, 6 och 7 § strafflagen, 3) var en ledande person i organisation som kan misstänkas komma att intaga en hållning vilken kan sätta rikets säkerhet i fara, 4) var misstänkt för att vara medlem av sådan organisation som nämns under (3), 5) kunde befaras att vara beredd att i ett kritiskt läge delta i handlingar som nämns under (1) och (2), samt 6) var utlänning.

Ur publikationen polisunderrättelser kunde statspolisintendenten lämna ut uppgifter om personen ifråga blivit fälld för brott mot 9, 10, 11, 12, 19, 20, 22, 23, 25, 26 och 27 kapitlet i strafflagen. Utöver detta allmänna regelverk förekom särskilda undantag och specialregler för vissa myndigheter och för vissa personalkategorier.⁴³

Försvarsstabens inrikesavdelning var vid den här tidpunkten den i särklass största mottagaren av personupplysningar från tredje roteln. Det nyupprättade regelverket för uppgiftsutlämnande hade, åtminstone till en början, en kritiker i statspolisintendenten Georg Thulin. I ett utlåtande över överbefälhavarens förslag till nya bestämmelser för personkontrollen inom försvarsväsendet⁴⁴ accepterade Thulin förslaget om att utlämna upplysningar om begångna

FRÅN VÄRLDSKRIG TILL KALLT KRIG: 1945–1948

brott. Men han var betydligt mer tveksam till de förslag som rör utlämnande av personuppgifter om politisk verksamhet.

Den vid statspolisens tredje rotel (förutvarande säkerhetstjänsten) förda registraturen är en spaningsregistratur. [...] Förhållandet är emellertid betänkligt, då registret under det nu avslutade kriget i allt större omfattning kommit att utnyttjas för s.k. personkontroll, en uppgift för vilket registret principiellt icke varit avsett. Så som min uppfattning vill jag framhålla att polisverksamhet för utrönande av svenska medborgares politiska förhållanden under mera normala tider är en för polisväsendet i en demokratisk stat helt främmande uppgift, som i ovanligt hög grad är ägnad att skada polisverksamheten och dess arbete. [...] Jag anser sålunda att statspolisen helt bör befrias från skyldigheten att överhuvudtaget lämna personuppgifter om politisk verksamhet, således även rörande personer, som tillhöra nazistisk och därmed jämförlig sammanslutning.⁴⁵

Hösten 1946 fanns alltså högst delade meningar mellan försvarsmakten och statspolisen om i vilken utsträckning 3:e roteln skulle dela med sig av personupplysningar om politisk verksamhet till försvaret. För att försvarsmaktens personalkontrollsystem skulle bli så effektivt som möjligt ville ÖB att statspolisen frikostigt försåg Försvarsstabens inrikesavdelning med så mycket information som möjligt om enskilda individers politiska verksamhet. Statspolisens ståndpunkt var emellertid den helt motsatta – och därtill helt unik i svenska övervakningssammanhang. Statspolisintendenten Thulin ansåg att polisen överhuvudtaget inte skulle ägna sig aktivt åt att systematiskt övervaka medborgares politiska verksamhet och därför helt befrias från skyldigheten att lämna ut sådana personuppgifter.

Georg Thulins tankegångar hade, om de blivit hörsammade av statsrådet, möjligen kunnat förändra den svenska övervakningshistorien. Det är dock sannolikt att Thulin redan när han skrev sitt utlåtande var medveten om att han var ensam om sin ståndpunkt och skulle komma att förlora. Han avslutar nämligen sin diskussion med att framföra synpunkter på vilka förändringar som behöver göras av inriktningen på övervakningen om statsrådet väljer att gå på ÖB:s linje.

DET RÖDA HOTET

Därest kungen inte kan godta denna uppfattning utan går på ÖB:s linje måste detta medföra att det kommunistiska partiet ånyo blir föremål för fortlöpande övervakning och kontroll. Annars kommer statsmaktens försvar mot landsskadlig verksamhet inte vara tillräcklig.

Innebörden i statspolisintendentens budskap är att om han nu ändå tvingas ansvara för övervakningen borde denna i så fall även innefatta kommunistpartiets verksamhet i landet. Om statspolisen överhuvudtaget skall syssla med politisk övervakning skall det göras ordentligt, verkar Thulin mena.

När det gällde tredje rotelns utlämnande av uppgifter till myndigheter var statspolisintendenten skyldig att överlägga med en särskilt utsedd nämnd ”för att biträda med bedömning av uppkommande frågor rörande tjänstemän, som befaras brista i lojalitet mot samhället”.⁴⁶ Idén om denna nämnd verkar falla tillbaka på förslaget från underståthållare Martin Wahlbäcks sida om att statspolisintendenten skulle ha ett råd på tre personer vid sin sida. I praktiken tog sig denna idé uttryck i nämnda samrådsgrupp som enhälligt måste tillstyrka uppgiftsutlämnande. Om så inte skedde hamnade ärendet ifråga på statsrådets bord för avgörande.

Vi har inte funnit några detaljerade mötesprotokoll bevarade som skulle kunna visa hur diskussionerna avlöpt i nämnden. Vi har dock en god bild av dess sammansättning. Till en del var nämnden parlamentariskt sammansatt. Representation från Sveriges kommunistiska parti var dock inte aktuellt. Vid sidan av riksdagsledamöter bestod nämnden av en noga utvald skara oförvitliga och högt ansedda akademiker och tidningsmän. Flera av remissinstanserna som yttrade sig över Wahlbäcks förslag menade att en sådan sammansättning av en samrådsgrupp borgade för att polisverksamheten bedrevs i enlighet med den dominerande rättsuppfattningen.⁴⁷

I den första nämnden, som verkade under hösten 1946, ingick bl.a. tidningsmannen Torgny Segerstedt, professor Georg Andrén och redaktören Ture Nerman. Efter ett kort uppehåll i nämndens arbete under våren 1947 – av vilken anledning är oklart – fick nämnden en ny sammansättning under 1948: professor Åke Holmbäck, redaktör Oskar Olovsson, överlärare Elmgren och professor Gun-

FRÅN VÄRLDSKRIG TILL KALLT KRIG: 1945–1948

Professor Gunnar Heckscher, en av de få som ingick i den oförvitliga skaran av personer i nämnden som behandlade känsliga personalkontrollärenden. Scanpix.

nar Heckscher. År 1949 omnämns följande personer som ledamöter: överlärare Bengt Elmgren, H L Gustafsson, Hardy Göransson och Gunnar Heckscher.⁴⁸ Vid en senare tidpunkt 1950 ingick metallarbetaren Hans Gustafsson, överdirektören Hardy Göransson, lantbrukaren Gunnar Larsson och professor Heckscher.⁴⁹ Samtliga i nämnden var riksdagsmän.

En PM om den militära personalkontrollen upprättad vid statspolisen i juli 1948 redogör för den dåvarande omfattningen av samarbetet mellan SÄPO och militärens säkerhetstjänst samt vilka personalkategorier som i första hand var föremål för kontroll.

Årligen genomför statspolisen ungefär 30 000 personkontroller åt försvarsstabens räkning. 5 procent av samtliga undersökta fall resultera i förekomst i registret. Av dessa är det omkring 15 procent som blir föremål för uppgiftslämnande. För närvarande översän-

DET RÖDA HOTET

das därför till försvarsstaben omkring 225 promemior per år. [...] Undersökningarna avser följande huvudkategorier: 1) Värnpliktiga pansarvärn eller flygvapnet c 10 procent, 2) värnpliktiga för befäls- eller specialutbildning (c 20 procent) 3) officerare, underofficerare, underbefäl, officers- eller reservofficersaspiranter c 50 procent, 4) personer som skola civilanställas eller befordras, omplaceras i civiltjänst (15 procent), 5) anställning i hemvärnet eller lottakåren (5 procent).⁵⁰

En eventuell utökning av personalkontrollsystemet diskuterades livligt redan under 1948. Den första utvidgningen handlade om att kontrollera *all* personal inom civilförsvaret och inte enbart, som hittills, atomforskningspersonalen. Det var civilförsvarsmyndigheterna själva som tagit initiativet till debatten. Statspolisintendenten Georg Thulin var än en gång ensam om att föra diskussioner om rättssäkerhet i anknytning till personalkontrollsystemet. Thulin motsatte sig inte en utökning och ifrågasatte heller inte civilförsvarsmyndigheternas goda vilja. Men i en skrivelse till försvarsministern reste han en rad frågor kring enskilda individers rättssäkerhet. Thulin var uppenbart oroad över hur statspolisens känsliga personupplysningar användes av frågande myndigheter och vilka konsekvenser det kunde få för berörda individer – en oro som han för övrigt hade uttryckt vid ett flertal tillfällen under hösten 1948.

De principiella invändningarna mot en personalkontroll av ifrågavarande slag torde ur allmän demokratisk synpunkt vara lika vägande antingen det gäller att i viss viktig befattning anställa en person eller endast att för krigsfall inskriva någon i viss tjänst, t.ex. i civilförsvaret. Uppenbart är dock att ett misstag vid uppgiftslämnandet eller en felbedömning av uppgifterna vid deras användande kan få betydligt allvarliga konsekvenser för den enskilde i det förra fallet, då utgången av ärendet ofta kan inverka negativt på vederbörandes framtid. I det senare fallet torde, såsom civilförsvarsstyrelsen själv framhållit, undersökningen i allmänhet icke medföra annan förändring för den därav berörda än att han tilldelas annan tjänstgöring. Hänsynen till rättssäkerheten skulle icke kräva lika stor återhållsamhet vid bestämmande av personkontrollens omfattning då det gäller i civilförsvaret inskriven som beträffande däri anställd personal.⁵¹

FRÅN VÄRLDSKRIG TILL KALLT KRIG: 1945–1948

Den utökade personalkontrollen borde, enligt statspolisintendent Thulin, begränsas till att gälla endast den fast anställda personalen inom civilförsvaret. Vidare borde personalkontroller knappast vara ett förstahandsalternativ utan anlitas först sedan "all tillgänglig lokal personkännedom" hade utnyttjats. Slutligen skulle en utökning av personalkontrollsystemet aldrig kunna komma till stånd om inte riksdagen tilldelade 3:e roteln ytterligare medel.

Trots Thulins framförda invändningar förblev rätten att begära personalkontroller inte exklusiv för försvarsväsendet särskilt länge. Utökningen av det svenska personalkontrollsystemet blev tvärtom mycket omfattande. Efter kriget gavs successivt en lång rad myndigheter rätten att begära upplysningar från statspolisintendenten beträffande "...befattningshavare, som skola bekläda befattningar eller innehava uppdrag av sådan art, att det med hänsyn till rikets säkerhet framstår som angeläget att vederbörande är pålitlig i medborgarligt hänseende".⁵² Utöver denna grupp av kontrollberättigade myndigheter tillkom bland annat Utrikesdepartementet (1949), Statens Utlänningskommission, Järnvägsstyrelsen, Generalpoststyrelsen, Telestyrelsen, Generaltullstyrelsen, Luftfartstyrelsen och Vattenfallsstyrelsen (1950), Fångvårdsstyrelsen (1952), Statens Sakrevision och Arbetarskyddsstyrelsen (1954), Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar (1954), Sjöfartsstyrelsen (1956), Rikets allmänna kartverk och Byggnadsstyrelsen (1957).⁵³

Hur såg det praktiska övervakningsarbetet ut under perioden 1945–1948? En stor del av arbetet vid statspolisen ägnades åt att städa upp efter världskriget. Tredje rotelns personal i Stockholm förhörde flyktingar och efterspanade utländska medborgare som uppehöll sig illegalt i landet. Man samarbetade intimt med Svenska Utlänningskommissionen (SUK). Några dussin utvisningsfall har registrerat. Huvudföremålet för övervakningsarbetet var alltså inte de egna medborgarna, utan utländska medborgare som uppehöll sig i landet.⁵⁴

En verksamhetsberättelse från Malmökontoret, undertecknad av överkonstapel Christiansson, beskriver övervakningsarbetet under 1947. Merparten av spaningsresurserna – 3:e roteln i Malmö hade vid den här tidpunkten två kriminalkonstaplar – ägnades åt övervakning av fartyg i samarbete med Tullverket, övervakning av polska och tyska medborgare samt rysk-polsk kurirverksamhet på tåg färjan

DET RÖDA HOTET

mellan Trelleborg och Gdynia. Övervakningen av svenska medborgare inskränktes till en omfattande utredning av tågfärjans personal och sporadisk övervakning vid nazistpartiet SSS:s (Svensk Socialistisk Samling) samlingslokal i Helsingborg och Hamiltonhouse.⁵⁵

Det finns under den här perioden inga spår av att statspolisen samlade in nya uppgifter om eller övervakade svenska kommunister. De omfattande, företrädesvis lokalt upprättade, men centralt samlade, personregistren över landets kommunistympatisörer från krigsåren fanns visserligen alltjämt bevarade. Men det finns ingenting i de hundratal dokument vi läst som talar för att statspolisen skulle ha brutit mot gällande lagstiftning. Under perioden maj 1945–juli 1948 utlämnade statspolisen inga uppgifter om kommunistympatier till Försvarsstaben.

Hot från kommunist är hot från Sovjetunionen

Den tyska stormakten hade tillintetgjorts och med den det tyska spioneriet. Övervakningen av nazistsympatisörer och protyskar i Sverige påverkades naturligtvis av det faktum att det nazistiska hotet minskat kraftigt i styrka. Spåren av övervakningen av nazistsympatisörer efter kriget är fåtaliga under perioden 1945–1948.

Statsrådet Tage Erlander använde det kvarvarande nazisthotet för att motivera förekomsten av en statspolis efter kriget i olika debatter i riksdagen.⁵⁶ Statsminister Per Albin Hansson menade dock, i samband med ett mycket kortfattat interpellationssvar till herr Nerman, att det inte fanns några tecken på att de svenska nazisterna samarbetade med nazistiska organisationer i de nordiska länderna.⁵⁷ De svenska nazisterna uppfattades alltså som tämligen isolerade och därmed minskade styrkan i det hot som nazisterna utgjorde.

Det faktum att stormakterna och Europa lämnat krigsåren bakom sig hade inte minskat behovet av en militär säkerhetstjänst, åtminstone inte enligt den militära säkerhetstjänstens egen bedömning. Tvärtom. Det sovjetiska spioneriet hade tagit ny fart sedan kriget avslutats. Det stora antal personer som arbetade på sovjetbeskickningen i Sverige, 185 personer enligt den militära säkerhetstjänstens uppskattning, ökade risken för illegal verksamhet.⁵⁸ Givet antagandet att vissa kommunister i Sverige var beredda att utföra

FRÅN VÄRLDSKRIG TILL KALLT KRIG: 1945–1948

spioneri å Sovjetunionens vägnar steg den militära säkerhetstjänstens frustration över att inte få övervaka och följa utvecklingen av det kommunistiska partiet och dess medlemmar i Sverige.

Överbefälhavaren hade i enlighet med denna känsla av maktlöshet krävt att försvarsmakten skulle kunna tillämpa en utvidgad personalkontroll och framfört detta till den politiska ledningen på sommaren 1946. I december 1947, när diskussionen intensifierats inom Försvarsstaben, hade begäran ännu inte fått några lagliga konsekvenser.⁵⁹

Försvarets ledning delade alltså inte bedömningen att det kommunistiska hotet hade minskat efter andra världskrigets slut. Viktigare att betona är, att den politiska omvärderingen av SKP accepterades av Försvarsstaben, men att man samtidigt såg det som sin uppgift att varna för konsekvenserna av att SKP inte längre var föremål för övervakning. Även om SKP var ett legalt parti kvarstod den militära ledningens oro över vad enskilda kommunister skulle kunna åstadkomma för skada om de placerades på känsliga poster inom försvaret. Frågorna diskuterades i en PM angående "Sveriges kommunistiska parti" från den 2 december 1947:

Allt sedan i maj 1943 beslutet om Kominterns upplösning kungjordes från Moskva och därmed den internationella samordningen av de skilda ländernas kommunistpartiers politik åtminstone skenbart upphörde, har "Sveriges kommunistiska parti" (SKP) allt mera kommit att betraktas som ett rent inhemskt och legalt politiskt parti. Sedan SKP icke längre utgör en sektion av Komintern, har regeringen icke ansett erforderligt att numera övervaka partiet. Polismyndigheten äger sålunda icke följa partiets eller dess medlemmars verksamhet i annan mån, än att verksamheten tager sig sådana uttryck, att övervakningen av densamma kan inrymmas i den ordinarie polisverksamheten. Någon registrering av partimedlemmar får icke heller ske hos polismyndigheten. Som följd härav kan vid utförandet av personalkontroll inom försvarsväsendet ej heller uppgifter inhämtas från polismyndighet rörande de personer, som tillhöra partiet eller partiets verksamhet inom försvarsväsendet. På grund härav är det uteslutet garantera, att icke den kanske mest aggressiva kommunist anställs eller placeras i befattning, som ur försvarsväsendets synpunkt bedömes vara av den mest ömtåliga natur.⁶⁰

DET RÖDA HOTET

Försvarsmakten ville trots de nya reglerna fortsätta att varna för att kommunister kunde komma att anställas och få tillgång till hemliga uppgifter. Uppenbarligen uppfattades en kommunist som en potentiell femtekolonnare som antingen skulle kunna sprida försvarshemligheter eller i händelse av krig allvarligt skada Sverige. Förändringar i den internationella kommunistiska rörelsen åberopades av försvaret som skäl för att häva de från politiskt håll restriktivare bestämmelserna om övervakning av kommunister. De nära banden mellan enskilda kommunister, det kommunistiska partiet, Sovjetunionen och den internationella kommunismen innebar att en enskild kommunist kunde stå i annan makts tjänst.

Men även av annan anledning är det ur försvarsväsendets synpunkt nödvändigt följa kommunismen i Sverige och vilka kommunister som återfinns bland de värnpliktiga. Kommunisternas ideologi och starka förankring till Sovjetunionen måste vara faktorer att räkna med i händelse av ett krig. Upprättande av informationsbyrån "Kominform" i oktober innevarande år innebär även en fastare samordning av kommunistpartierna i Sovjetunionen och åtta andra huvudsakligen "Östblocket" tillhörande länder. Åtgärden tyder på en mera målmedveten verksamhet, som utgår från Sovjetunionens kommunistiska parti. Verkan av Kominforms arbete kommer otvivelaktigt att förmärkas i även de länder, vilka icke ännu äro anslutna.⁶¹

Som ett resultat av oron för att den svenska kommunismen allt mer stod under inflytande av Sovjetunionen och den internationella kommunismen återupptog den militära säkerhetstjänsten sin informationsinhämtning om kommunistiska rörelser i Sverige under slutet av 1947. I första steget samlade den militära säkerhetstjänsten in grundläggande uppgifter om SKP:s formella struktur, vilket avspeglar bristen på kunskap som fanns inom försvaret om det kommunistiska partiets verksamhet. Uppgifter om partiets stadgar, propaganda och valresultat, det vill säga sådana uppgifter som säkerhetstjänsten relativt lätt kunde få tillgång till, tilldrog sig stort intresse. Informationsinhämtningen satte avtryck genom att omfattande PM angående i första hand SKP formulerades.⁶²

Trots den långa erfarenhet av övervakning och åsiktsregistrering

FRÅN VÄRLDSKRIG TILL KALLT KRIG: 1945–1948

som krigsåren givit var de inledande interna rapporterna under år 1947 översiktliga och saknade djuplodande analyser. De första översiktterna behandlade perioderna 15–30/II, 1–17/12, och 18/12 1947–12/1 1948. Övervakningen innebar, i enlighet med gällande regler, ingen åsiktsregistrering av enskilda personer, utan arbetet var till att börja med inriktat mot kartläggning av det kommunistiska partiets verksamhet. Redan efter ett par rapporter skapades en mall för vilka uppgifter som var intressanta. Uppgifterna blev därefter mer avancerade till sin karaktär, bland annat diskuterades vilka frågor som hade avhandlats på den kommunistiska riksdagsgruppens möten samt det kommunistiska partiets styrelsemöten.

Den militära säkerhetstjänsten upplevde att den kommunistiska rörelsen hade fått ett försprång, eftersom övervakningsarbetet hade legat nere i nästan två år. Just oron över vad som skulle kunna hända i en krigssituation gjorde det befogat att inleda övervakningen redan i fredstid. Försvarsmaktens erfarenheter från andra världskriget bekräftade behovet av att ha en väl utbyggd övervakningen innan hotet om en femtekolonnverksamhet realiserades. Insamling och bearbetning av helt öppen information om kommunistpartiet påbörjades på eget initiativ.

Erfarenheterna av beredskapstidens improviserade övervakning av partiets medlemmar gav ett klart belägg för att man, i händelse av en inträffad krissituation, måste hava tillgång till ett redan i fred upprättat material, vilket kan läggas till grund för en skärpt kontroll. Även om icke såsom under beredskapstiden samma möjligheter numera stå till buds för införskaffande av uppgifter rörande SKP, kan emellertid vid fst/In redan befintligt material kompletteras och den kommunistiska verksamheten göras till föremål för ett fördjupat studium. Detta är ur försvarssynpunkt så mycket mera angeläget som sedan juli 1945 någon annan myndighet icke sysslar med hithörande problem. Försöksvis kommer fst/In att upprätta översikter rörande SKP, omfattande lägre eller kortare tidsperioder och i samband härmed komma även uppgifter att lämnas rörande partiets aktuella politik.⁶³

DET RÖDA HOTET

På senhösten 1947 fanns ännu inget stöd från politiskt håll för att genomföra den återupptagna övervakningen som avrapporterades i tidigare nämnda översikter. Innehållet i de nystartade översikterna visar att det i första läget inte handlade om att återuppta övervakningen av enskilda individer, utan om att kartlägga det kommunistiska partiets verksamhet, internationella tendenser inom kommunismen och i Östblocket samt skapa underlag för att kunna sätta igång övervakning av enskilda personer om det skulle behövas. Försvarsledningen fann det för gott att ännu inte sprida ut att militären hade återupptagit övervakningsverksamheten:

Översikt nr 1, omfattande ungefärliga tiden 15.–30. november biläggas. Översikterna böra endast som orientering delgivas överbefälhavaren, chefen för försvarsstaben och detalj 1 vid fst/In, då det icke i nuvarande läge kan anses lämpligt tillkännagiva, att dylik övervakning äger rum inom försvarsstaben.⁶⁴

Skälen till att inte tillkännage militärens övervakning utvecklades inte närmare. Men givet att överbefälhavarens propåer till den politiska ledningen om att återuppta övervakningen ännu inte hade besvarats var det sannolikt oron över hur övervakningen skulle uppfattas i politiska kretsar som talade för ett fortsatt hemlighållande av övervakningen. Kanske förväntade man sig en positiv respons på försvarsmaktens framställningar om utökad övervakning och att man ville vara tidigt nere i startgroparna.

Den tilltagande oron för kommunisterna och avsaknaden av formella möjligheter att ingripa bidrog även till att den militära under rättelsestjänsten allt oftare blickade tillbaka till krigsåren då övervakning och åsiktsregistrering hade varit tillåten.⁶⁵ I en PM från den 2 mars 1948 hänvisade Försvarsstaben tillbaka till arbetet som man hade utfört tillsammans med statspolisen och till den bedömning man gjorde år 1941.

Sedan 1941 års utredning har kommunismen i Sverige varit i ständig frammarsch. Även om, på grund av att kommunisterna icke få övervakas, något autentiskt material från nuvarande tid icke kan förebringas, är det obestridligt, att de av utredningsmannen fram-

FRÅN VÄRLDSKRIG TILL KALLT KRIG: 1945–1948

förda synpunkterna alltjämt äro giltiga och måste tillmätas stor betydelse för bedömande av kommunismen i nuvarande läge. Ur försvarsväsendets synpunkt utgör kommunismen en betydande fara. Den organisatoriska uppbyggnaden av partiet med celler som grundorganisation är särskilt ägnad att främja propagandan även som partiets övergång i illegalitet om så skulle bedömas nödvändigt. Cellbildningen inom försvarsväsendet skänker även partiet de bästa förutsättningar för införskaffande av önskade upplysningar rörande försvarsväsendet och medför att icke ens sådana sakförhållanden, vilka borde hållas hemliga för främmande makt, kunna undandragas den kommunistiska informationstjänsten. Rapporteringen till partiets ledande organ är även säkerställd genom föreskrifter i partiets stadgar [...] Samhörigheten härutinnan går så långt att man måste konstatera att Sovjets vilja är även den svenske kommunistens lag.⁶⁶

Trots att Försvarsstaben alltså gjorde bedömningen att man visste ganska lite om det kommunistiska partiets verksamhet i Sverige påstod man att kommunisterna hade nödvändig organisation för att bedriva spioneriverksamhet. Partiets uppbyggnad i celler samt stadgeenliga plikt att vidarebefordra information till partiledningen var medel som kunde utnyttjas av Sovjetunionen i syfte att spionera. Enskilda kommunister respektive SKP utgjorde en uppenbar fara för Sveriges säkerhet genom de nära banden till annan makt.

Särskilt hotande blev kommunisternas verksamhet i händelse av krig. Även i detta fallet var det sannolikt erfarenheter från andra världskriget som bidrog till slutsatserna. Varje enskild kommunist var alltså farlig eftersom han utgjorde ett redskap i händerna på främmande makt och sannolikt var villig, ja till och med predestinerad (!), att förråda sitt land. Revolutionshotet var närvarande i säkerhetstjänstens bedömning av kommunisterna, men mer framträdande i resonemangen är ändå andra säkerhetshot som spioneri och sabotagehot.

Den oreserverade anslutningen till Sovjetunionens politik utgör för försvarsväsendet den största faran. Denna växer med partiets utbredning och kan i visst krigsfall vara ödesdiger. Man måste sålunda

DET RÖDA HOTET

konstatera, att en stor andel av de kommunistiska värnpliktiga måste bedömas såsom i hög grad opålitliga och att de genom sin ideologiska inställning äro mer eller mindre predestinerade för att begå mot rikets säkerhet skadliga handlingar. [...] Den fara, som kommunisternas politiska inställning kan anses medföra för försvaret, måste sålunda bedömas icke blott med hänsyn till de handlingar, som direkt innebära eller åsyfta förverkligandet av partiprogrammet, utan även mot bakgrunden av vederbörandes allmänna politiska inställning eller inställning till viss utländsk makt. Man måste räkna med bl.a. spioner och sabotageverksamhet.⁶⁷

En bidragande förklaring till att försvarsstaben så självklart räknade med att kommunisterna förberedde sabotageverksamhet var uppgifter som Försvarsstaben vid flera tillfällen fick in från källor som de bedömde som trovärdiga. Enligt en av dessa rapporter fanns det vid den politiska polisen i Warszawa en särskild underavdelning som arbetade med att organisera sabotage tillsammans med de kommunistiska partierna i Norden. Sabotageplanerna innefattade mord av svenska medborgare, sabotage mot infrastruktur och förberedelser för att provocera fram oroligheter.⁶⁸

Det faktum att den interna hotbilden är avhängig den internationella märks bland annat genom att ett återkommande tema i den militära säkerhetstjänstens översikter var utvecklingen inom det kommunistiska partiet och dess kontakter med andra kommunistiska partier. Bland annat diskuterades huruvida Komintern återuppstått i Kominforms skepnad. Slutsatsen av dessa diskussioner var att samordningen mellan de kommunistiska partierna förbättrats. Den internationella kommunismen och en spridning av kommunismens idéer var således ett inslag i militärens hotuppfattning om Sveriges kommunistiska parti. Synen på partiet härleddes alltså delvis från utvecklingen av den internationella kommunismen samt till det internationella läget, inte minst i Europa. Bevakningen av den internationella kommunismen motiveras av hotuppfattningen att ju starkare bindning till andra kommunistiska partier och till Sovjetunionen desto större risk för spioneri. I en "PM angående kommunismen" från 2 mars 1948, som vanligt osignerad men upprättad på Försvarsstaben, står följande:

FRÅN VÄRLDSKRIG TILL KALLT KRIG: 1945–1948

Även om numera det svenska kommunistiska partiet organisatoriskt, efter upplösningen av Komintern, icke kan anses officiellt anslutet till någon internationell organisation eller kommunistiskt parti i annat land, måste dock partiets starka ideologiska anknytning och samhörighet med Sovjetunionens kommunistiska parti tillmätas avgörande betydelse.⁶⁹

Sovjetunionens chanser att få SKP respektive enskilda kommunister att agera i enlighet med dess önskningar var överhängande, enligt säkerhetstjänstens bedömning. Slutsatsen av genomgången av det kommunistiska partiet och dess förutsättningar att bedriva illegal verksamhet för Sovjetunionens räkning var att säkerhetstjänsten måste få mer medel och att större vikt skulle läggas vid dess verksamhet.⁷⁰

Det finns anledning att kontrastera säkerhetstjänstens och statspolisens hotbilder med dem som förekom bland annat i massmedia. Det som är frapperande är att massmedias hotbilder har stor överensstämmelse med säkerhetstjänstens, med undantag för kommunisternas egna tidningar naturligtvis. Relationen mellan en enskild kommunist, SKP och Sovjetunionen uppfattades som mycket intim, vilket medförde att en enskild kommunist i försvaret eller inom byråkratin sannolikt vore beredd att gå Sovjetunionens ärenden. SKP uppfattades som en mellanhand i dessa relationer.

Men i sammanhang som dessa gäller det hr Perssons person och hr Hagbergs person. Här gäller det hr Persson och hr Hagberg som officiella representanter för ett parti, vilket på grund av vissa händelser i Europa och sitt ställningstagande till dem måste betecknas som "opålitligt". Det är medlemskapet i ett opålitligt parti, som diskvalificerar kommunister för sådana uppdrag i ett demokratiskt samhälle, som rör ordningsmakt och försvar. Därför är det principiellt oriktigt med ett kommunistiskt polisborgarråd och likaså med en kommunist i försvarets forskningsanstalt. Varken hr Hagberg eller hr Persson behöver känna sig personligen förolämpade, såvida de inte menar man förolämpat deras parti. Men det svenska kommunistpartiet har dömt sig självt, det har kastat masken och avslöjat sin antidemokratiska karaktär genom sitt försvar för Pragkuppen (*Stockholms-Tidningen* 480416).

DET RÖDA HOTET

Sovjetunionen uppfattades som en representant för den internationella kommunismen och fast besluten att försvara sina antidemokratiska ideal också med våld. Pragkuppen var beviset på opålitligheten från såväl Sovjetunionen som kommunistiska partier.⁷¹ Även i *Dagens Nyheter* framfördes liknande tongångar. Man menade att politikerna i Sverige trots ”den internationella kommunismens förödiska arbete ute i världen och i vetskap om att de svenska kommunisterna i varje punkt ställer sig solidariska med de partivänner vilka med rysk hjälp lyckats få makten i hela Östeuropa och nu på ryska order strävar att lägga även Västern under Sovjets välde” inte var tillräckligt restriktiva mot kommunister som ville ta plats i politiska nämnder (*Dagens Nyheter* 481208).

Vilken typ av uppgifter använde den militära säkerhetstjänsten för att underbygga ståndpunkten att det svenska kommunistiska partiet gick i Sovjetunionens ledband? I princip hämtades stöd i alla delar av partiets verksamhet. Studieverksamhetens inriktning, nyhets- och ledarartiklar i kommunistiska tidningar, partiets världsuppfattning i aktuella internationella frågor och förändringar i SKP:s ledning tolkades utifrån vilket inflytande Sovjetunionen hade över SKP (se översikterna 480113–480315, 481001–481113).⁷²

Låt oss diskutera tre konkreta exempel på hur den militära säkerhetstjänsten resonerade för att komma fram till att SKP styrdes från Moskva. I första fallet var det Sven Linderots avgång som ledare för riksdagsgruppen och ordförande i partiets arbetsutskott som innebar en förstärkning av det sovjetiska greppet om SKP i och med att Fritiof Lager blev hans ersättare. Enligt Försvarsstabens bedömning var Lager en ”synnerligen renlärig kommunist med stark förankring i Sovjetunionen och dess kommunistiska parti” (översikt 481115–490228).⁷³

I det andra fallet var det kommunisternas kritik mot Marshallplanen, bildandet av ett skandinaviskt försvarsförbund och landets eventuella anslutning till den planerade Atlantpakten som enligt Försvarsstaben tydliggjorde att Sovjetunionen stärkt sitt grepp om SKP: ”I sitt ställningstagande till Sveriges utrikespolitik företräda kommunisterna i konsekvens härmed endast sådana synpunkter som framförs av Sovjetunionen eller kunna anses gagna den av detta land förda politiken” (översikt 481115–490228).⁷⁴

FRÅN VÄRLDSKRIG TILL KALLT KRIG: 1945–1948

I det tredje och sista fallet handlade det om SKP:s ekonomi som var föremål för omfattande intresse från den militära säkerhetstjänstens sida. Spekulationerna var många huruvida partiet fick otillåtet stöd från Sovjetunionen, eftersom ekonomin föreföll att stundtals vara ganska prekär. Försök gjordes därför att kartlägga partiets ekonomi och varifrån inkomster hämtades. De frågor som man försökte besvara var hur höga medlemsavgifterna var, vilka andra bidrag som kom från medlemmarna, om man kunde låna från olika firmor och företag, vilka förlag som gjorde trycksaker åt partiet och till vilka kostnader samt hur stora eventuella underskott var. Några empiriska belägg för att pengar kom till SKP från Sovjetunionen lyckades inte säkerhetstjänsten presentera (PM angående SKP:s finanser 481213). Senare studier har dock visat att SKP fick omfattande hjälp från Sovjetunionen och därmed gjorde sig skyldiga till brott mot svensk lag.⁷⁵

Med tanke på att försvaret uppfattade att enskilda svenska kommunister var SKP:s utsända agenter och SKP i sin tur stod i direkt förbindelse med Sovjetunionen och andra kommunistiska partier var det inte så underligt att eventuella infiltrationsförsök i enskilda organisationer ägnades mycket uppmärksamhet.⁷⁶ Clarté och Hyresgästföreningen var två exempel på enskilda organisationer som man misstänkte infiltrerades av SKP. SKP:s förmodade hemliga verksamhet väckte efterhand allt större uppmärksamhet. Den militära säkerhetstjänsten trodde att SKP hade ett hemligt avlyssnarsystem samt att man hade många hemliga medlemmar som därigenom blev svåra att hålla koll på.

Under 1948 stod det klart för beslutsfattarna i väst att andra världskriget avlösts av ett nytt världskrig. Kuppen i Prag i februari 1948 blev enligt västvärldens ledare ett definitivt bevis på Sovjetunionens fientliga avsikter. Även långt senare, under slutet av 1950-talet, återkom Försvarsstabens ledning till att 1948 upplevdes och fortfarande tolkades som en bekräftelse på de negativa förändringar man haft direkt efter andra världskrigets slut.⁷⁷

Kommunistisk propaganda

Det kommunistiska partiet utgjorde ett hot mot svensk säkerhet också genom att partiet fick betydande valframgångar vid landstings- och kommunalvalen 1944 respektive 1946. Valframgångarna tolkades även i termer av propagandahot. Bakgrunden till kommunisternas valframgångar var enligt Försvarsstabens inrikesavdelning, här företrädd av Georg Berendt, att Sovjetunionens och Tysklands pakt hade brutit ihop. Dessutom hade upplösningen av Komintern inneburit att det svenska kommunistiska partiets inhemska prägel blivit tydligare. Det kommunistiska partiet tillerkändes stor skicklighet i att anpassa sin propaganda till krigsårens villkor och bland annat utnyttja eventuellt missnöje med lönestopp, censur och andra inskränkningar av de medborgerliga fri- och rättigheterna.⁷⁸

Konstitutionen, närmare bestämt valsystemets utformning, ”räddade” Sverige från att kommunisterna skulle få alltför stora valframgångar. Kommunisterna var det parti som behövde överlägset flest röster för att få ett mandat. Georg Berendts slutsats av detta var att väldigt små röstframgångar behövdes för kommunisternas räkning för att plötsligt vända mandatfördelningen till sin fördel.⁷⁹

Det dystra scenario som Berendt såg framför sig inträffade inte. Istället minskade det kommunistiska partiets antal mandat i valet 1948. I en osignerad promemoria från september 1948 konstaterade någon på Försvarsstaben att kommunisternas minskade stöd sannolikt kunde förklaras av att nationalsocialismen gått tillbaka. Många torde tidigare ha röstat på kommunisterna som en reaktion mot nazismen, men denna maktbalans behövdes inte längre när nazismen var tillintetgjord. Samtidigt ansågs socialdemokraternas valkampanj ha varit framgångsrik och bidragit till att kommunisterna gick tillbaka.⁸⁰

Det minskade propagandahotet som följde av kommunisternas tillbakagång på väljararenan kunde inte enbart tolkas positivt. Partiet hade därigenom genomgått ett stålbad som samtidigt kunde tjäna som en konsolidering av partiet. Nu fanns, resonerade man, bara de mest hängivna medlemmarna kvar i partiet.

FRÅN VÄRLDSKRIG TILL KALLT KRIG: 1945–1948

De allttjämt kommuniströstande personerna kunna till en väsentlig del hänföras till övertygade och i vissa fall fanatiska kommunister. Medlemsantalet i partiet kan uppskattas till omkring 55.000 personer, vilka helt gå in för partiets politik och mer eller mindre aktivt deltaga i partiarbetet. Med hänsyn till partiets nära frändskap till Sovjet-Unionen, som står som medlemmarnas andra, för att icke säga egentliga fosterland, måste partiets medlemsantal och 5 sympatisörer per medlem, ses som en allvarlig företeelse.⁸¹

Vad hade då kommunisternas valframgångar för konsekvenser för den svenska säkerheten enligt Försvarsstaben?

Ur försvarsväsendets synpunkt måste man allttjämt räkna med att ett betydande antal värnpliktiga av den årliga värnpliktskontingenten äro kommunister eller hysa välvillig inställning till kommunismen. [...] Värnpliktskontingenten från särskilt vissa län torde därför kunna anses få starkt kommunistiskt inslag, vilket måste i fred komma att inverka på stämningen vid truppen och i fråga om förutsedda krigsfall även på organiserandet av fältförbanden. Med en demokratisering av befälsutbildningen, som redan skett, kan heller icke undvikas att renlärliga kommunister kunna avancera till betydelsefulla befälsposter. De avslutade valen giva därför ytterligare belägg för från ÖB framställda kraven på att försvarsstaben vid begäran om personalkontroll hos polisen även skall erhålla uppgifter angående kommunister. Härvid torde man kunna inskränka sig till ledande kommunister och sådana som äro organiserade medlemmar. Enligt vid tidigare utredningar gjorda beräkningar skulle varje organiserad kommunist vid val draga med sig 15 à 20 personer.⁸²

En enskild kommunist utgjorde ett hot mot försvarsmakten genom sin vilja att propagera för kommunisterna och på så sätt sprida misstämning eller revolutionslusta bland manskapet. Därigenom kunde SKP eller en enskild kommunist i Sverige sprida revolutionära idéer till andra svenska medborgare. Bakom detta propagandahot låg uppfattningen att kommunismen som ideologi närmast var "smittsam". Implicit bakom denna tanke fanns ett slags "domino-

DET RÖDA HOTET

Regeringen utanför Göteborg Centralstation. Inför konselj på Särö i juli 1947. Från vänster syns statsrådet Gjörres, statsminister Erlander, finansminister Wigforss, statsrådet Mossberg, statsrådet Sköld (sedd bakifrån). Undén skymd av Sköld. Pressens Bild.

teori”, fast på individnivå, vilken innebar att om en individ i en viss krets förföll till kommunism skulle snart alla i samma krets vara förlorade.

För Försvarsstaben utgjorde kommunismen ett propagandahot framförallt inom förband och bland värnpliktiga. Propaganda från kommunister kunde dels hota disciplinen, dels fanns risk att oenigheten bland försvarets manskap blev så stor att bråk mellan olika personalgrupper kom till stånd.⁸³ Enligt Försvarsstabens rapporter fanns det anledning att återkomma till de erfarenheter som man gjorde under andra världskriget då kommunistiska agitatorer fått avskiljas från förband i Övre Norrland.⁸⁴

FRÅN VÄRLDSKRIG TILL KALLT KRIG: 1945–1948

Enskilda organisationer som inte uppenbart var kommunistiska utan snarare kommunistinfluerade fanns också anledning att uppmärksamma just ur propagandasynpunkt. Försvarsstabens bedömning av föreningen Clarté den 10 november 1948 var att organisationen på orätta grunder åtnjöt viss respekt bland svenska medborgare. Clarté borde snarare uppfattas som en propagandacentral för Sovjetunionen och kommunismen. Föreningen tillhandahöll bland annat kommunistiskt utbildade frontmän och -kvinnor till andra föreningar och partiet. Genom propagandan kunde även ett visst inflytande över politiken vinnas.

Clarté utgör en speciell intellektuell avdelning för den sovjetryska propagandan i Sverige, och kan tillsammans med andra organisationer, såsom sällskapet Sverige-Sovjetunionen, de vänsterorienterade socialdemokraterna och Sveriges Kommunistiska Parti med omkring 60. 000 registrerade medlemmar och 300. 000 röstande, kanske utöva ett icke oväsentligt inflytande på den svenska politiken.

Nya politiska signaler

På sommaren 1948 fick den militära säkerhetstjänsten gehör för sina krav på utökad personalkontroll. Enligt Kungl. Maj:ts nya bestämmelser från den 30 juli 1948 om personalkontroll skulle samtliga personer som anställdes inom försvaret kontrolleras. För civil personal gällde bestämmelsen dock enbart om de hade ledande ställning. Värnpliktiga skulle personalkontrolleras om de ingick i flygvapnet, antogs till underofficers- eller officersutbildning eller annan specialutbildning. Viss personal som tjänstgjorde inom försvarets fabriker, verkstäder och förråd skulle också inbegripas i personalkontrollen.⁸⁵

Av redan anställd personal skulle ytterligare personalkontroll genomföras före befordran till furir, första underofficers- respektive officersgrad samt första regementsofficersgrad. Personalkontrollen omfattade även personer som skulle få utbildning till intendent, krigskassör, förvaltare och fältpolis.⁸⁶ Bestämmelsen innebar alltså att samma person kunde komma att genomgå personalkontroll vid flera tillfällen under sin karriär inom försvarsmakten.

I riksdagen förekom ingen debatt kring den utökade personalkontrollen. Däremot framförde representanter från Sveriges kommu-

DET RÖDA HOTET

nistiska parti kritik mot statspolisens arbete. Utgångspunkten för kritiken var de synpunkter som riktats mot den allmänna säkerhetstjänstens arbete i slutet av andra världskriget. Man befärade att den övervakning och inriktning på övervakningen som ägt rum under kriget hade återupptagits. Särskilt allvarligt var detta enligt partiledare Hilding Hagberg, eftersom hotbilden inte stod i proportion till de stora summor pengar som lades på statspolisen.⁸⁷

Enligt herr Mossberg, som var inrikesminister, hade de svenska kommunisterna allt för lätt att ana ugglor i mossen.

Den 1 juli 1945 avskaffades denna lag [tvångsmedelslagen], herr Hagberg, och sedan den dagen förekommer det ingen telefonavlyssning och ingen brevcensur eller annan kommunikationskontroll i detta land. Detta betraktar alla andra åsiktsriktningar såsom en självklar sak, som aldrig behöver föras på tal.

Precis som Mossberg preciserade i sitt uttalande längre fram så kunde naturligtvis kommunikationskontroll förekomma om en domstol beslutat så efter hemställan från åklagare.

Den stora kommunistinventeringen 1948–1950

De nya politiska signalerna innebar i ett slag att det åter blev fritt fram att registrera och övervaka kommunister i Sverige. Samtidigt blev det åter tillåtet att utnyttja uppgifter om eventuella kommunist sympatisörer vid personalkontroller. Förändringen ledde omedelbart till en aktivitetsökning inom statspolisen. Ett stort problem i sammanhanget var nämligen att statspolisen saknade ett uppdaterat centralt personregister över svenska kommunister. All övervaknings- och arkivverksamhet hade legat nere sedan krigsslutet. Kunskaper om omfattningen av och innehållet i de äldre register som låg och samlade damm i polismyndigheternas lokaler runt om i Sverige hade förbleknat. Här krävdes krafttag för att åstadkomma en nystart på övervakningen av kommunister.

Omedelbart efter regeringens beslut i juli 1948 inleddes en enorm inventering och omorganisering av *Allmänna Säkerhetstjänstens* lokalt förda register över kommunister från andra världskriget. Stats-

FRÅN VÄRLDSKRIG TILL KALLT KRIG: 1945–1948

polisintendenten uppmanade genom ett cirkulär landets landsfogdar att samla in och till Stockholmskontoret insända *samtliga* uppgifter de hade ”rörande icke blott enskilda personer utan även organisationer, vilka kunde misstänkas för illegal verksamhet eller antagas komma att i ett kritiskt läge intaga en hållning varigenom rikets säkerhet sätts i fara”.⁸⁸ Statspolisens inventering av kommunister gick emellertid mycket trögt. Hela operationen skulle inte vara helt genomförd förrän två och ett halvt år senare, i slutet av år 1950. Orsakerna var sannolikt flera. Landsfogdarna och cheferna vid 3:e roteln lokala kontor turades om att klaga om underbemanning och resursbrist. Själva inventeringsarbetet uppfattades säkerligen som tråkigt och tidskrävande av personalen. Om detta vittnar en rapport från inventeringsarbetet vid kontoret i Luleå.

Det material, som skulle bearbetas, utgjordes i första hand av tillgängliga exemplar av tidningar för åren 1945–1949. [...] Granskningsarbetets omfattning framgår bland annat därutav att exempelvis nyårshälsningarna för ett enda årsskifte 45/46 upptaga 4 500 namn. [...] Sedan återstår att få alla de distriktsvis registrerade personerna identifierade, vidare införskaffande av fullständiga data i enlighet med fastställt formulär – därvid olika källor måste anlitas – ävensom införskaffande av upplysningar om vederbörandes aktivitet, karaktärsegenskaper m.m. Av givna skäl måste i detta sammanhang anlitas fullt pålitliga, trovärdiga och objektiva personer på respektive orter. Urvalet av dessa måste ske med stor omsorg. [...] Härtill kommer, att det arkivmaterial, som på 3:e roteln förvaras för åren före 1945, omfattar [...] i runt tal 5 800 namn. Eftersom flera av de gamla personerna kan tänkas ha bytt åskådning, måste en översyn och genomgång av gamla uppgifter äga rum.

Inventeringen innebar att uppdatera, validera och komplettera personuppgifter från de gamla registren. För att spåra kommunist-sympatisörer använde sig statspolisen av ett beprövat knep från kriget. Man sammanställde förteckningar på samtliga namn som förekom i de nyårshälsningar som var vanliga inom kommunistpressen under krigsåren. Med hjälp av källor och egen spaning vidtog sedan arbetet med att identifiera de personer som förekommit i nyårshäls-

DET RÖDA HOTET

8 Måndagen den 31 dec. 1945

SKOGHS
Färghandel
Eskilstuna

Ärda kunder och gäster
vill ha
ETT GOTT NYTT ÅR.
Avg. Friks
Blomsterhandel
Fridhemsg. 21, Stockholm.

Ett Gott Nytt År
tillönskas kunder
och vänner

Botvidsson & Persson
Ettelingsgatan 23

Anna Lorentz
Gustafsgatan 23

RIKSBYGGENS
STOCKHOLMSHUS
REGERINGSGATAN 109

SVENSK BOSTADSPRODUKTION AB
VÄSTRA TRÄDGÅRDSGATAN 10 - STOCKHOLM

AH
AHLEN & HOLM A.B.

Med tack för gott samarbete
under det gångna året tillönskas
våra kunder och återförsäljare
Ett Gott Nytt År
Förlagsaktiebolaget
Arbetskultur

TEXT & BILDER
A.B.
UPPLANDSGATAN 7

Stockholms Hårdverkstad
Johansson & Co.
KUNGSÖGATAN 54 - STOCKHOLM

A.B. Egna Hem
VETLANDAHUS
Vetlanda

MAGASIN PERFEKT
ERNST LÖNN
Sveavägen 96 Tel. 33 11 84

BJÖRKLUNDS
TAPETTAFFÄR
Malmstorgsgatan 8 Stockholm

RESO
Folkförelsernas Rese- och
Semesterorganisation

MAGASIN ROYAL
ROYAL
STOCKHOLM

Firma A. PALM
Papper - Bindgarn - Färgvirke
Sömgatan 25

5 HAMNGATAN 5

SÖDERMALMS
ÅKERI OCH EXPRESS
Förening u. p. a.
Soflagatan 3

AJIS ARBETARBOD
ARNED E. JOHANSSON
Fridhemsgatan 40. Tel. 51 62 23

Kapper - Utrust
Klämmingar
FERM
Västergatan 54

Rytterkvist
HERRLÄDER
Drottninggatan 67 Östergatan 28-31
S:t Eriksgränd 27

AB KUNGSHOLMS
GUMMIVERKSTAD
KUNGSÖGATAN 13
MISSEMARVÄGEN 9-12
FRIDHEMSSGATAN 29

J. M. JOHANSSON
Färghandel
Huvudaffär: WARGENTINSGATAN 7

CENTRALKAFFET
Nydelögatan 52, Enkeltel. Telefon 49 39 52
och
"KAFFÉ FOKUS"
Bilavägen 5, Johanneker Telefon 49 62 46

WILLIAM T. JOHNSON
Färgfärdare
Johannekersgatan 18 - Stockholm C

KLICHÉTJÄNST
Isgårdsgatan 18
sc

A.B. MJÖLBY MÖSSFABRIK
HÖSBY

Fackföreningarnas
Byggnadsproduktion
Förening u. p. a.
Saltmätaregatan 8 Stockholm

Nyårshälsningar i *Ny Dag* från december 1945. Kungliga Biblioteket.

FRÅN VÄRLDSKRIG TILL KALLT KRIG: 1945–1948

ningarna och samla in upplysningar om deras nuvarande politiska uppfattningar. Alla upplysningar fördes in på särskilda blanketter som hade upprättats för ändamålet och skickades till 3:e rotelns huvudkontor i Stockholm.

Kriminalöverkonstapel Olle Mattsson vid 3:e rotelns kontor i Sundsvall ger oss ännu en inblick i det faktiska inventeringsarbetet under åren 1948–1950.

Uppgifterna i det förutvarande – under krigsåren upplagda – registret har tjänat som grundstomme, vartill kommit de personuppgifter som huvudsakligen inhämtats ur olika tidningar. Vid besök i de olika distrikten ha personerna identifierats och fullständiga uppgifter angående dem inhämtats från respektive pastorsämbete eller kronouppbördskontor. Vid besök hos kontaktmän – en eller flera – har uppgifter rörande vederbörande persons politiska inställning erhållits, varvid särskilt eftersträvats, att denna uppgift blivit så aktuell som möjligt. Sedermera ha de erhållna uppgifterna, kompletterade med uppgifter ur registret, överförts till blanketter, som därefter insänts till Stockholm.⁸⁹

Uppgifterna från statspolisens stora kommunistinventering vid 1940-talets slut utgjorde fundamentet till statspolisens centralregister. Registret kom senare att flitigt utnyttjas för bl.a. personalkontroller under hela 1950-talet. De uppgifter om politisk inställning som samlades in under kriget och i samband med inventeringen hade i flera fall långtgående konsekvenser för enskilda individers möjligheter till anställning, vidareutbildning eller befordran inom försvarsmakten eller försvarsanknutna industrier. Det är därför svårt att låta bli att fundera ett slag över de lokala kontaktmän och källor som anlätades av 3:e rotelns personal för att erhålla ” trovärdiga och objektiva ” upplysningar om tusentals svenska medborgares politiska inställning och karaktärsegenskaper. Vilka kategorier av personer vände man sig till? Vilka var dessa oförvitliga kontaktpersoner som statspolisen närmade sig med förfrågningar?

Det arkivmaterial från statspolisens 3:e rotel som vi har tagit del av ger inga ledtrådar om från vilka kategorier dessa personer hämtades, ej heller några centrala riktlinjer om vilka personer som kva-

IOI

DET RÖDA HOTET

lificerade sig som kontaktmän. Sådana avgöranden verkar ha tagits helt på egen hand av 3:e rotelns lokala personal.

Av statspolisens dokument som återfunnits i MUST-arkivet framgår alltså att många uppgifter om kommunistmisstankar härrör från krigsåren. Hit hör exempelvis de oräkneliga jul- och nyårshälsningarna i tidningarna *Stormklockan* och *Ny Dag*. Personer som satte in en julhälsning i någon av dessa tidningar under 1940-talet eller senare lär aldrig någonsin ha kommit ifråga för "känsligt" arbete åt försvarsmakten, även om ytterligare indicier om kommunist sympatier aldrig tillfogats deras personakt. Hit hör också de uppgifter som härrör från den post- och paketcensur som användes under kriget. Den allmänna säkerhetstjänsten kunde med hjälp av censuren bland annat ta reda på vem som var prenumerant på vissa tidningar och vem som fick sig tillsänt "kommunistiska bokverk" eller böcker från till exempel Arbetarkulturs Förlag.⁹⁰

En av statspolisens viktigaste uppgiftsinhämtningar under krigsåren var ett fullständigt register över kommunistpartiets medlemmar. Matrikeln införskaffades i sin helhet vid ett enda tillfälle genom en husrannsakan i kommunistpartiets lokaler på Kungsgatan i Stockholm den 4 juni 1941.⁹¹ Husrannsakan i ett riksdagspartis lokaler hör förstås inte till vanligheterna, men var alltså möjlig inom ramen för den beredskapslagstiftning som gällde under det andra världskriget. Av de personer som fanns upptecknade som medlemmar i kommunistpartiets matrikel vid 1941 års husrannsakan torde samtliga utan undantag ha registrerats av den allmänna säkerhetstjänsten.

Statspolisen fick av allt att döma också god hjälp med kommunistinventeringen av kommunistfientliga representanter inom de stora fackföreningarna. Enligt dokument hos den militära säkerhetstjänsten föreslogs 1949 att medlemmar i Svenska metallindustriarbetareförbundets avdelning 1 åter skulle kollektivanslutas till Socialdemokratiska arbetarpartiet (SAP). Att bringa klarhet i dessa uppgifter har krävt en mindre detektivinsats. Bakgrunden till den föreslagna kollektivanslutningen 1949 var den hårda maktkamp mellan kommunister och socialdemokrater som rasat under och efter det andra världskriget. Krigsårens opinionsmässiga uppsving för SKP och händelserna under metallstrejken 1945 innebar att kommuni-

FRÅN VÄRLDSKRIG TILL KALLT KRIG: 1945–1948

sterna inom avdelning 1 blivit starka nog att genomdriva ett gammalt förslag att Metall-ettan skulle lämna arbetarekommunen. I september 1945 klipptes så banden mellan Metall-ettan och SAP. Kommunisterna behöll sedan makten över metallfackets avdelning 1 ända fram till styrelsevalet i april 1948. Förslagen om att söka återinträde i SAP lät inte vänta på sig. Initiativen tycks i första hand ha kommit från verkstadsklubbarna vid företag som AEG, LM Ericsson och ASEA.⁹²

Återkollektivanslutningen till SAP antog formen av ett erbjudande om medlemskap i SAP till Metall-ettans medlemmar. Personer som kom att reservera sig mot sådan anslutning misstänktes per automatik vara kommunister. De arbetare som inte ville bli anslutna till SAP registrerades då, eller möjligen vid en senare tidpunkt, som misstänkta kommunister i statspolisens register. Registeruppgifterna kom senare under 1950-talet att fungera som graverande bevis vid personkontroller utförda av försvarsstabens inrikesavdelning. Två av många fall:

Vid föreslagen kollektivanslutning i början av 1949 av medlemmar i Svenska metallindustriarbetareförbundets avdelning 1 (klubb 24 vid AEG) till Socialdemokratiska arbetarpartiet reserverade sig [NN] däremot och anslöt sig icke till S.A.P. Han misstänktes därför vara kommunist.⁹³

Från säker källa har inhämtats att [NN] i början av 1949 vid då föreslagen kollektivanslutning av medlemmar i Landsorganisationen till Socialdemokratiska arbetarpartiet (S.A.P.) reserverat sig mot sådan anslutning. Han blev således icke medlem i S.A.P. och misstänktes därför vara kommunist.⁹⁴

Kollektivanslutningen kom att fylla flera viktiga funktioner för de socialdemokrater som satt i ledningen för metallfackets avdelning 1. Återtagandet av den största fackföreningens Stockholmsavdelning var en stor delseger i kampen mot kommunismen. På köpet fick man klara besked om de enskilda arbetarnas egentliga lojaliteter. Operationen fungerade som ett effektivt sätt att sortera ut SAP:s fiender på fabriksgolven. Hur det egentligen gick till när metallett-

DET RÖDA HOTET

ans fullständiga listor på personer som vägrat kollektivanslutning hamnade hos statspolisen har inte kunnat fastställas. Det står dock helt klart att den statliga polisens intressen att kartlägga kommunister sammanföll med det socialdemokratiska partiets och Metall-ettans intressen. I just det här fallet tycks det ha varit facket som gjorde statspolisen en tjänst snarare än tvärtom.

Summering

De bilder av hot mot rikets säkerhet som under andra världskriget hade använts i motiveringar till att upprätta den hemliga allmänna säkerhetstjänsten, bygga upp övervaknings- och personkontrollverksamheten och genomföra post- och brevkontroller försvann inte efter kriget. Personalen på Försvarsstabens inrikesavdelning återkom ständigt till erfarenheterna från andra världskriget, då kommunister och nazister utgjorde de två stora övervakade grupperna. Särskilt hänvisades till erfarenheterna från övervakningen av kommunister.

Hos Försvarsstaben uppfattades hoten mot rikets säkerhet som fortsatt intensiva efter kriget, bland annat till följd av instabiliteten i Sveriges närområde. När beredskapslagstiftningen upphörde och den allmänna säkerhetstjänsten avvecklades var det samma personer som gavs uppdraget att organisera den fredstida övervakningen. De enda kritikerna av denna ordning fanns hos företrädarna för Sveriges kommunistiska parti. Hos övervakningspersonalen däremot verkar det snarare ha varit hoten om neddragningar och minskade befogenheter som uppfattades som mest alarmerande. Säkerhetstjänsten riskerade enligt inrikesavdelningens personal att helt utarmas.

Vilken karaktär hade de olika hotbilder som vi har återgett i kapitlet? Den första frågan vi ställde var ju vem som hotade den inre säkerheten enligt säkerhetstjänsterna. Den militära säkerhetstjänsten uppfattade varje enskild medborgare med kommunist sympatier som ett allvarligt hot mot rikets säkerhet. Anledningen var den intima relation man ansåg fanns mellan medlemmarna, partiorganisationen (SKP) och Sovjet. Det viktigaste medlet för subversiva kommunistorganisationer var just att de var så välorganiserade och att partiets stadgar uppmanade medlemmarna att skicka hemlig information vidare till partiet.

104

FRÅN VÄRLDSKRIG TILL KALLT KRIG: 1945–1948

De medel som partiet hade till sitt förfogande för att verkställa sina hot var inte i första hand vapenmakt, utan genom att i ett slag förvandla partiorganisationen till ett underjordiskt nätverk av celler och invänta en sovjetisk invasion. Som förberedelser för invasionen skulle kommunister genomföra sabotage och utföra spioneri mot för rikets säkerhet viktiga anläggningar. Uppgifter erhållna genom spioneri skulle omedelbart komma Sovjet till del genom effektiva kommunikationskanaler inom partiorganisationen.

De olika typer av hotbilder som förekom dominerades av säkerhetshoten. Som de vanligaste säkerhetshoten uppfattades spioneri och sabotage. Vid sidan av dessa säkerhetshot förekom också revolutionshot i bedömningen av hotet från enskilda kommunister och SKP. Enskilda kommunister stod dessutom för ett opinionshot, då andra värnpliktiga kunde påverkas av deras agitation och propaganda. Disciplinproblem och oenighet mellan personalen i försvaret kunde då bli följden.

Säkerhetstjänsten verkar hålla med om att hoten minskat i intensitet i och med att kriget upphört. Men minskningen bedömdes som marginell, eftersom krigsslutet inte påverkade underrättelseaktiviteten mot Sverige och osäkerheten om det världspolitiska läget ökade. I takt med att det världspolitiska läget skärptes, med Pragkuppen 1948 som en kulmen, ökade också intensiteten i alla hotbilder som utgick från kommunismen.

De svenska politikerna var i stort sett eniga om att andra världskrigets slut också gjorde det motiverat att upphöra med kommunistövervakningen. Politikerkåren stod också emot en återupptagen övervakning fram till sommaren 1948. Pragkuppen och stämningarna efter den gjorde att politikernas hotbilder närmade sig säkerhetstjänsternas.

KAPITEL 6

I skuggan av stormaktsmotsättningarna: 1949–1953

Något år efter andra världskrigets slut behövde de svenska beslutsfattarna inte längre tveka om att de hamnat ur askan i elden. Fördelarna med att ett öppet krig uteblev var i och för sig stora, men oron över att ett nytt krig skulle bryta ut var ständigt närvarande.¹ Enligt första lagutskottet tillstyrkte man igångsättandet av ett utredningsarbete kring en ny tvångsmedelslagstiftning 1951 just mot bakgrund av det spända internationella läget.² Sverige kunde, enligt utskottets förmenande, i värsta fall "bliva indraget i krigiska förvecklingar".³

Oron för ett krig märktes inte minst inom försvaret. Uppmärksamheten riktades mot till synes triviala händelser, eftersom alla händelser som avvek från normalmönstret eventuellt kunde ge en förvarning om det stora kriget mellan öst och väst.

På den utrikespolitiska arenan var Tysklandsfrågan fortsatt komplicerad. Beredskapen utmed den tyska gränsen var hög och alla politiska och militära rörelser iaktogs noggrant. I Asien var det Koreakriget som var mest alarmerande. Komplikationerna bestod i att amerikanska trupper dominerade FN-trupperna som stod på Sydkoreas sida, efter att Sovjetunionens bojkott av säkerhetsrådets arbete överhuvudtaget möjliggjort en FN-insats, medan Kina gav Nordkorea sitt stöd. Stormakterna var alltså direkt indragna på olika sidor i en militär konflikt.

Sammantaget innebar den beskrivna situationen att det kalla kriget var cementerad. Alla konflikter runt om i världen riskerade att bli en konflikt mellan öst och väst. Både USA och Sovjetunionen var snabba med att ge sitt stöd till olika regimer och rörelser för att kunna påräkna deras stöd i den globala maktkampen.

För Sveriges del handlade det om att manövrera mellan stormakterna. Neutralitetspolitiken, som ibland beskrivits som en igelkotts-

DET RÖDA HOTET

politik där alla taggar var riktade utåt, hade ett fast stöd i den svenska opinionen. Bland de tyngre politiska aktörerna var det framförallt DN:s chefredaktör Herbert Tingsten som förespråkade ett svenskt medlemskap i NATO. Den svenska regeringen vidhöll dock den militära alliansfriheten, även om vissa förberedelseåtgärder vidtogs i hemlighet för att ta emot hjälp från NATO om den neutrala linjen inte skulle lyckas hålla Sverige utanför ett krig. Ett krig mellan stormakterna kunde ju innebära att även Sverige blev indraget i krigshandlingar, trots att Sverige förklarat sig neutralt. Det militära scenario man planerade för var att Sovjetunionen var Sveriges enda egentliga fiende (Bjereld 1997).

Kommunisterna och SKP som Sovjetunionens redskap för att genomföra spioneri eller sabotage

Sommaren 1948 återupptogs övervakningen av SKP och enskilda kommunister i Sverige. Statspolisen fick omedelbart sin budget dubblerad av riksdagen och inledde sin riksomfattande kommunistinventering. Verksamhetens omfattning hade alltså riksdagens stöd, men inriktningen, i alla fall på militärens kommunistbekämpning, hade inte den politiska ledningens fullständiga stöd. I Tage Erlanders dagboksanteckningar finns noterat ett missnöje med att inrikesavdelningens nya övervakningsorganisation inte i tillräcklig utsträckning var förankrad hos försvarsminister Allan Voug.⁴

Konsekvenserna av att verksamhetens omfattning ökade var att personalkontroll och personövervakning utvidgades successivt under början av 1950-talet. Men innan detta hade genomförts fullt ut fortsatte försvarsstaben att utveckla sin kritik mot reglerna för övervakningen. Bristande säkerhet kunde innebära att kommunistiska spioner verkade i det svenska försvaret.

Å ena sidan kan en sådan placerad person hänsynslöst utnyttjas av partiet eller Sovjets underrättelsetjänst, å andra sidan kan han med till buds stående tvångsmedel icke ägnas erforderlig övervakning. Som förhållandet för närvarande äro, har man endast att konstatera att Sovjetunionen genom kommunister inom försvaret kan och sannolikt även erhåller sådana uppgifter angående vårt försvar, vilka med

I SKUGGAN AV STORMAKTSMOTSÄTTNINGARNA: 1945–1953

hänsyn till rikets säkerhet borde hållas hemliga. Veterligen finnas sålunda kommunister anställda vid de flesta viktigare militära arbetsplatserna, såsom vid örlogssvarven, centrala flygverkstäderna, torpedverkstaden i Motala, ammunitionsfabriker och förråd och på andra platser. Från försvarsväsendets sida måste därför ställas krav på att ingen organiserad kommunist får anställas inom försvarsväsendet och att de som redan finnas där skola bort. Militär myndighet äger för närvarande icke härför erforderliga befogenheter.⁵

Övervakning av kommunister kunde i och för sig minska skadeverkingarna av att ha kommunister inom försvarsmakten, men helt nöjd skulle inte Försvarsstaben bli förrän de hade uteslutits från viktiga verksamheter. Förutom missnöjet från Försvarsstabens sida återkom även uppfattningen att kommunisterna skulle övervakas av det skälet att de gick Sovjetunionens ärenden. Det fanns en stark axel mellan varje enskild kommunist, SKP och Sovjetunionen. Olika kommunistpartier runt om i världen utbytte information med varandra inom ramen för Kominform. Underrättelsetjänsten saknade dock bevis för att Kominform skulle vara någon form underrättelseorgan eller ”taktisk ’kontroll’-organisation”.⁶ Opinionshot och säkerhetshot gick ofta hand i hand i Försvarsstabens verklighetsbilder. Mer förvånande är att SKP:s minskande väljarframgångar i 1948-års val explicit sammankopplades med fortsatt säkerhetshot, alltså ju mindre opinionshot desto större säkerhetshot. Anledningen till att Försvarsstaben och statspolisen uppfattade att SKP fortsatte att utgöra ett säkerhetshot var att det fanns en fara för en minskad uppmärksamhet bland allmänhet, myndigheter och försvarsväsen på SKP och enskilda kommunister. Fortsatt försiktighet var därför påkallad enligt försvarsstaben. Med anledning av SKP:s väljarförluster konstaterade försvarsstabens inrikesavdelning:

Under sådana rubriker som ”Kommunisterna mot förintelse” och liknande kungöras kommunisternas förluster i såväl socialdemokratisk som viss borgerlig press. Detta bidrar till att hos allmänheten åstadkomma en underskattning av och att hos myndigheterna avtrubba vaksamheten mot kommunisterna. Med hänsyn till rikets säkerhet är det en betydande fara.⁷

DET RÖDA HOTET

Intressant att notera i detta sammanhang är att i attachérapporter från USA rapporterades exakt samma uppfattning. I en amerikansk rapport från 1946, författad av Chamber of Commerce's Committee on Socialism and Communism, drogs slutsatsen att även om antalet medlemmar i det amerikanska kommunistpartiet var litet så var infiltrationshotet stort. Skälet till det var de fåtaliga kommunisternas känsla av lojalitet med Sovjetunionen och deras konspirativa läggning. Samtidigt fanns en risk att den vanliga amerikanske medborgaren underskattade kommunisthotet.⁸

Massmedierna i Sverige drog samma slutsats som den nämnda amerikanska rapporten och den svenska försvarsledningen. *Dagens Nyheters* resonemang kring SKP:s väljarförlust slutade i uppfattningen att en konsekvens av de minskande väljarsiffrorna var en underskattning av sabotagehotet från kommunisterna. Minskande väljarskaror innebar att kommunisterna misslyckats med att införa diktatur på demokratisk väg. Vad som återstod för kommunisterna var att göra det på illegal väg med hjälp av spioneri och sabotage.

Alla dessa röster kommer inte från övertygade anhängare av den kommunistiska läran, alla är inte färdiga att handla på Kominformorder. Men kärntrupperna finns bland de sammankrympta skarorna, och de lider inte av några hämningar. Många av dessa, som verkligen känner sig som agenter för den internationella revolutionsrörelsen, dvs. det ryska diktatorsystemet, arbetar på ömtåliga områden, ibland i ytterst viktiga sysslor. Inom det reducerade kommunistpartiet har utan tvivel procenten disciplinerade femtekolonnare snabbt stigit. Detta måste man ständigt hålla i minnet. Tyngdpunkten i kommunistpartiets verksamhet kommer nu att ligga utanför riksdagen och den offentliga debatten – tyngdpunkten har förskjutits till det inre fraktionsarbetet, till skapandet av en effektiv mobiliseringsorganisation, till förbjuden underrättelsetjänst och förberedandet av sabotage och kupper i ett kritiskt läge. Vi har inte – tvärtemot vad som försäkras – ett pålitligt skydd mot denna femtekolonnverksamhet. Behovet av målmedvetna åtgärder för att minska riskerna är lika stort nu som före valet. Kravet på bättre upplysning och klarare riktlinjer måste framföras ännu kraftigare, eftersom man kan befara att många hyggliga människor nu inbil-

I SKUGGAN AV STORMAKTSMOTSÄTTNINGARNA: 1945–1953

lar sig att kommunisterna är oskadliggjorda (*Dagens Nyheter* 500925.
Se även *Eskilstunakuriren* 511101 för ett liknande resonemang.)

Kommunisternas starka koppling till främmande makt gjorde dem till potentiella femtekolonnare, sabotörer eller spioner om Sovjetunionen så ville. Hotet från enskilda kommunister uppfattades, liksom under perioden 1945–1948, som ett hot från Sovjetunionen. Det inrikes hotet från kommunisterna var samtidigt ett utrikes hot från Sovjetunionen.

Men vilka förutsättningar eller medel fanns enligt Försvarsstaben för det svenska kommunistiska partiet att omsätta politiska åsikter i ökat spioneri, väpnat uppror, sabotage eller propaganda, det vill säga sådant som försvarsstaben definierade som illegalt arbete? Enligt en promemoria ”Några synpunkter på kommunisternas illegala arbete i Sverige” från den 14 december 1949 fanns nödvändiga ideologiska förutsättningar för illegalt arbete, eftersom kommunisterna hade tillräckligt högprioriterade mål. En sänkt levnadsstandard ansågs vidare vara en nödvändig förutsättning för att kommunisterna skulle kunna värva fler medlemmar. Yttre påfrestningar, motsvarande sådana som andra världskriget hade inneburit, skulle också kunna öka stödet för kommunismen.⁹ En bibehållen välfärd och fortsatt ekonomisk tillväxt ansågs alltså som viktiga medel för att hålla tillbaka kommunisterna och värna den inre säkerheten.

Utifrån erfarenheter från andra världskrigets sabotageverksamhet fanns det enligt Försvarsstaben anledning att noga undersöka större olyckor utifrån sabotageteorin. De större olyckor som inträffat under efterkrigstiden kunde dock sällan sättas i samband med uppsåtlig skadegörelse och när uppsåtlig skadegörelse förekommit kunde de personer som varit inblandade sällan sättas i samband med någon politisk verksamhet. Med andra ord hade Försvarsstaben en väl utvecklad hotbild, men var samtidigt medveten om att man hade få konkreta bevis för att hoten var verkliga.

I promemorian ”Angående sabotageverksamhet i Sverige” från den 10 januari 1951 framfördes slutsatsen att fortsatt eller till och med ökad vaksamhet vore att förorda, eftersom sabotagerisken torde öka. Slutsatsen är något oväntad med tanke på att de styrkta sabotagefallen under efterkrigstiden varit av mycket begränsad omfattning.

III

DET RÖDA HOTET

Ehuru allvarliga sabotage eller organiserade sabotagegrupper icke kunnat påvisas i vårt land efter kriget, synes det sannolikt att en fortsatt skärpning av det internationella läget kan komma att medföra ökade risker för sabotage även i Sverige.

Om försvarsstaben däremot uppfattade att det tilltagande internationella spänningsläget sannolikt skulle övergå i öppen konflikt är det möjligt att förstå varför erfarenheterna från krigsåren blev viktiga. Då inträffade flera sabotage med personskador eller dödsfall som följd.

Slutsatsen av försvarsstabens genomgång av förutsättningarna för kommunistiskt illegalt arbete var att de var tämligen små. En genomgång av det material som försvarsstaben hade tillgängligt tydde enligt decemberpromemorian på att vissa tecken fanns på att kommunisterna planerade illegal verksamhet. Bland annat hade kommunister under hösten 1948 samlats vid kraftverk och industrier, kommunister hade infiltrerat driftvärnet i övre Norrland, tyska kommunister försökte återknyta kontakter i Sverige, obekräftade uppgifter fanns att svenskar fick sabotageutbildning i ryska zonen i Tyskland, kurirer skötte en del av förbindelserna mellan den kommunistiska ledningen och personer på landsbygden samt att vissa kommunister fick utbildning eller hade bidragit till återuppbyggnadsarbetet i Östeuropa.¹⁰

Underlaget för att dra slutsatsen om en pågående illegal kommunistisk verksamhet var föga övertygande. Bland annat konstaterades att

ingen har vetat att berätta något om aktuell illegal verksamhet, trots att flera personer, som åtnjutit stort förtroende och kunnat förmodas ha kännedom om sådan verksamhet, lämnat partiet under de sista 18 månaderna.

Trots det blev Försvarsstabens slutsats att ”det torde stå utom allt tvivel, att varje kommunistiskt parti är berett att vid lämpligt tillfälle gripa till våldsåtgärder av olika slag” och avsaknaden av information från avhoppare förmodades bero på att kretsen som hade kännedom om den illegala verksamhet var ytterst begränsad. Uti-

från promemorian utarbetades ytterligare arbetsmaterial som överlämnades till statspolisen med konstaterandet att: "Erfarenheten och sannolikheten talar för att en aktion mot vårt land kommer att ske med hjälp av det kommunistiska partiets underjordiska verksamhet."¹¹

Dagens Nyheter gjorde en särskild artikelserie om sabotagefaran i Norrland under år 1949. Tidningen framförde krav på motåtgärder för att komma till rätta med det hot som enskilda kommunister utgjorde i och med deras benägenhet att utföra sabotage för Sovjetunionens räkning.

Förberedelser för sabotage vid krigsfall bedrivs nu så systematiskt i överensstämmelse med kommunisternas internationella mobiliseringsplan att det är högst angeläget att utan dröjsmål och krumbukter inrikta den svenska beredskapen på själva huvudproblemet. [...] hur långt förslår hemvärnet i gruvsamhällena och vid kraftanläggningarna, där väldiga värden är representerade? Även om industrivärnet vid dessa verk är särskilt starkt, räcker det inte långt mot en organiserad sabotagerörelse som har så stark förankring i arbetarstammen. Den industriella mekanismen är ömtålig, kraftledningar och järnvägsspår ligger blottade ute i ödemarken. Möjligheterna att skada materialdepåer, transformatorstationer, radioanläggningar, centraler för ledning av olika slag är givetvis större inom distrikt där antalet förrädiskt sinnade är mångdubbelt större än på andra håll. Under senare tid har man lagt märke till en livlig underjordisk trafik på flera av dessa orter. Instruktorer har anlänt söderifrån, – de uppträder ofta som vanliga arbetssökande, ibland är de högt kvalificerade. Partimedlemmar specialkommenderas till utbildningskurser för att sedan återvända som lärare och ledare inom de illegala etapp- och cellbildningar som håller på att uppriktas (*Dagens Nyheter* 490421).

Det finns tydliga likheter mellan *Dagens Nyheter*s hotbild och säkerhetstjänstens. Rädslan för sabotage utförda av enskilda kommunister i Norrland återkommer i båda fallen. Av de framförda uppfattningarna framgår att infrastrukturen är svår att försvara, särskilt när det finns så många som är villiga att gå Sovjetunionens ärenden i Norr-

DET RÖDA HOTET

land. SKP:s utbildningsväsende och celler nämns som de främsta medlen för att utföra sabotage (se även *Stockholms-Tidningen* 501026). Livsmedelsförsörjningen nämns som en annan viktig näring som kommunisterna skulle kunna utföra sabotage mot i händelse av en kris- eller krigssituation (*Barometern* 520808).

Dagens Nyheter framförde i andra artiklar att värden för hundratal miljoner kunde gå till spillo genom det sabotage som kommunisterna planerade. Den uppfattning som *DN:s* ledarskribenter framförde var att ökad vaksamhet krävdes för att undvika att kommunisterna framkallade ”kaos och sammanbrott” (*Dagens Nyheter* 500402).

Försvarsstaben återkom i början av 1950-talet till slutsatsen att statsmakten inte givit försvaret möjlighet att möta och motarbeta sabotagehot. Övervakning av och anställningsförbud för kommunister diskuterades som tänkbara motåtgärder.

Partiets starka ideologiska förankring i Sovjetunionen och dess kommunistiska parti innebär ur försvarsväsendets synpunkt det allvarligaste momentet. Såsom Sovjetunionens lydiga redskap måste man räkna med att den hängivne kommunisten lätt kan tubbas till verksamhet till skada för rikets säkerhet. Även om dessa personer icke kunna räknas i något större antal då det gäller utförande av t.ex. sabotage, ställer sig dock frågan annorlunda då det gäller frågan om att tillhandagå med upplysningar till den sovjetryska underrättelsetjänsten. I senare fallet måste man konstatera att Sovjetunionen i landets kommunister äger ett osedvanligt gott underlag för organiserandet av mot Sverige riktad underrättelsetjänst. Vid bedömandet av kommunisternas farlighetsgrad inom försvarsväsendet bör beaktas huru som en kommunist allmänt sett kan bedömas vara tämligen ofarlig. Väl placerad i försvaret, i betydelsefull befattning eller inom viktigt arbetsområde, är det som han blir farlig.

Även om argumenten som diskuterades explicit i Försvarsstabens rapporter inte talade för en omfattande kommunistisk illegal verksamhet så blev bevisen för spioneri mot Sverige mer handfasta i början av 1950-talet. Då inträffade flera uppmärksammade spionaffärer, till exempel Hilding Andersson och Fritjof Enbom (Malm 1998).

Hilding Andersson, livstidsdömd spion. Pressens Bild.

Framförallt diskuterades inom massmedia, med den socialdemokratiska och syndikalistiska pressen i spetsen, i vilken utsträckning de spionåtalade och spioneridömda personerna hade kopplingar till Sovjetunionen respektive det svenska kommunistiska partiet, hur vanligt spioneri var rent allmänt samt hur man skulle agera för att komma till rätta med problemen (se t.ex. *Arbetaren* 51101, *Arbetsblad* 520218, *VästgötaDemokraten*).

Spionaffärerna som inträffade under början av 1950-talet aktualiserade enligt Försvarsstaben hotbilden att Sovjetunionen förberedde sig för ett krig där även Sverige utgjorde ett tänkbart mål. Den uppfattningen företrädde även högertidningen *Aftonposten* som i en artikel om huruvida rysskräcken eventuellt var överdriven argumenterade för att yttersta vaksamhet mot kommunismen var befogad. Sovjetunionens intresse för svenska militära anläggningar, sovjetiska landstignings- och angreppsplaner i Sverige samt det faktum att enskilda kommunister var villiga att lämna ut Sverige till Sovjetunionen gjorde att hoten inte var överdrivna (*Aftonposten* 511031).

DET RÖDA HOTET

Fritjof Enbom gömmer huvudet i händerna efter sitt erkännande... Pressens Bild.

Hilding Andersson hade, enligt Försvarsstaben, lämnat uppgifter om den svenska marinens dispositioner av olika fartygsenheter, Bodenförsvaret samt fullständiga uppgifter om Karlskronas örlogsstation, till Sovjetunionen. Fritjof Enbom däremot hade lämnat uppgifter om befästningar, kamouflerade vägar, tysktransporterna under kriget samt beredskapsåtgärder till Sovjetunionen. Andersson blev dömd till livstid, medan Enbom blev dömd till livstids straffarbete. Även flera av Enboms medarbetare blev dömda till långa fängelsestraff.¹²

I riksdagen fick försvarsminister Torsten Nilsson med anledning av det avslöjade spioneriet försvara och förklara vilka åtgärder som regering och riksdag tidigare hade föreslagit och beslutat om. Hans svar indikerar att politikerna, liksom militären, gjorde den bedömningen att särskilt viktiga åtgärder för att försvara Sverige mot den typen av händelser som just inträffat var decentraliseringen av säkerhetstjänsten till de enskilda försvarsenheterna och förekomsten av säkerhetschefer vid dessa enheter. Personalkontrollen var den

I SKUGGAN AV STORMAKTSMOTSÄTTNINGARNA: 1945–1953

andra viktiga åtgärden, enligt Nilsson, för att förhindra spioneri och annan subversiv verksamhet.¹³

Det faktum att Hilding Andersson hade kunnat spionera för Sovjetunionens räkning en längre tid gjorde dock att Nilsson kunde motivera ytterligare skärpta regler för hur försvarsuppgifter skulle hanteras. I riksdagsdebatten i november 1951 aviserade Nilsson skärpta bestämmelser kring hanteringen av hemliga uppgifter.¹⁴

Statsminister Tage Erlander delade försvarsstabens tidigare uppfattning att det fanns en stark axel mellan enskilda kommunister och Sovjetunionen. I en krigssituation fick man, enligt Erlander, räkna med att kommunisterna i Sverige skulle göra allt för att Sverige blev indraget i regelrätta krigshandlingar. Erlander gjorde bedömningen att det var kommunisternas enda chans till något större inflytande i Sverige.¹⁵

Även i massmedia diskuterades vad som skulle hända i en konkret krigssituation.¹⁶ I praktiken handlade denna hotbild om att kommunister uppfattades som ett säkerhetshot genom sin vilja att göra gemensam sak med Sovjetunionen i en krigssituation och bli femtekolonnare. Sabotage i fredstid övergick till femtekolonnverksamhet i krigstid.

Kominforms internationella linje [...] postulerar, att det bolsjeviska Ryssland aldrig hittills företagit något anfallskrig och aldrig i framtiden kan företa ett angreppskrig. [...] Och eftersom alla framtida krig i vilka Ryssland blir indraget kommer att bli angreppskrig mot Ryssland, och det då är varje bolsjeviks plikt att sluta upp på Rysslands sida mot imperialistiska angripare, så följer därav, att det bli alla bolsjevikers självklara plikt att ta del i alla kommande krig på röda arméns sida. Praktiskt taget innebär detta, att om Ryssland skulle angripa Sverige, är det alla bolsjevikers plikt att göra gemensam sak med röda armén emot det svenska folket, även mot svenska arbetarklassen (*Arbetaren* 490318).

I den syndikalistiska pressen framställde man alltså kommunisterna som beredda att falla arbetarklassen i ryggen om Sovjetunionen krävde det. Ett liknande resonemang, med undantag för arbetarklassförräderiet, framfördes i okänd tidning under 1950.

DET RÖDA HOTET

Med den sortens ideologi och moralbegrepp som kommunismen bygger på är svenskt medborgarskap och åtnjutande av alla de förmåner som detta innebär ingen som helst garanti för att en medlem av bolsjevikpartiet skulle känna solidaritet med och trohetsplikt mot sitt eget land och folk. Tvärtom, i en intressekonflikt mellan eget fosterland och ett kommuniststyrkt land, i synnerhet Sovjetryssland självt, har våra hemmabolsjeviker, alltid, märk, alltid, ställt sig på utlandspartens sida. Så ämnar de göra även i ett eventuellt krig mellan vårt land och Sovjet. Det har de förresten själva förklarat. Detta måste vi alltså räkna med, om vi inte är mer än vanligt fåraktiga. Därför har även kommunisterna sin beredskap. De är beredda och rustade för sin krigföring, under fredstid såväl som krigstid. Krigföring mot sitt eget land, till förmån för utländska makter! Denna krigföring heter spionage och förräderi, sabotage och kuppmakeri. Såsom sovjetryska agenter i Sverige har de mer eller mindre hemliga uppdrag att utföra åt Sovjet och Kominform i denna krigföring. För detta har de sålt sin själ och för den uppgiften uppfostras de och tränas, mera allvarligt och hänsynslöst än någon tränas i vanlig nationell militär utbildning (u.a. 500523).¹⁷

En hotande krigssituation skulle som tidigare påpekats öka risken för illegal verksamhet från kommunisternas sida. Den bedömningen gjorde Försvarsstaben i promemorian ”Angående Svenska kommunistiska partiet, dess arbete och möjligheter, främst beträffande illegal verksamhet”, som upprättades den 29 december 1950. Om Sovjetunionen anföll Sverige eller Sveriges grannstater skulle risken för illegal kommunistisk verksamhet öka. Att kommunistisk aggression diskuterades explicit i dokumenten är inte förvånande om man betänker hur det dåvarande världsläget uppfattades av de svenska beslutsfattarna.¹⁸

Då kommer med största sannolikhet de aktiva svenska kommunisterna att avhålla sig från påvisbar illegal verksamhet till det ögonblick ett sovjetryskt anfall mot vårt land är nära förestående. Det är också möjligt, att Sovjetunionen efter framgångsrika aktioner i Finland, Tyskland, Danmark och eventuellt Norge söker fram-

I SKUGGAN AV STORMAKTSMOTSÄTTNINGARNA: 1945–1953

tvunga en svensk kapitulation enbart genom hotet av sina väpnade styrkor i kombination med en stark femtekolonnverksamhet inom vårt land.¹⁹

Propagandan från kommunisterna uppfattades av dagspressen som ett viktigt medel för att genomföra sabotage och spioneri mot Sverige. Propagandan gjorde det möjligt för SKP att övertyga svenska medborgare om att de skulle svika Sverige för kommunismens skull.²⁰

SKP hade ”[...] genom sin medvetet lögnaktiga och samvetslösa propaganda mot sitt eget fosterland till förmån för bolsjevismen och Sovjetryssland fostrat villiga redskap till vilka svek som helst mot både sanning och patriotism” (*Svenska Morgonbladet* 520630, se även *Göteborgs-Tidningen* 520217 och *Västerbottenskuriren* 520802).

Tilliten till de så kallade normalbilderna som studiet av kommunisternas verksamhet resulterade i var inte fullt och fast cementerad på Försvarsstaben. Risker för kommunistisk femtekolonnverksamhet i händelse av ett större krig i Europa ökade enligt Försvarsstabens och massmediernas bedömning, men det skulle bli svårt att förutsäga ett krig genom att studera SKP:s illegala arbete. Skälet till det var att Sovjetunionen sannolikt inte skulle ge någon omfattande förhandsinformation till SKP om ett anfall, eftersom risken för ett avslöjande var så stor och eftersom Sverige inte utgjorde något första-handsmål.

Flera borgerliga eller socialdemokratiska tidningar uppfattade kommunisternas cellbildning och utbildningsverksamhet som tecken på en ökad illegal verksamhet (se även *Aftonbladet* 500731, *Norrländska Socialdemokraten* 500831, *Upsala Nya Tidning* 511031). Den generella slutsatsen var, liksom under förra perioden 1945–1948, att enskilda kommunister utgjorde ett hot eftersom de sannolikt var villiga att gå Sovjetunionens ärenden och att partiet underlättade för den enskilda kommunisten att göra sig nyttig för Sovjetunionen. Cellbildning, propaganda och utbildningsverksamhet var tre av partiets medel för att skapa samhörighet med Sovjetunionen.

DET RÖDA HOTET

Avgörande för bedömandet måste vara att kommunistpartiet på alla sätt underlättar verksamheten för spioner och sabotörer och att detta är kommunistledarnas skyldighet mot Moskva. De är helt enkelt piskade att betjäna det illegala systemet. De drivs här till av sin allmänna åskådning, sin hörsamhetsregel och sitt beroende av olika penningtransaktioner [...] (*Dagens Nyheter* 511119).

Dagens Nyheter förklarade kort och gott att cellerna var kommunistpartiets främsta medel för att genomföra kommande spioneri och sabotage.

Så länge kommunistpartiet [...] bildar livskraftiga celler inom olika grenar av försvarsberedskapen, så länge är det akut fara för spioneri och sabotage (*Dagens Nyheter* 520302).

Ett problem med det kommunistiska partiet var enligt liberala *Expressen* att alla kommunistiska medlemmar inte var organiserade öppet i partiet. Det gjorde att de farligaste kommunisterna inte var medlemmar.

Att de farligaste figurerna ofta inte har kommunistisk medlemsbok fick vi ett drastiskt bevis för när flaggmaskinist Andersson anhölls för att ha sålt en rad ytterst viktiga militära hemligheter till ryska ambassaden [...] (t)änkbart är att han inte hade direkta förbindelser med partiet, men det förefaller osannolikt med tanke på hans utmärkta kontakter med Sovjetlegationen (*Expressen* 511003).

Om kriget trots allt kom till Sverige skulle SKP sannolikt, enligt en promemoria upprättad på Försvarsstaben i december 1950, rikta in sin verksamhet på utrensning av mindre övertygade medlemmar och en omorganisation som innebar upprättande av veldisciplinerade celler. Partiets underjordiska verksamhet gick ut på att underlätta för sabotage och underrättelseverksamhet. Troliga sabotagemål skulle i så fall bli fartyg och hamnar, kraftförsörjningen, vapen och ammunitionsfabriker, infrastruktur och annan viktig industri. Propagandan under en krigssituation skulle sannolikt riktas in på att uppnå vilda strejker och allmän oro och förvirring.

120

I SKUGGAN AV STORMAKTSMOTSÄTTNINGARNA: 1945–1953

Hur långt hade kommunistpartiet kommit redan i fredstid när det gällde att bygga upp sin krigstida organisation? Enligt decemberpromemorian hade utrensningarna som fortgått sedan nyår 1949 förvandlat kommunistpartiet från ett massparti till ett elitparti. Från januari 1949 arbetade dessutom partiet på en omorganisation som innebar att man upprättade celler på arbetsplatser, inom fackföreningar och inom bostadsområden. Utbildning av partimedlemmar hade ägt rum i Sovjetunionen bland annat för att lära medlemmarna historia och taktik. Detta arbete tolkades av Försvarsstaben som en förberedelse till ökad illegal verksamhet. Däremot kunde inte Försvarsstaben styrka att det förekommit något sabotage i Sverige efter kriget fram till november 1950 som hängde samman med krigsproduktion eller krigshot. Och inte heller hade annat sabotage eller större olyckshändelser kunnat förknippas med svenska kommunister.²¹

I en odaterad promemoria "Kommunismens militära innebörd", diskuteras hur Sverige skulle försvara sig mot de illegala metoder som SKP kunde tillgripa. I första hand hoppades Försvarsstaben att de faktiskt inträffade världspolitiska händelserna, då man torde haft Tjeckoslovakien 1948 i åtanke, skulle verka avskräckande på svenska kommunister. Information och upplysning om faktiska förhållanden skulle kunna utgöra ett starkt argument mot kommunismen. En grupp som man trodde att man skulle få svårt att övertyga var de mest extrema bland kommunisterna: "De verkligt fanatiska kommunisterna torde man aldrig kunna påverka och beträffande dem måste samhället i kritiska situationer använda sin nödvärnsrätt."²²

Kommunisthotet kan avstyras genom information och upplysning?²³

Att övertyga de mest förhårdade kommunisterna kanske inte skulle gå, men att få den ibland naive svensken mer uppmärksam på underligt beteende var viktigt. Idéer om riksomfattande informations- och upplysningskampanjer om den kommunistiska femtekolonnen fick ett allt starkare fäste under slutet av 1940-talet. Initiativet kom från ett nätverk bestående av bland andra *Dagens Nyheters* politiske huvudredaktör Leif Kihlberg, överbefälhavaren

121

DET RÖDA HOTET

Helge Jung, direktören för Svenska Arbetsgivareföreningen Bertil Kugelberg och tunga företrädare för det privata näringslivet, bland andra AGA-direktören Rolf von Heidenstam och Boforschefen Evert Wijkander. Under våren och försommaren 1948 uppvakta-
des statsminister Tage Erlander i frågan i omgångar.

Försvarsmakten och den svenska industrin hade ett gemensamt intresse av att motarbeta det kommunistiska hotet om spioneri och sabotage på alla fronter. När planerna på upplysningskampanjer tog form saknades fortfarande lagliga möjligheter att motarbeta kommunistisk infiltration inom Försvarsmakten med hjälp av noggranna personalkontroller. Vi vet från föregående kapitel att missnöjet över denna ordning var stor vid försvarsstaben. Även efter att försvarsmaktens personalkontroll återupptogs under sommaren 1948 kvarstod insikten, att det ändå inte fanns garantier för att kontrollsyste-
met helt skulle kunna förhindra att enstaka kommunister fick tillträde till viktiga poster inom försvaret. Man ville mota Olle i grind även genom representation i upplysningskampanjerna.

För företrädarna för svensk industri stod stora ekonomiska värden på spel. Det var nödvändigt för affärerna att odla goda handelsrelationer med USA och andra västmakter. Man uppfattade det som helt nödvändigt att kunna visa ett starkt engagemang när det gällde hårdare tag mot kommunisterna. Slutsatsen att industrins kommunist-skräck var tydligt inspirerad från USA gjordes av Per Edvin Sköld i samband med industriföreträdarnas audienser hos Erlander.

USA:s krav på att Sverige skulle ha kontroll över tekniska produkter som USA exporterade till Sverige och att man skulle omöjliggöra för Sovjetunionen att få tillgång till dessa produkter var ett bidragande skäl till bildandet av IB. Det är en slutsats som Enn Kokk har dragit utifrån den stora mängd intervjuer som han gjort med personer verksamma inom IB.²⁴

Försvarsmakten hade sedan länge insett omöjligheten att själv iscensätta omfattande upplysningspropaganda av politisk natur. Huvudrollsinnehavarna i den kampanj som senare kom till stånd blev istället två sedan länge etablerade frivilligorganisationer, CFF (Centralkommittén för det frivilliga försvarssamarbetet; efter 1953 Centralförbundet Folk och Försvar) och RSF (Riksförbundet för Sveriges Försvar).

Tage Erlander och direktör Bertil Kugelberg (bild från 1960).
Scanpix.

Statspolisen involverades också i förberedelserna för upplysningskampanjerna. En intern promemoria från den 24 november 1950 visar att 3:e roteln tillerkände fredstida informations- och upplysningskampanjer en mycket betydelsefull roll i det långsiktiga arbetet mot landsskadlig verksamhet. Personalen vid statspolisens 3:e rotel delade uppfattningen att ”svensken alltjämt som regel är alltför godtrogen”. Tilltron till upplysning som ett medel för att motverka spioneri och sabotage var uppenbarligen stor. ”...en enda person, vars vaksamhet blivit väckt genom upplysning kan i ett kritiskt ögonblick kanske rädda miljonvärden och tusentals människoliv.”²⁵

Enligt promemorian var målet för upplysningskampanjen att göra alla företagsledare, arbetare och tjänstemän medvetna om spion- och sabotagefaran. Planerna var storslagna och innefattade kursverksamhet, pressorgan, artikel- och bildtjänst, brevkurser, radioprogram och utställningar. Promemorian ger ett tydligt besked i frågan om hur det gick till när upplysningskampanjen förankrades politiskt. I sedvanlig ordning inbjöds alla viktiga intresseorganisationer att delta i processen.

DET RÖDA HOTET

När för hela folket viktiga frågor stå för dörren, händer det som bekant att på statligt eller enskilt initiativ representanter för arbetarnas, arbetsgivarnas, tjänstemännens och böndernas organisationer sammankallas för gemensamma underhandlingar.²⁶

Upplysningsverksamheten mot spioneri och sabotage inleddes i januari 1951 och avslutades i mars 1954. Totalt genomfördes 108 konferenser med sammanlagt 25 000 deltagare, i första hand arbets- och föredragsledare, arbetare och myndighetspersonal. Merparten av de inblandade parterna betraktade i efterhand informations- och upplysningskampanjerna som lyckade.

Historien om upplysningskampanjen mot den kommunistiska femtekolonnen säger viktiga saker om rådande tidsanda. Den är ett viktigt belägg för att oron för kommunismen på relativt kort tid fick stor spridning i många olika sektorer av det svenska samhället. I enlighet med det svenska korporativa systemet var många intresseorganisationer engagerade i kampanjen. Åtminstone när det gäller industrin står det klart att en källa till hotbilden om femtekolonnen var handelskontakter med västländer, i synnerhet USA.

Enligt Enn Kokk var bildandet av grupp B, sedermera IB, år 1957 ett resultat av denna hotbild och det samarbete som alltså etablerats mellan arbetarrörelse, arbetsgivare, fackföreningar och militären redan under kampanjerna.²⁷ Slutsatsen är inte helt orimlig om man betänker hur beroende Sverige var av fortsatt import från USA och andra västländer.²⁸

Budgetfrågor

I riksdagen var de demokratiska partierna tämligen eniga om att statspolisens budget behövde förstärkas. Det verkar också som om hotbilden som låg till grund för budgetförstärkningen var tämligen homogen bland riksdagspartierna. Det enda undantaget var naturligtvis SKP. Låt oss se hur mycket pengar som var anslaget till statspolisen under slutet av 1940-talet och början av 1950-talet.

Statspolisens anslag mellan åren 1947–1955

budgetår	äskat	anslag
1947/48		1 450 000 ^{a)}
1948/49		2 890 000 ^{a)}
1949/50		2 675 000 ^{b)}
1950/51		2 725 000 ^{b)}
1951/52	4 127 000 ^{b)}	
1952/53		5 011 000 ^{c)}
1953/54		5 975 000 ^{c)}
1954/55	6 583 000 ^{c)}	

Kommentar: Uppgifterna har sammanställts från flera interna dokument återfunna i Statspolisens 3:e rotelns arkiv. Det handlar ibland om faktiska anslag och då är uppgifterna hämtade från statsliggaren, ibland om statspolisens äskanden för nästföljande budgetår. a) Serie F II. Volym 9. Nr 407. Uppgifterna om 1947/48 är ungefärliga eftersom dokumentet omtalar att en fördubbling av anslagen har ägt rum. Uppgiften om fördubbling av statspolisens anslag kan bekräftas genom överbefälhavare Helge Jungs dagboksanteckningar (se Hjort 1998:20). b) Serie F II. Volym 16. Nr 365. "PM med anslagsäskanden" daterat den 1 september 1950. c) Serie F II. Volym 24. Nr 275. "PM ang. budgetäskande som skall föreläggas 1954 års riksdag" från den 30 augusti 1953.

Anslagen till statspolisen och framförallt det faktum att de ökat över tid gav upphov till kritik från representanter från Sveriges kommunistiska parti.²⁹

Kommunisternas motioner gav dock anledning för övriga demokratiska partier att markera sin enighet kring statspolisens anslag och att demonstrera sin ovilja att diskutera denna typ av frågor med kommunisternas riksdagsledamöter.³⁰ Statsminister Tage Erlander beseglade enigheten genom att betyga att han var nöjd med statspolisens arbete och att de omdiskuterade anslagsökningarna varit nödvändiga.³¹

Utlänningshotet

På frågan om vem som utgjorde ett hot mot Sverige blev svaret under perioden 1945–1948 nästan enbart enskilda kommunister, SKP och den internationella kommunismen. Under perioden 1949–1953 besvaras frågan även med den okände "utlänningen", som allt oftare dyker upp som aktör i Försvarsstabens och statspolisens hotbilder.³²

DET RÖDA HOTET

Kontrollen av de utländska medborgarna aktualiserades när frågan om nordisk passfrihet dök upp i början av 1950-talet. Det politiska projektet att upprätta en nordisk passunion ställde den svenska militära och polisiära säkerhetstjänsten på hårda prov. Passunionen hotade nämligen en av tjänstens nyckelverksamheter – utlänningskontrollen. Plötsligt skulle det enligt förslaget bli möjligt för medborgare i de nordiska länderna att röra sig fritt över de nordiska gränserna. Antalet tulltjänstemän mot den norska gränsen skulle mer än halveras. Den nya rörelsefriheten för individer rimmade illa med säkerhetstjänstens kontrollbehov. Man skulle i fortsättningen bli tvungen att lita på de andra nordiska staternas förmåga att administrera utlänningskontrollen.

I en promemoria upprättad på statspolisen av kommissarie Erik Lönn i mars 1950 intygades att passkontrollen hade stor betydelse för III:e rotelns arbete. Lönn menade att passkontrollen gjorde det möjligt att avvisa personer innan de tagit sig in i Sverige. Spioneri- och sabotageplaner kunde därigenom avstyras innan de ens var färdigplanerade. Hela 500 personer hade avisats år 1949 när de ankom till Malmö från Danmark, till exempel på grundval av tidigare utvisning eller annan brottslig aktivitet.³³

Men Lönn menade att passkontrollen, trots de många positiva saker den bidragit till, inte utfördes på ett fullständigt tillfredsställande sätt. Ett stort antal resande över gränserna gjorde att det inte alltid fanns personal som kunde meddela III:e roteln när en misstänkt passerade gränsen och därmed kunde inte heller övervakningen sättas in som planerat. Dessutom fanns det anledning att överväga, enligt Lönn, om det inte vore bättre att skapa ett stort register, där alla passnummer kunde slås upp, istället för flera olika.³⁴

Överbefälhavare Nils Swedlunds yttrande över ett betänkande som avgetts av den nordiska parlamentariska kommittén 1952 innebar en tydlig markering mot kommitténs förslag. "Enligt min mening kan den nuvarande ordningen avseende på passkontroll m.m. icke anses vara så besvärande för den enskilde att det kan vara rimligt att påtaga sig de stora olägenheter för samhället som sålunda skulle bli en följd av förslagets förverkligande." Enligt Swedlund fanns det uppenbara risker för att antalet icke önskvärda utlänningar i Sverige skulle öka markant om passfriheten blev en realitet, liksom svårig-

I SKUGGAN AV STORMAKTSMOTSÄTTNINGARNA: 1945–1953

Nils Swedlund, Sveriges nye ÖB i sitt tjänsterum, den 27 januari 1951. Scanpix.

heterna att kontrollera personer som befann sig inom skyddsområden. Den lösning som Swedlund förespråkade på problemet var att den inre utlänningskontrollen måste öka för att på så sätt kompensera minskade kontrollmöjligheter vid gränserna. Mer resurser var alltså överbefälhavarens förslag.³⁵

Även i senare yttranden av Swedlund tolkades en ökad passfrihet som ökade bekymmer för säkerhetstjänsten. Konsekvenserna av passfriheten var dels att kontrollmöjligheterna vid gränsen minskade, dels att antalet utländska medborgare i Sverige blev större och att de kunde ta anställning i företag som levererade materiel till försvaret. Dessutom kunde möjligheterna till skärpt utlänningskontroll i en krigssituation försvåras.³⁶

DET RÖDA HOTET

Även med den allra största förståelse för strävandena att underlätta det internordiska samarbetet måste jag – särskilt mot bakgrunden av de utrikespolitiska förhållandena – uttala mina allvarliga betänkligheter mot varje åtgärd som ytterligare kan bidra till att minska säkerheten.³⁷

Inte oväntat återkom överbefälhavare Swedlund till att det utrikespolitiska läget talade för fortsatt försiktighet. Det faktum att andra världskriget var i så pass färskt minne samtidigt som ett krig faktiskt hade brutit ut i Korea i slutet av juni 1950 med stormakterna inblandade i konflikten på olika sidor, bidrog troligtvis till att Swedlund så noga övervägde konsekvenserna av passfrihet i krigs- och krissituationer och särskilt hänvisade till det utrikespolitiska läget.³⁸

Vid sidan av öppna gränser kunde även offentlighetsprincipen i Sverige vändas mot Sveriges egna intressen enligt överbefälhavare Nils Swedlund. Tryckfrihetsförordningen medgav utländska medborgare samma rätt som svenska medborgare att begära ut allmänna handlingar. Swedlund menade att även om vissa handlingar inte var hemliga så borde främmande makt inte kunna komma över dem, eftersom systematiska sammanställningar av öppet material kunde skada det svenska försvaret.³⁹

Överbefälhavarens förslag för att komma till rätta med problemet att utländska medborgare kunde förmedla öppet material till andra länder var att utländska medborgare var tvungna att komma in med en särskild framställning om att de ville ta del av offentligt material. Frågan skulle sedan prövas av chefen för Försvarsstaben eller annan bemyndigad person.⁴⁰

Misstänksamheten mot utländska medborgare var betydande både bland svenska medborgare i allmänhet och bland statspolisen och Försvarsstaben. Villigheten att rapportera de vardagligaste händelser var stor bland allmänheten. Ett giftermål mellan en svensk kapten i försvaret och en "utländsk dam" 1949 följdes av rapporter från allmänheten till statspolisen som i sin tur uppmärksammade Försvarsstaben på det inträffade.⁴¹

Samtidigt som frågan om vem som hotade Sverige delvis hade givits ett nytt svar så var det delvis samma slags hot som diskuterades i samband med utlänningshotet respektive kommunisthotet. Spio-

neri- och sabotagehoten aktualiserades både när man diskuterade kommunister inom försvaret och när man diskuterade icke svenska medborgares möjligheter att vinna anställning i försvaret.

Kommunisterna, SKP och Sovjetunionen betraktades inte enbart som ett säkerhetshot – även opinionshot och ideologihot diskuterades i samband med kommunisthotet. Mer om det i kommande avsnitt.

SKP som opinionshot?

I slutet av 1940-talet konstaterade den militära säkerhetstjänsten att framgångarna för kommunisterna avtagit i och med 1948-års riksdagsval. Opinionshotet hade därmed mildrats i jämförelse med tidigare.

Men helt kunde inte Försvarsstaben lämna funderingarna kring SKP som ett opinionshot. Ett dystert scenario enligt Försvarsstaben var att det minskande stödet i den svenska valmanskåren för kommunisterna snart kunde vändas i positiv riktning. Kommunisternas starka stöd bland ungdomar som snart skulle nå röstberättigad ålder samt en eventuell reformering av valsystemet skulle kunna leda till fler röster för SKP. Ännu uppehöll sig Försvarsstaben vid uppfattningen att väljarförlusten inneburit att kommunisterna vunnit i styrka eftersom bara de mest övertygade fanns kvar bland partiets sympatisörer.

Vid bedömandet av kommunistiska partiet i nuläget måste man taga hänsyn till att de som kvarstår i partiet utgöra de mera aktiva och hängivna kommunisterna. I stället för att förringa partiets betydelse måste man framhålla hurusom detsamma vunnit i politisk stadga och homogenitet och därför måhända är farligare än tidigare. Man kan icke komma bort ifrån att de personer, som fullt och helt hängiva sig till kommunismens ideologi och verksamhet i vårt land mer eller mindre måste betraktas som potentiella verktyg för Sovjetunionen och dess politik.⁴²

Citatet indikerar att Försvarsstabens bedömning av kommunistpartiet egentligen inte påverkades särskilt mycket av partiets väljarstöd. Oavsett om kommunisternas stöd ökade eller minskade blev bedömningen att partiet hade stärkts. Antingen fanns en allt större väljar-

DET RÖDA HOTET

grupp som SKP respektive Sovjetunionens kunde använda för sina syften eller så blev bara de mest hängivna kommunisterna kvar. Den hårda kärnan utgjorde ett lika stort hot som den stora massan.

Tidningen *Expressen* förde ett liknande resonemang. Den menar att kommunistpartiet var ett lika allvarligt hot även om antalet väljare och sympatisörer minskade något. Fanatismen hos de kvarvarande bedömdes som större, samtidigt som det inte behövdes så många individer för att hålla liv i sabotage- och förräderirisker. Opinionshotet tolkades alltså även i termer av ett potentiellt säkerhetshot.

Att kommunistpartierna krympt samman betyder dock inte att de blivit mindre farliga som femte kolonn betraktade. De som har fallit bort har dels varit ljumma väljare, som röstat kommunistiskt mest som uttryck för en allmän, diffus opposition, dels åtskilliga partifunktionärer, mest i de lägre instanserna. Partiernas kärna av fanatiska, vid sitt parti ohjälpligt bundna stalinister finns dock i stort orubbad kvar. Om 100.000 obeslutsamma väljare sviker den svenska Moskva-filialen, om en Linderot skjuts undan av en Lager, betyder detta ingen försvagning av partiet utan snarast en förstärkning ur konspirativ synpunkt. En mindre elitgrupp, hänsynslös och väl-drillad, är alltid farligare än en stor skara tveågsna sympatisörer (*Expressen* 490718).

Opinionshotet fanns kvar, trots minskande väljarandelar efter valet 1948, enligt bland annat *Dagens Nyheter*. Skälet till det var att väljarandelarna för Sverige kommunistiska parti var fortsatt för stora på strategiskt viktiga arbetsplatser, vilket visade sig i fackliga val runt om i Sverige under 1950.

Kommuniststyrkorna runt om i landet har lidit ett kraftigt nederlag, men de har inte skingrats och tillintetgjorts. En närmare granskning av röstsiffrorna visar att Kominformpartiet fortfarande har anmärkningsvärt stark anslutning vid industriella centra, där sabotagerisken är särskilt stor – vid gruvindustrins, kraftanläggningarnas och kommunikationsledningarnas knutpunkter längst i norr, vid storvarven i Göteborg, vid viktiga mekaniska anläggningar i Mellan-

I SKUGGAN AV STORMAKTSMOTSÄTTNINGARNA: 1945–1953

sverige osv. Den egentliga kadern finns kvar, trots manfallet bland sympatisörerna. Den illegala organisationen är i stort sett oberörd (*Dagens Nyheter* 500925).

Dagens Nyheter återkom även senare till att kommunistpartiet utgjorde ett opinionshot på vissa platser i Sverige. Norrland och Göteborg var de mest slående exemplen på att SKP upprättat kommunistiska bastioner. Opinionsstödet kunde i händelse av en mer allvarlig situation leda till ”katastrofala störningar” framförallt i dessa kommunisttäta områden (*Dagens Nyheter* 511029).

Ännu i januari 1951 upprepade överbefälhavare Helge Jung uppfattningen att tillbakagången för det kommunistiska partiet i 1948-års riksdagsval hade inneburit en förstärkning av det kommunistiska partiet, eftersom mindre övertygade väljare hade rensats bort. Uppfattningen om ytterligare styrka verkar bara rimlig om man sätter det i samband med försvarets rädsla för att det kommunistiska partiet skulle illegalisera sin verksamhet och gå under jorden. I så fall är det rimligt att tro att färre medlemmar, om än mer övertygade, kunde vara till nytta för det kommunistiska partiet.

I den socialdemokratiska pressen kommenterades opinionshotet mer sällan efter koalitionsregeringen mellan socialdemokraterna och bondeförbundet. Genom koalitionen fanns inget manöverutrymme kvar för kommunisterna i riksdagen och möjligheterna för kommunistpartiet att kunna realisera sin politik hade därigenom också försvunnit.

Den nuvarande svenska regeringen är helt frigjord från varje beroende av kommunistiskt röstunderstöd i riksdagen. Den nuvarande polisministern är bättre än de flesta andra medveten om att detta var ett av huvudskälen för koalitionsbildningen. Det bör ge honom en särskild tillfredsställelse i arbetet på att gräva upp mullvadar av den östliga rasen (*Aftonbladet* 511021).

I riksdagens debatt om utökade möjligheter att ingripa mot verksamheter som hotar Sveriges inre och yttre säkerhet i en krissituation framkom att kommunistpartiet uppfattades av delar av riksdagen som ett fortsatt sabotagehot, trots att partiet inte längre var

DET RÖDA HOTET

något kraftfullt opinionshot. Även här fanns alltså uppfattningen att den lilla, hårda kärnan alltså fanns kvar. Dessa utbildades enligt riksdagsman von Seth till sabotagemän.^{43a}

I ett eventuellt krig kunde konsekvenserna av att ha kommunister bland befolkningen i allmänhet och bland värnpliktiga i synnerhet bli omfattande. Detta krävde motåtgärder redan i fredstid enligt försvarsstabens inrikesavdelning. Opinionshot från en enskild kommunist aktualiserades framförallt i samband med värnplikten. Agitation och uppvigling för pacifistiska strömningar i fredstid och för överlöpartendenser i ett krig gjorde det olämpligt med kommunistiska värnpliktiga enligt Försvarsstabens bedömning.

En annan fara är att bland de värnpliktiga återfinnas ett betydande antal kommunister. I visst krigsfall måste hänsyn tagas härtill. På den kommunistiska ungdomens årskonferens i Göteborg i slutet av januari gjordes uttalandet "Vi vägrar att kläda oss i uniform och offra våra liv för främmande makters intressen". Detta yttrande sett mot bakgrunden av kommunistiska partiets uppläggning av fredskampanjen öppnar de vidaste perspektiv. Därtill kommer de kommunistiska deklarationerna angående hur de komma att förhålla sig i ett krig där Sovjetunionen står som motståndare. [...] Man måste sålunda räkna med att i ett krigsfall, där Sovjetunionen står som motståndare, ett icke obetydligt antal krigsmän inom det svenska försvaret kunna betraktas som opålitliga. Enligt erfarenheten från tiden för första vinterkriget angående förhållandena vid 2. ak, måste man räkna med att de mest aggressiva kommunisterna komma att uppträda som agitatorer och uppviglare till förfång för disciplinen. Enligt erfarenheter från Finland är det fara värt att antalet överlöpare blir betydande. Vid krigsplanläggningsarbetet är det nödvändigt att hänsyn även tages till den deklarerade kommunistiska inställningen.^{43b}

Erfarenheter från andra världskriget blev ånyo de referensramar som Försvarsstaben hänvisade till. Om statsmakten ville att det skulle ingå kommunister i försvaret så blev det nödvändigt att placera dem i sådana förband där de skulle göra så lite skada som möjligt.

I skrivelse till Konungen "Angående utvidgad personalkontroll

m.m.” från den 8 januari 1951 diskuterades liksom tidigare det tvådelade hotet från eventuell kommunistisk personal. I första hand skulle kommunister bland försvarspersonalen öka risken för spioneri respektive sabotage. I andra hand skulle kommunister kunna bedriva omfattande propaganda bland resten av personalen och därigenom undergräva disciplin och sammanhållning. I båda fallen kunde man förvänta sig, enligt överbefälhavaren Helge Jung, att kommunist sympatisörerna i första hand gick Sovjetunionens ärenden.⁴⁴

I början av 1950-talet förnyade Försvarsstaben sina framställningar om utökad övervakning och befogenheter i arbetet med kommunistpartiets medlemmar, trots att man i andra promemorior alltså inte kunde styrka någon pågående illegal verksamhet. Framställan formulerades utifrån en noggrann genomgång av partiets medlemstal och utbredning samt organisatoriska historik. Den organiserade kommunismen utgjorde ett propagandahot i och med att den förmedlade och spred det kommunistiska budskapet till värnpliktiga runt om i Sverige.

En verksamhetsgren av speciellt intresse är den kommunistiska aktiviteten inom och mot försvaret. Därmed avses i detta sammanhang blott truppförbanden och inte för försvaret betydelsefulla förråd, industrier eller kommunikationsmedel, där personalförhållandena är annorlunda. I deklARATIONER och uttalanden hävdar partiet, att det inte av principiella skäl intager en försvarsfientlig hållning. Man erkänner behovet av en militärapparat för skyddet av den territoriella integriteten. (Numera påstår man sig för övrigt vara det enda parti i landet som inte är berett att göra avkall på denna.) Däremot hävdar man, att försvaret sådant det nu är utformat, är ett kapitalistklassens vapen mot arbetarklassen, vilket man målmedvetet gått in för att omvandla. Bortser man emellertid från partiets propagandalögner i frågan och blott ser till dess praktiska politik gentemot försvaret, så är den klart försvarsfientlig.⁴⁵

Enligt den militära säkerhetstjänstens gängse uppfattning utgjordes det främsta opinionshotet på individnivå av kommunistiska agitatorer bland värnpliktiga och befäl, men det fanns också risk för att kommunister fungerade som rapportörer till i främsta hand

DET RÖDA HOTET

det kommunistiska partiet. Tydliga direktiv till medlemmarna utgick oftast före värnplikten med anvisningar om vilka partiuppgifter som skulle genomföras.

Sammanfattningsvis var SKP ett opinionshot enligt beslutsfattarna i riksdagen, inom den militära säkerhetstjänsten, statspolisen och massmedierna. Men opinionshotet, som konkretiserades i propagandahot och uppvigling bland värnpliktiga eller massivt stöd bland befolkningen i vissa landsändar, kommenterades mer sparsamt än det tidigare omnämnda säkerhetshotet. Det faktum att SKP:s inflytande i riksdagen var begränsat bidrog också till att opinionshotet tonades ned.

Det minskade opinionshotet efter att SKP gjorde ett dåligt riksdagsval 1948 minskade ej säkerhetshotet. Snarare framförde både säkerhetstjänst, massmedier och vissa riksdagsledamöter uppfattningen att de allt färre kommunist sympatisörerna var ett allt allvarligare säkerhetshot. Skälet till det var att bara de mest förhårdade kommunisterna fanns kvar i SKP:s väljarkår.

En kommunistisk revolution i Sverige?

Vid första anblicken kan det förefalla som att militären uppfattade kommunistpartiet som ett antietablissemangsparti, det vill säga som ett parti som ville profilera sig som ett alternativ till den politiska makten. Den beskrivningen är emellertid inte tillräckligt långtgående och täcker inte in det faktum att kommunistpartiet dessutom ville omstörta hela samhällsordningen som försvaret var en del av och också satt att upprätthålla. Revolutionshotet uppfattades i första hand som ett säkerhetshot av försvarsstaben. Revolutionshotet fanns därför med i försvarsstabens bedömning av SKP:

Man må hålla i minnet, att kommunistpartiet är ett revolutionärt parti, som i mån av förmåga planlägger, förbereder och arbetar på en omstörtning av det bestående samhället. Det är då uppenbart, att partiets verksamhet måste inriktas på uppluckring och infiltration av de nuvarande samhällsorganen, däribland försvarsväsendet. Detta undermineringsarbete sker under samverkan både utifrån och innanför försvaret. Utifrån försöker man främst med hjälp av parti-

I SKUGGAN AV STORMAKTSMOTSÄTTNINGARNA: 1945–1953

pressen väcka och vidmakthålla opinionsbildningar mot i första hand försvarsledningen och officerskåren i syfte att undergräva dessas auktoritet. Tidningsartiklar av opinionsbildande karaktär är vanligen baserade på informationer om personliga förhållanden inom dessa grupper och på förmenta missförhållanden inom militärväsendet.⁴⁶

Försvarsmakten uppfattade alltså de revolutionära anspråken som i huvudsak baserade på propagandaverksamhet. Det gäller dels den verksamhet som det kommunistiska ungdomsförbundet organiserade inom försvaret bland värnpliktiga, dels den verksamhet som partiet hade utanför försvaret för att påverka opinionen bland medborgarna. Partipressen fungerade i det här fallet som den viktigaste resursen och kan förklara militärens fortsatt stora intresse för innehållet i de kommunistiska tidningarna.

Även i de borgerliga eller socialdemokratiska tidningarna diskuterades det revolutionära hotet från kommunisterna i termer av ett säkerhetshot. Det faktum att Lenins skrifter översatts till svenska uppfattades som ett steg på vägen för att ge instruktioner om hur revolutionen skulle gå till. Precis som i fallet med sabotagerisken från kommunisternas sida var det närheten till Sovjetunionen som ökade risken för revolutionshotet.

[...] kommunisterna måste betraktas som opålitliga och som potentiella förrädare, så länge de icke satts på prov. Deras egen förkunnelse, deras bundenhet till Sovjet, är av den art att om vakthållningen mot dem försummas, kan det demokratiska Sverige en dag bittert få ångra det. Kommunisterna gör själva ingen hemlighet av att deras mål är att störta den svenska demokratin och ersätta den med en diktatur av rysk modell. Fullgoda bevis finns också för att de i denna avsikt anser det fullt naturligt att söka stöd hos den ryska statsmakten. Exemplet från Östeuropa är nog och övernog för att intyga den saken. Den kommunistiska partidisciplin, som utövas från Moskva, är så stark att någon skillnad på till exempel en tjeckoslovakisk och en svensk kommunist inte kan existera (*Ny Tid* 500904).

DET RÖDA HOTET

De östeuropeiska exemplen var avskräckande i *Ny Tids* ögon. De utgjorde samtidigt ett bevis för att det fanns ett reellt kommunistiskt hot, eftersom Sovjetunionens uppbackning av de revolutionära regimerna möjliggjort deras framgång. Sovjetunionens stöd till det svenska kommunistiska partiet var odiskutabelt och skulle därför kunna innebära att diktaturens införande inte var osannolik även om kommunisterna inte var många till antalet.

Just hjälpen från Sovjetunionen uppfattades som nödvändig för att genomföra en revolution i Sverige. Demokratins styrka var samtidigt dess svaghet, eftersom kommunisterna gavs tillåtelse att propagera för sina idéer i samband med valen och demokratin inte kunde försvara sig med alla medel. *Dagens Nyheter* menade att SKP:

[...] begagnar folkstyrelsens möjligheter blott för att undergräva denna styrelse, att det är verksamt inom den nationella gemenskapen blott för att förbereda dess förintelse. Kommunisterna sitter i riksdagen och bedriver propaganda vid valen i syfte att så långt som möjligt bidra till Sveriges och den svenska demokratins likvidering – de har ingen förhoppning om att segra med egna krafter, men väl om att underlätta en rysk aktion och vid en sådan aktion etableras som en i förhållande till andra svenskar styrande klass (*Dagens Nyheter* 510226).

Revolutionshotet var dock mindre ofta omnämnt än sabotage- och spionhoten som diskuterades i samband med att kommunisterna beskrevs som Sovjetunionens förlängda arm.

Revolutionshotet uppfattades inte bara som ett säkerhetshot, utan också som ett ideologihot. Utan att på något sätt förutsätta att kommunisterna förespråkade så långtgående förändringar som skulle bli följderna av en revolution menade *Stockholms-Tidningen* att grundläggande värderingar hotades av kommunisternas verksamhet. Skälet till det var att de företrädde en främmande makts värderingar och intressen. Kulturkrocken mellan kommunister och de demokratiska partierna uppfattades som lika stor som mellan kristendomen och islam.

I SKUGGAN AV STORMAKTSMOTSÄTTNINGARNA: 1945–1953

Att konstatera att kommunisterna är nationellt opålitliga är därför egentligen att kosta krut på döda hökar: hela rörelsens praktik vittnar om att blind lydnad av den ryska statsledningens order är dess främsta bud. Man behöver ju också endast kasta ett öga i ett svenskt kommunistiskt organ för att märka, att detta företräder ryska och ingalunda svenska intressen. [...] Jämförelsen med islams fanatiska skaror har tidigare gjorts, och visst är att kommunismen efterträtt mohammedanismen som ett hot mot västerlandets kulturvärld (*Stockholms-Tidningen* 520105).

Den kommunistiska ideologin skapade en viss mentalitet hos de enskilda kommunisterna som medförde att värnandet om de svenska intressena minskade.

Kommunisterna "har blivit besatta av en politisk ideologi och fosterade i en politisk moral som inte tar någon som helst hänsyn till fosterländska värden eller moraliska hedersbegrepp. [...] Vi har i vårt land, liksom i andra länder, ett politiskt parti, som med alla till buds stående medel propagerar för dylik ideologi och fostrar till dylik mentalitet. För sådana syften arbetar det kommunistiska partiet, med hjälp av fullt utbildad partiapparat och med utnyttjande av de demokratiska fri- och rättigheter som de arbetar på att undergräva! Förräddarpartiet! (*Svenska Morgonbladet* 520219).

Samma uppfattning har *Dagens Nyheter*, som argumenterar för att kommunisterna hotar fundamentala värden i ett demokratisk samhälle:

Idag är det kommunisterna som i alla demokratiska stater utgör ett hot mot frihetens bestånd genom att hämningslöst gå Sovjetunionens ärenden. Förräderiet har blivit totalt; det bygger på solidaritet med en tyrannisk samhällsform som i varje detalj står i strid med den i västerlandet rådande. [...] Utan tvivel är kommunismen landsförrädisk; det karaktäristiska är dock att den riktar sig mot värden och intressen som vi lärt oss att skatta ännu högre än det egna landets. Det är de grundläggande mänskliga värdena kommunismen vill förråda; hotet gäller hela vår tillvaro som fria människor (*Dagens Nyheter* 520818).

DET RÖDA HOTET

I riksdagen förekom också uppfattningen att kommunismen förespråkade idéer och värderingar som stod i uppenbar motsatsställning till den svenska demokratin. Det kommunistiska hotet bestod bland annat i att det försökte underminera tilltron till det svenska demokratiska systemet genom att argumentera för att Sverige var på väg att bli en polisstat på grund av övervakningen.⁴⁷

Det var alltså inte bara materiella värden som stod på spel när det kommunistiska hotet aktualiserades utan även demokratiska fri- och rättigheter och andra kulturella värden. Säkerhetstjänst och massmedia menade att i värsta fall handlade det om en revolution som helt skulle kullkasta förutsättningarna för det svenska samhället.

Vi menar att redogörelsen visar att säkerhetstjänsten lade störst vikt vid revolutionshotet som ett säkerhetshot, medan massmedierna tolkade revolutionshotet både som ett säkerhetshot och som ett ideologihot.

Hotbildernas konsekvenser – några personalkontrollfall

Även om huvudsyftet med vår studie är att kartlägga beslutsfattares och massmediers hotbilder så vill vi även visa hur hotbilderna användes av i första hand Försvarsstaben och statspolisen. Hotbilderna fick naturligtvis konsekvenser för övervakningens utformning och vi avser att diskutera några sådana implikationer. Vi har redan tidigare särskilt diskuterat personalkontrollen som en indikator på hotbildernas framväxt. Fallen som diskuteras i detta avsnitt har valts ut just för att de representerar olika typer av negativa konsekvenser för enskilda medborgare. Det kan handla om att hotbilderna användes för att motivera avslag i utbildnings- eller anställningsfrågor eller att de användes för att påverka individers mer allmänna levnadsförhållanden.

Personalkontrollsystemet var ett av de huvudsakliga motmedel som försvaret kunde använda för att försvara sig mot de uppfattade inre hoten. Mer känsliga vapenslag, som t.ex. flygvapnet, kunde inkomma med begäran om att värnpliktiga skulle få annan tilldelning än den planerade. Personalkontrollerna ägde rum efter det att de värnpliktiga tilldelats ett visst vapenslag och eventuella justeringar skedde därför i efterhand. Vilka värnpliktiga ville man förflytta från flygvapnet?⁴⁸

I SKUGGAN AV STORMAKTSMOTSÄTTNINGARNA: 1945–1953

Ifrågavarande värnpliktiga utgöra dels sådana vilka i samband med personalkontroll visa sig tillhöra sammanslutning som i händelse av ett skärpt läge kunna anses utgöra en fara med hänsyn till rikets säkerhet [politiskt ytterlighetsparti], dels även sådana som enligt uppgifter till truppregistreringsmyndigheten på grund av straff icke äro disponibla, dels sådan som under tjänstgöring ådagalägga opålitlighet.⁴⁹

Chefen för flygvapnet menade att bestämmelserna för uttagning av värnpliktiga för flygvapnet var formulerade med hänsyn till att flygvapnet var särskilt sårbart och dyrbart. Värnpliktiga med extrema politiska åsikter var ”en källa till ständig osäkerhet”, däremot fick inte straffade personer med automatik ändrad tilldelning eftersom det de facto skulle innebära en skärpning av straffet.⁵⁰ I första hand hade chefen för flygvapnet kommunister i åtanke när han uttalade sig om politiska ytterlighetsinriktningar. Även nazister förekom i den potentiella hotbilden, men betydligt mer sparsamt i de faktiska fall som flygvapnet hade att ta ställning till.

Försiktighetsprincipen som nästan alltid genomsyrade Försvarstabens arbete fick som konsekvens att upprättandet av en personakt kunde ske även om misstankarna mot en person var tämligen vaga. Rapporter författades om personer som visat stor nyfikenhet mot någon del av försvarets verksamhet, även sådan som de varit involverade i själva, samt om de hade stor kunskap om hur verksamheten var organiserad.⁵¹ I dessa fall verkar det vara oron för femtekolonnare som gav upphov till rapporterna, även om misstankarna inte kunde styrkas på något sätt. I andra fall innehåller personakterna mer konkreta exempel som att personen i fråga gått runt på stan med olika appeller och sökt namnunderskrifter.⁵²

De stränga reglerna fick naturligtvis konsekvenser för enskilda personers liv, i alla fall om de hade extrema politiska åsikter. Vilka hotbilder ansåg dåtidens beslutsfattare var tillräckliga för att förhindra en person från att delta i försvarets verksamhet? Ett exempel kan hämtas från regementet I 6. En värnpliktig fanjunkare, här kallad Andersson, genomgick personalkontroll i samband med att han skulle utses till fanjunkare i reserven. Inget ofördelaktigt framkom om Andersson vid personalkontrollen. En tid därefter fick I 6 ett meddelande från verksledningen vid Kockums Mekaniska Verkstad,

DET RÖDA HOTET

att Andersson "ansågs vara en mycket aktiv kommunist". Försvarstabschefen begärde därför att statspolisen skulle genomföra en särskild utredning om Anderssons "politiska verksamhet och inställning". Statspolisens utredning visade bland annat att Andersson faktiskt var en aktiv kommunist och agitator, att han kandiderat till en av Metalls avdelningsstyrelser och att han prenumererat på den kommunistiska tidningen *Folkviljan*. Försvarets slutsats av detta blev att Andersson genast borde "entledigas från anställningen i reserven". Frågan om han skulle kvarstå eller inte i reserven kunde dock inte "upptagas till prövning förrän vid utgången av det kalenderår då [Andersson] uppnår 55 års ålder. För hans entledigande erfordras sålunda beslut av Kungl. Maj:t".⁵³

Ett annat exempel gällde en furir, här kallad Karlsson, som var elev på kadettskolan i Linköping 1949. Personalkontrollen som genomfördes vid utbildningens början hade inte lett till några anmärkningsvärda avslöjanden. Vid ett tillfälle under utbildningen hade Karlsson begärt ledighet för att närvara vid ett politiskt sammanträde i Norrköping, då han uppgav att han var styrelseledamot i det kommunistiska partiets Norrköpingsavdelning. Försvarstaben menade att detta medgivande innebar att Karlsson "var uppenbart olämplig för utbildning till officer". Problemet var att eftersom Karlsson redan var "uttagen till denna utbildning av IN kan ch armén icke besluta om ändring i hans värnpliktsutbildning".⁵⁴

Frågan om Karlssons utbildning hänsköts till statsrådet som beslutade att inte vidtaga någon åtgärd. Chefen för Fst/in sektion 2 Georg Berendt fick dock underhandsbesked om att "Statsrådet icke hade något emot att [Karlsson] ej vidareutbildas". Ett halvår senare dök så frågan om Karlsson skulle bli sergeant upp på statsrådets bord. På Försvarstaben hade man under tiden mottagit ett anonymt brev där Karlssons kommunistiska sympatier underströks. Även detta borde vägas in i bedömningen enligt Georg Berendt.

Företagna undersökningar hava icke bekräftat att [Karlsson] skulle vara kommunist, men då han själv uppgivit detta och även den anonyma skrivelsen synes bestyrka detta förhållande föreslås att han icke förordnas till sergeant.⁵⁵

Statsrådet fick avgöra frågan. I september 1949 beslutades att Karlsson inte skulle bli förordnad som sergeant.

Ute på de olika förbanden var man inte helt säker på hur man skulle hantera värnpliktiga som tillhörde ytterlighetspartier. För att klargöra detta begärde chefen för I 8 ett principuttalande av Försvarsstaben hur man skulle hantera värnpliktiga som var anslutna till kommunistiska organisationer. Frågan hade aktualiserats i samband med olika tjänsteåligganden och i samband med repövningar.⁵⁶

Svaret från Försvarsstaben indikerar att frågan var under fortsatt utredning. Den preliminära uppfattningen var att den typen av frågor borde regleras centralt för att undvika att olika personer behandlades olika på olika förband.⁵⁷

Någon tjänstgöring i fred i annan ordning, såsom t.ex. vad för samvetsömma vpl är stadgad, torde man icke kunna räkna med. Det är även angeläget att kommunistiska värnpliktiga icke genom befrielse från inkallelse premieras jämfört med andra värnpliktiga. I den händelse regch äger vetskap om att underlydande är kommunist eller misstänkes vara detta, bör därför personalkontroll begäras.⁵⁸

Inrikesavdelningens chef Hakon Leche menade uppenbarligen att försvaret inte bara kunde ta hänsyn till säkerheten, eftersom det skulle kunna ordnas genom att alla kommunister nekades tjänstgöring inom försvaret. Mer individuella hänsyn måste också tas. Bland annat rättvischänsyn mot andra värnpliktiga, men också enskilda kommunister, eftersom alla inte kunde dras över samma kam. Därför var man tvungen att avgöra vilka som skulle uteslutas alternativt omplaceras till mindre känsliga poster genom personalkontroll. Exempelen som har diskuterats understryker personalkontrollens centrala plats i arbetet på Försvarsstaben i kampen mot kommunismen inom försvaret.

Det var inte bara militärer som påverkades av den starkt kommunistdominerade hotbilden som fanns inom statspolisen och Försvarsstaben. Ett exempel från Bohuslän handlar om hur en av den lilla stadens mest framträdande kommunister, här kallad Johansson, vägrades byggnadstillstånd, eftersom husets läge bedöm-

DET RÖDA HOTET

des som strategiskt viktigt. Kommunalborgmästaren ansåg att Johansson var "övertygad kommunist", skolad bakom järnridån och dessutom "beredd att tillhandagå främmande makts intressen".⁵⁹

Landsfogden i Göteborgs och Bohus län försökte komma på lämpliga motåtgärder. Lösningen som förordades av försvarsområdesbefälhavaren var att utöka skyddsområdet som fanns i närheten och därmed omöjliggöra några byggnadslov i området. Frågan om byggnadslov förblev vilande till dess att frågan hade blivit avgjord, enligt löfte från kommunalborgmästaren i staden. Försvarsområdesbefälhavaren menade dock att området där det planerade huset låg borde göras till skyddsområde oavsett det nu diskuterade fallet, men man kan inte låta bli att undra hur frågan hade avgjorts om en icke-kommunist hade sökt byggnadslov i samma område.

Personalkontroll av en allt större krets

Efter att den nya personalkontrollkungörelsen tillkännagavs under 1948 ökade antalet genomförda personalkontroller. Under budgetåret 1947/48 genomfördes 33 500 personalkontroller inom försvarsväsendet och 18 000 utom försvarsväsendet. Ett år senare hade personalkontrollerna ökat till 41 200 respektive 24 000. Budgetåret 1950/51 uppgick de till 62 000 respektive 15 000, under budgetåret 1952/53 till 88 000 respektive 15 000, under budgetåret 1953/54 till 92 000 respektive 17 000 samt under budgetåret 1954/55 till 102 000 respektive 25 000–30 000.⁶⁰ Det innebar att ökningen av personalkontroller ägde rum mycket tidigare inom kategorin försvarsanställda, medan personalkontrollen bland grupper utanför försvaret inte ökade förrän i mitten av 1950-talet.

Överbefälhavaren Helge Jung ville även förändra antalet personalkategorier som genomgick sedvanlig personalkontroll och hur många som skulle kontrolleras. I en skrivelse föreslogs en utökning genom att även hemvärnets personal skulle kontrolleras. Samtidigt måste kontrollen av de värnpliktiga som skulle överföras till hemvärdet bli mindre omfattande, eftersom systemet inte klarade av att hantera 140 000 värnpliktiga.

I SKUGGAN AV STORMAKTSMOTSÄTTNINGARNA: 1945–1953

Huvuddelen, d.v.s. de som utan tvekan kunna anses uppfylla kraven på laglydnad och medborgarsinne, bör efter samråd mellan försvarsområdesbefälhavaren och vederbörande företagsledning tillföras hemvärnet utan föregående personalkontroll. Kontrollen torde härigenom kunna begränsas till att omfatta några få tusental personer. Dessa värnpliktiga böra kontrolleras i den ordning som gäller för personalkontroll inom försvarsväsendet. Närmare bestämmelser beträffande kontrollens omfattning och utförande torde kunna utfärdas av chefen för försvarsstaben.⁶¹

Sannolikt skulle bortsorteringen av dem som inte behövde genomgå en omfattande personalkontroll ske genom ett referenssystem. De som fått goda vitsord i samband med sin värnpliktstjänstgöring eller på sin arbetsplats skulle därigenom kunna få hemvärnsplacering utan ytterligare personalkontroll.

En utvidgning av personalkontrollen borde dock genomföras av kollektivavtalsanställd personal och entreprenadarbetare. Enligt tidigare regler skulle dessa bara personalkontrolleras då de fick en ledande ställning eller hamnade på militärt betydelsefulla arbetsområden.

Resultatet av dessa begränsningar i personalkontrollen hade blivit omfattande enligt överbefälhavaren:

På grund av denna begränsade kontroll tillföres försvarsväsendet ett icke obetydligt antal kommunistiska arbetare inom anläggningar och områden vilka visserligen icke äro militärt särskilt betydelsefulla men dock av sådan natur, att endast pålitliga personer böra sysselsättas därstädes. Det är därför påkallat att bestämmelserna ändras därhän, att personalkontroll sker av all kollektivanställd personal. Av samma skäl bör viss utvidgning av kontrollen ske beträffande entreprenadarbetare.⁶²

Det var överbefälhavarens bestämda uppfattning att personalkontrollen borde skärpas även på annat sätt än genom omfattningen av de personalkategorier som skulle underställas kontroll. Bland annat borde det ske genom att samarbetet mellan Försvarsstabens inrikesavdelning och statspolisen utvidgades. För det första så bor-

DET RÖDA HOTET

de Försvarsstaben meddelas om medlemskap i organisationer i samtliga fall då en person sökte någon av de tjänster som fanns upptagna på Försvarsdepartementets skrivelse om personalkontroll. För det andra så var det först i samband med pågående personalkontroll som statspolisen lämnade de uppgifter till Försvarsstaben som fanns tillgängliga om en viss person. Överbefälhavaren önskade att statspolisen skulle få befogenheter att lämna upplysningar till Försvarsstaben i den takt som de kom statspolisen till kännedom. Önskemålet från ÖB gällde alltså en slags spontan delgivning av uppgifter.⁶³

Den militära personalkontrollens organisation och upplägg avvek mycket litet från den ursprungliga generalordern under perioden 1946–1951. En viktig principiell förändring ägde rum i februari 1951. Då avskaffades reglerna mot spontant uppgiftslämnande, vilket innebar att statspolisintendenten därefter *spontant* skulle meddela nya uppgifter som tillförts polisens centralregister till Försvarsstabschefen. Nyordningen innebar att nya uppgifter om värnpliktiga eller militär personal meddelades vidare från statspolisen, utan att Försvarsstaben behövde göra någon särskilt framställning om detta.⁶⁴

I en promemoria "Angående vidtagande av åtgärder mot kända kommunister och misstänkta personer inom försvarsväsendet" från den 17 november 1951 diskuterades det faktum att statspolisens uppgifter om enskilda personers politiska aktivitet och verksamhet många gånger var väl sporadisk. Konsekvenserna av statspolisens "summariska data" kunde bli att "person som bedömes mindre farlig kan vara till större skada än den, som av föreliggande uppgifter måste anses aktiv och i hög grad opålitlig". Trots kritiken mot kvaliteten på statspolisens uppgifter måste större vikt läggas vid dessa än vid

egna påståenden, mönstergillt uppträdande i tjänsten, framträdande militära eller andra yrkesegenskaper samt uttalanden gjorda av styrelsemedlemmar och ombudsmän i fackliga organisationer samt av enskilda personer.⁶⁵

Säkerhetstjänsten reglerades genom alltfler instruktioner, skrivelser och generalorder. Det menade överstelöjtnant Hakon Leche som dock trodde att utbildningen av säkerhetstjänstens personal i relevanta lagar och förordningar hade undanröjt en del osäkerhet bland

personalen i dessa frågor. Utanför Försvarsstaben rådde sannolikt större förvirring kring vem som ansvarade för olika säkerhetsfrågor. Allmänheten eller befattningshavare utanför Försvarsstaben hade svårare att veta till vem de skulle vända sig med frågor kring säkerhet. Eftersom säkerheten vid enskilda företag med anknytning till försvaret var viktig för den totala säkerheten vid försvaret borde dessa frågor få en lösning enligt Leche. Lösningen på den förvirring som rådde i början av 1950-talet vore att tillämpa en militär modell och utse säkerhetschefer även vid företag och civila myndigheter.

Flera gånger hade överbefälhavaren och Försvarsstabens inrikesavdelning kommit fram till slutsatsen att de regler som fanns för personalkontroll inte förhindrade anställning av kommunister och andra misstänkta personer. Eftersom de redan fanns inne i försvaret måste strategier utarbetas för hur man skulle hantera dem där och minska befarade skadeverkningar. För det första måste vaksamheten och rapporteringsskyldigheten understrykas, enligt novemberpromemorian. Det kunde till och med bli frågan om att:

Person varom här är fråga skall ställas under observation utan att detta väcker uppmärksamhet och kontinuerlig rapportering skall äga rum över gjorda iakttagelser i samband med övervakningen.⁶⁶

Försvarsstabens gjorde alltså den bedömningen att underofficerare och officerare, det vill säga arbetskamrater till den misstänkte var de bästa övervakarna. Vad de rapporterade till förbandschefer fördes sedan vidare till försvarsgrenschefer och till Försvarsstabens inrikesavdelning.

Det vanligaste i samband med personalkontroll var att uppgifter från statspolisen överlämnades till Försvarsstabens inrikesavdelning på de senares begäran. Men rapporterna som Försvarsstabens inrikesavdelning fått in från försvarsgrenscheferna vidarebefordrades även i andra riktningen, det vill säga från Försvarsstaben till statspolisen.

Till försvarsstaben inkomna rapporter underställas statspolisen för utförande av personalkontroll. Framkommer härvid sådana uppgifter att personen konstateras opålitlig, behandlas ärendet enligt

DET RÖDA HOTET

för personalkontroll gällande bestämmelser. Skulle så icke bli va fallet och personen på grund av innehavd befattni ng, placering m.m. och från truppförbandschefen rapporterade förhållanden bedömes riskabel med hänsyn till säkerheten begäres närmare utredning hos statspolisen. Personer varom här är fråga bli va föremål för fortsatt övervakning vid truppförbandet.⁶⁷

I vissa fall krävdes mer långtgående åtgärder bland försvarets personal för att säkerställa säkerheten, enligt Försvarsstaben:

I överensstämmelse med tillämpande av en skärpt bedömning vid utförande av personalkontroll, böra sålunda aktiva kommunister omplaceras, icke uttagas till special- eller befälsutbildning, ej heller befordras, förordnas eller konstitueras. Härvid bör skiljande från tjänsten kunna ske beträffande fänrikar och konstituerade sergeanter samt manskap och musikelever under första kontraktstiden, med tillämpning ed KK 26/5 1916 resp KK 26/9 1947 varvid aktiv kommunist hänfö ras till begreppen ”mindre tillfredsställande” resp ”olämplig för utbildning till befäl”.⁶⁸

Skärpningen av säkerhetsarbetet vid försvarets alla förband fortgick allteftersom brister identifierats. Bland annat fanns det anledning att stärka säkerhetsarbetet ute på förband och på militära anläggningar. Enligt 1952 års generalorder skulle särskilda säkerhetsmän utses vid betydelsefulla lokaler och anläggningar. Dessutom skulle utbildningsinsatserna stärkas genom att alla som blev befäl genomgick en obligatorisk kurs i säkerhetstjänst.⁶⁹

Vid personalkontrollen år 1951 upptäcktes att 1 200 personer var olämpliga för det arbete som de sökt ur säkerhetshänseende. Överbefälhavaren diskuterade i december 1951 med försvarsminister Sköld kring frågan hur man skulle hantera personer som man misstänkte för landsskadlig verksamhet, men där man inte hade några konkreta bevis för sina misstankar. Överbefälhavaren krävde därför att man skulle kunna ha en effektivare övervakning ”av personer som kunna rubriceras såsom tveksamma fall”.⁷⁰ Vad detta skulle innebära i praktiken var dock oklart.

Summering

Enskilda kommunister uppfattades som propagandahot och säkerhetshot. I det förra fallet kunde enskilda kommunister uppvigla andra värnpliktiga till pacifism eller femtekolonnverksamhet och i det andra fallet befarades värnpliktiga utföra sabotage och spioneri å Sovjetunionens vägnar.

SKP uppfattades som ett säkerhetshot, opinionshot och ideologihot. Partiet uppfattades som ett säkerhetshot, eftersom det fungerade som en central för planering av illegal verksamhet som spioneri och sabotage. Opinionshotet uppfattades som koncentrerat till vissa geografisk orter där kommunisternas väljarstöd var fortsatt starkt. Partiets försvagning i opinionen uppfattades som en förstärkning av det säkerhetspolitiska hotet, eftersom den hårda kärnan av övertygade anhängare fanns kvar. Revolutionshotet uppfattades som ett ideologihot i så måtto att partiet företrädde en icke-demokratisk uppfattning och spred icke-demokratiska idéer. Revolutionshotet tolkades även som ett säkerhetshot, eftersom ett revolutionsförsök skulle hota säkerheten och ordningen i Sverige. Närheten till den internationella kommunismen, läs Sovjetunionen, var betydande och det fanns en risk för att revolutionära anspråk framfördes med större emfas på den svenska arenan.

Sammantaget ger analysen i det här kapitlet bilden av att säkerhetstjänsterna, massmedia och politiker uppfattade kommunisterna som fortsatt tämligen välorganiserade och Sovjetstyrda. Det kommunistiska partiet hade möjligheter att styra sina medlemmar och få dem att utföra tjänster för det kommunistiska partiets räkning, utan hänsyn till försvarets eller Sveriges intressen. Trots att kommunisterna var välorganiserade, utnyttjade sin partipress flitigt och låg bakom en omfattande utbildningsverksamhet bedömde försvarsledningen att skadeverkningarna varit begränsade och kommunisterna ännu inte tagit steget till att övergå till sabotage.⁷¹

Enigheten mellan säkerhetstjänst och massmedier om vilka hot som fanns och hur man resonerade kring olika hot är mycket stor. Det enda undantaget är naturligtvis kommunisternas egna tidningar, som till exempel *Ny Dag*, där man menade att de inre hoten i Sverige kom från borgerliga kretsar som utnyttjade den svenska arbetarklassen ekono-

DET RÖDA HOTET

miskt och som gick USA:s ärenden (se t.ex. *Ny Dag* 501011, 510428, 510708, 511104, 531231).

Vid sidan av kommunisterna, SKP och Sovjetunionen var den odefinierade utlänningen det stora hotet. Svårigheterna att kontrollera vilka utlänningar som fick anställning i försvarsnära industrier eller upprätthöll sig i militärt känsliga områden ingick i denna hotbild.

Utlänningshotet återfinns framförallt i säkerhetstjänsternas hotbilder.

Nazisterna intar en mycket tillbakadragen roll i befintliga hotbilder. Någon enstaka gång nämns nazisterna som exempel på en alternativ extrem politisk inriktning vid sidan av kommunisterna. Men uppenbarligen gör avsaknaden av en nazistisk regim i Europa att nazister inte ugör ett lika allvarligt hot som kommunister, enligt Sveriges säkerhetstjänster.

KAPITEL 7

Mot en upptining? 1954–1960

Det kalla krigets inträde innebar en större risk för spioneri och annan landsskadlig verksamhet än vad man hade anat när andra världskriget tog slut. Försvarsledningen menade att det var en tidsfråga innan det öppna kriget bröt ut, men sannolikheten för ett sådant var stor.

Tills det öppna kriget faktiskt bröt ut skulle det subversiva kriget bekämpas – ett krig som pågick med oförminskad styrka och som syftade till att genom inre omstörtning vinna över fria och demokratiska stater till den kommunistiska maktsfären. Givet att detta var den militära säkerhetstjänstens övergripande verklighetsuppfattning av världsläget fortsatte försiktighetsprincipen att råda i försvarets verksamhet.^{1a}

Det kalla krigets kallaste period hade dock sett sitt slut.^{1b} Stalins död innebar en långsam omorientering från öststaternas sida och tecken på att man sökte samförståndslösningar istället för konfrontation kunde märkas. Frågan om Österrikes framtid löstes till exempel i förhandlingar mellan stormakterna 1955. Förhandlingarna om Tysklandsfrågan var fortsatt resultatlösa, men pågick med oförminskad kraft. När Sovjetunionen erkände Västtyskland 1955 betraktades det som ett viktigt genombrott i relationerna mellan öst och väst.

Perioden i slutet av 1950-talet innebar också att sprickor kunde märkas i respektive block. I Östeuropa genomfördes då och då försök att mildra det kommunistiska förtrycket och upprorstendenserna visade att det fanns ett folkligt missnöje med kommunismen. I väst fanns ett missnöje med USA:s inflytande i Europa, vilket tydligast artikulerades bland medborgare och politiker i Frankrike.

I Sverige låg utrikespolitiken till en början fast. I takt med stormakternas förbättrade relationer, vilket var särskilt tydligt 1954–1956, då att stormakternas ställningstaganden i olika konflikter inte alltid följde öst-västkonflikten (läs Suezkrisen), och avkoloniseringen förde in nya aktörer och nya frågor i den världspolitiska debatten, förändrades också den svenska politiken. De första tecknen på en ny aktiv utrikespolitik kunde skönjas. Sveriges nya utrikespolitiska

DET RÖDA HOTET

profil innebar ett mer frekvent användande av kritik, att bistandsfrågor fördes upp på dagordningen och att initiativ togs på nedrustningsområdet. Förändringen skedde dock långsamt och under ständigt beaktande av det rådande världspolitiska läget (Lödén 1999).

Kriget under ytan – Sovjetunionen som fiende

I de utrikespolitiska deklarationerna som regeringen avger i riksdagen varje år fanns många tecken på att man uppfattade att det hade ägt rum en upptining i stormakternas relationer. I militärens bedömningar däremot fanns det kalla kriget i högsta grad kvar.² Den politiska och militära sidan gjorde alltså något olika bedömningar av det övergripande läget.

”Propagandakriget” eller ”fredskriget” var några av Försvarsstabens benämningar på det kalla kriget. Spionaffärerna under 1950-talet underströk ytterligare bilden av att det under ytan pågick ett krig mellan öst och väst. Det kriget drabbade även Sverige. I ett förberett föredrag i säkerhetstjänst från den 14/3 1960 ägnades stort utrymme åt spionaffärerna både under andra världskriget och under 1950-talet. Just spioneriet från öststaterna ansågs vara omfattande.³ Sovjetunionens grepp om Östeuropa var fast och bestämt och spioneriet från östeuropeiska länder uppfattades som beordrat av Sovjetunionen.⁴

I massmedierna diskuterades spionaffärerna utförligt. De betraktades som ett bevis för kommunisternas bristande tillförlitlighet och deras benägenhet att gå Sovjetunionens ärenden. Alla avslöjade spioner var dock inte svenska kommunister som gått Sovjetunionens ärenden. I några fall handlade det om utländska medborgare som var knutna till de östeuropeiska legationerna. Även dessa fall tolkades som ett stöd för uppfattningen att kommunister var oberäkneliga, opålitliga och samarbetade med Sovjetunionen för att kartlägga det svenska försvaret eller samhället.

Att två av satellitstaterna denna gång utpekades som uppdragsgivare istället för Sovjet, som gjorde spionbeställningarna i de tidigare fallen, innebär naturligtvis ingen väsentlig skillnad. Det är fråga om bulvanskap, organiserat spioneri för rysk räkning. Ingen av de

MOT EN UPPTINING? 1954–1960

kommandostyrda staterna bakom järnridån har egna militära intressen att bevaka i Sverige. [...] De som ytterst beordrat detta kunskapande sitter i Moskva eller i Leningrads militärdistrikt, det har alla haft klart för sig (*Dagens Nyheter* 550314, se även *Jönköpings-Posten* 550314).

Massmedierna, med undantag av *Ny Dag*⁵, upprätthöll åsikten att även om de ertappade spionerna inte var registrerade som kommunister så var det vid mitten av 1950-talet ändå kommunistiskt spioneri som hade ägt rum. Sovjetunionen uppfattades som mer samarbetsinriktat på den internationella scenen, men spionaffärerna gjorde att den nya sovjetiska charmoffensiven beskrevs som en bluff.⁶ Anledningen till att det svenska kommunistiska partiet hade haft en så pass tillbakadragen roll i spionaffärerna förklarades med taktiska hänsyn från SKP:s sida eller på eventuell order från Sovjetunionen.⁷ Genom Sovjetunionens klara dominans i hotbilderna så tonas hotet från SKP ned i massmediernas beskrivningar.

SKP:s illegala verksamhet var dock föremål för säkerhetstjänstens fortsatta intresse. Det faktum att inga spionfall avslöjats i slutet av 1950-talet och början av 1960-talet ”bör dock ej leda till antagandet att denna verksamhet minskat”. Även inom säkerhetstjänsten förekom uppfattningen att partiet dominerades av Sovjetunionen, men att partiet distanserat sig på ett sätt som gjorde det befogat att tala om en enskild aktör. Ett exempel på det var att revolutionshotet hade tonats ned bland de svenska kommunisterna, men fanns kvar i Sovjetunionens retorik.⁸

Vid sidan av cellerna samt utbildningsverksamheten förekom även uppfattningen att stöd till olika kulturorganisationer var ett medel för Sovjetunionen att infiltrera det svenska samhället. Infiltrationen utgjorde på sikt ett säkerhetshot, eftersom Sovjetunionens intressen tjänades i första hand.

Inte ens i Moskva torde man kunna överblicka helhetskostnaden – ty i denna måste medtagas otaliga till synes harmlösa företeelser, ryska idrottsgruppers resor, inbjudningar till utländska politiker, författare etc., stöd åt diverse ”kulturella” organisationer, ”fredsföreningar” m.m. Ty denna verksamhet omfattar allt som kan tänkas utnyttjas.

DET RÖDA HOTET

Icke minst viktigt är det effektiva och ofta långsiktiga infiltreringsarbetet i diverse organisationer, från departement (avslöjandena i franska Nationalförsvarskommittén) till studentföreningar (*Clarté!*), från fackföreningar (*Metall-ettan!*) till pacifistiska föreningar (världsmedborgarrörelsen, vilken f.ö. även utan infiltration liksom alla dylika hade tjänat Sovjets intressen genom att bidra till att minska vaksamheten i väster) (*Tidningen Upsala* 550610).

Sovjetunionens inflytande nådde alltså inte bara in i det svenska kommunistpartiet. Det nya i massmediernas hotbild under slutet av 1950-talet är att Sovjetunionen organiserar många andra grupper för att på så sätt bibehålla sina möjligheter att vinna anhängare. Specialistkompetens erhållen genom sovjetstödd utbildning fanns bland annat hos före detta Spanienkämpar som förstärkte den kommunistiska cellorganisationen.

Av de 550 som reste till Spanien och slogs på den röda sidan filterades så småningom ut en elitgrupp med officersgrad, som delvis fick specialutbildning i Spanien och Ryssland och som sedan kom hem till Sverige som toppmän i den underjordiska omstörtningsoorganisation, vars kampfond är baserad på rubelvaluta. Deras namn kan dock relativt sällan sättas i samband med det svenska kommunistpartiet. Denna grädda av de svenska spanienofficerarna som går under beteckningen "de farliga 99" eller "baskermössorna" är alltså en hundramannagrupp bestående av hårdkokta och intelligenta personlighetstyper med en så skicklig specialutbildning när det gäller att leda små men slagkraftiga kampceller att de nittionio i realiteten är betydligt farligare för vårt land än hela det officiella kommunistpartiet (*Borås Tidning* 5811219).

Cellernas uppbyggnad var grunden för kommunisternas möjligheter att genomföra en revolution. Den uppfattningen gav *Kvällsposten* uttryck för i november 1958. Sannolikheten för en lyckosam revolution bedömdes som begränsade, men bara det faktum att det fanns personer som ville genomföra liknande förändringar och att sådana handlingar skulle kunna få svåra negativa konsekvenser för lugnet var oroande enligt tidningens uppfattning.

MOT EN UPPTINING? 1954–1960

Det är uppenbart att regelrätta omstörtningförsök är dömda att misslyckas i rådande läge, men man måste hålla i minnet att kommunister av den anhängnes kategori ser fram emot den situationen att våldskupper kan bli möjliga med stöd av främmande makt. [...] Det kan rentav låta groteskt att en person i vårt land beslås med ”stämplingar mot rikets säkerhet” med hänsyn till det hopplösa i att skapa revolutionära stämningar i vårt ombonade folkhem. Ändå kan vi inte blunda för att tryggheten och lugnet mycket snabbt kan förbytas i ett synnerligen hotfullt läge, som kan ge jordmån för uppgivelsetendenser och oro (*Kvällsposten* 581120).

Ny Dag har liksom tidigare år en något avvikande uppfattning om vem det var som hotade Sverige. Högst uppsatta militärer, arbetare och tjänstemän förväntades kunna gå USA:s och västmakternas ärenden (*Ny Dag* 541119).

Från de demokratiska partierna handlade interpellationer och frågor i riksdagen under slutet av 1950-talet framförallt om hur regeringen hade hanterat spionavslöjandena och hur man skulle försäkra sig om att spioneriet inte upprepades. Antalet avslöjade spioner uppgick enligt inrikesminister Hedlund till 16 personer under perioden 1951–1957, varav tre var utländska medborgare. I de flesta fall hade de dömda lämnat uppgifter till Sovjetunionen och i några enstaka fall till Tjeckoslovakien.^{9a} Spionfallen utgjorde därmed en bekräftelse på Sovjetunionens hot mot Sverige, eftersom Sovjetunionens dominans över öststaterna var given.

Avslöjandena motiverade en skärpning av säkerheten inom det svenska försvaret. Det menade Hedlund som särskilt lyfte fram utbildning av personalen, ökad bevakning på plats samt säkerhetschefernas utlokalisering på de enskilda enheterna som de mest betydelsefulla åtgärderna.

Nedtonat opinionshot från SKP, nya hot från AMSA^{9b}

SKP betraktades allt mer sällan som ett opinionshot under perioden 1954–1960. Vid ett av dessa sällsynta tillfällen konstaterade *Dagens Nyheter* att SKP fortfarande hade starkt stöd i vissa kretsar. I det sammanhanget uppfattade man att SKP:s starka ställning vid några av de fackliga valen var fortsatt bekymmersamt.

DET RÖDA HOTET

Tyvärr förefaller det som om partiets ställning som lydig tjänare till främmande makt inte skulle i så hög grad som man hoppats ha nedsatt dess värvande förmåga. Speciellt inom Göteborgs storhamn och vid oljehamnen är antalet disciplinerade partimän sannolikt nästan lika stort som tidigare. De räknas i tusental, sammanhållna liksom i en militär kader. Och vid fackliga val hävdar de sig fortfarande, i år till och med bättre än föregående år på några arbetsplatser (*Dagens Nyheter* 550402).

Opinionshotet kom till uttryck genom att stödet till SKP hade ökat vid valen, vilket innebar att de demokratiska partierna i viss mån hade misslyckats med att föra ut sitt budskap om demokratins tjänster.

Att denna filial i septembervalet hade en viss om än ringa framgång är ur denna synpunkt illavarslande. Det torde emellertid delvis ha berott på dess möjlighet att under valrörelsen hålla sig i skuggan av de stora partiernas uppgörelser – på en i viss mån försummad vakthållning alltså (*Stockholms-Tidningen* 5609229).

På samma sätt som under den föregående perioden tolkades opinionsläget som ett potentiellt säkerhetshot. Det innebar att det kvardröjande opinionsstödet för kommunisterna och SKP tolkades i termer av att det fortfarande fanns personer som var villiga hantlangare för Sovjetunionen.

Den omständigheten att demokratiska riktningar med socialdemokratin som den numerärt främsta efter någon tid möjligen har nått majoritet på alla arbetsplatser utom stuveriarbetarnas garanterar inte att den fast organiserade femte kolonnen hindras begå sabotagehandlingar. Det fordras en mer genomförd övervakning (*Dagens Nyheter* 550402).

SKP:s medlemsantal och väljare i riksdags- och kommunalval hade sjunkit sedan 1948. Säkerhetstjänsten hade dock SKP:s opinionsläge under fortsatt uppsikt, vilket bland annat märks i mer övergripande sammanfattningar av hotet från SKP. Den militära säkerhets-

MOT EN UPPTÄNING? 1954–1960

tjänsten vidhöll uppfattningen att antalet kommunist sympatisörer var mindre viktigt än deras hängivenhet. Dessutom, och kanske än viktigare, var att partiets propaganda ökat i omfattning. Propagandan var ofta försvarsnegativ. Det senare hade kommunisterna gemensamt med många av de nya fredsörelserna.¹⁰

Det nya opinionshotet i slutet av 1950-talet kom från de många nya organisationer som bildades mot kärnvapen och för pacifism. Den militära säkerhetstjänstens intresse för olika föreningar och sammanslutningar som hade pacifistiska inslag ökade först i början av 1960-talet. Fredsörelsen, vapenvägrare, världsmedborgarrörelser, AMSA och liknande internationella organisationer kom i fokus för säkerhetstjänstens intresse.¹¹

Dessa så kallade frontorganisationer utgjorde enligt säkerhetstjänsten en speciell form av propagandahot mot Sverige. ”Särprägel beror väsentligen på organisationernas fasta men i viss mån dolda samband med Sovjetunionens kommunistiska parti”. Frontorganisationerna uppfattades som styrda av Sovjetunionen och som betydelsefulla för den kommunistiska propagandan.¹²

Den sovjetiska propagandan hade fyra former enligt inrikesavdelningen: den officiella som förmedlades av exempelvis TASS och Pravda, den inofficiella som förmedlades av olika nationella kommunistpartier, den förment ideella propagandan som förmedlades av exempelvis olika vänskaps- och kulturföreningar samt den privata propagandan.¹³

Det oroväckande med frontorganisationerna, enligt Försvarsstabens bedömning, var att de

utger sig för att vara ideella rörelser och kan därför locka icke-kommunistiska idealister att samarbeta (idealister som inte förstår, att de därigenom går kommunisternas ärenden, eller som, ifall de misstänker en viss kommunistisk inblandning, ändå vill tro att den ideella tanken är rörelsen huvudintresse och att det, för den goda sakens skull, kan vara motiverat att ta en risk).¹⁴

Frontorganisationernas medlemmar var alltså inte alltid medvetna om den kommunistiska propagandan som dessa rörelser förespråkade enligt Försvarsstaben. Försvarsstaben var dock övertygad om

DET RÖDA HOTET

att även om organisationerna vid en första anblick verkade opolitiska så var de kommunistdirigerade. Organisationernas uppgifter var att stödja Sovjetunionens politik i någon enskild sakfråga, att påverka opinionen i kommunistisk riktning eller utgöra en rekryteringsbas till partiet. Dessutom innebar propagandan ”en oavbruten nedsmutsning av den aktuella idédebatten”.¹⁵

Fyra frontorganisationer var verksamma i Sverige vid 1960-talets början: Världsfredsrådet, Fackliga Världsfederationen, Demokratisk ungdoms världsfederation och Kvinnornas världsförbund. AMSA nämns som en av tiotal organisationer som arbetar för fredstanken. Hjälpens som den kommunistiska propagandan fick genom organisationer som AMSA bedömdes som omfattande. Skälet till det var att den kommunistiska inblandningen var ringa eller helt saknades och deras uppfattning kunde därför få vidare gehör.¹⁶ I AMSA:s fall bestod alltså opinionshotet i att den ej var kommuniststyrd, men genom sin inställning i sakfrågan de kunde vinna fler anhängare för idéer som det propagerades för också av Sovjetunionen.

Ur militär synpunkt är freds rörelsen värd att uppmärksammas dels därför, att den uppenbarligen har möjlighet att inverka på folkopinionen i en för försvarsmakten oförmånlig riktning, dels – och icke minst – därför att den kan inverka undergrävande på försvarsviljan.¹⁷

Även i massmedierna framfördes uppfattningen att AMSA tillhörde de organisationer som bidrog till sviktande försvarsvilja.¹⁸ Höger-tidningen *Borås Tidning* ansåg att detta var oroande ur säkerhets-synpunkt, eftersom försvarets slagkraft blev sämre i händelse av krig. På samma gång som man ville göra gällande att denna typ av organisationer representerade en ny hotbild, menade man att dessa organisationer inte kunde frigöra sig från Sovjets skugga.

Att radikalpacifisterna med sin överdrivna skrämselfpropaganda har stor skuld till de nedslående resultaten torde dock vara odiskutabelt. AMSA-anhängarna kan nu med självbelåtenhet avnjuta de första frukterna av de tvivlets frön de sått hos svenska folket under den gångna vintern. Defaitismens och självuppgivelsens förkun-

MOT EN UPPTINING? 1954–1960

nare kan inregistrera från deras – och även Sovjets – synpunkt glädjande resultat av sitt arbete på undermineringen av vårt försvar (*Borås Tidning* 590404. Se även *Östersunds Posten* 590411, *Barometern* 590422).

Både militären och massmedierna tolkade alltså de nya opinionsshoten i termer av stöd för Sovjetunionen. Partierna, det vill säga SKP i Sverige, var inte längre det stora hotet, utan det utgjordes av en ny typ av organisationer som inte var öppet partipolitiska och inte heller öppet redovisade sitt stöd för Sovjetunionen. Opinionshotet bestod både i minskad försvarsvilja och nedsmutsad idédebatt.

Diversifierat säkerhetshot

Risken för spioneri och annan landsskadlig verksamhet var en fråga som den militära säkerhetstjänsten respektive säkerhetspolisen återkom till många gånger. Bedömningen att risken var överhängande gjordes av tf. chefen för Försvarsstaben Curt Göransson i underlaget som Försvarsstaben tagit fram åt regeringen för att den skulle kunna besvara en interpellation i april 1957 om den svenska säkerhetstjänsten. Förutom det allvarliga internationella läget bidrog även ett stort antal besökande utlänningar, tekniska framsteg inom underrättelseområdet, den militära materielens sårbarhet, och det faktum att den civila sektorn i högra grad samarbetade med den militära, till att komplicera hotbilden. Allt fler individer kunde förväntas få del av sekretessbelagda uppgifter.¹⁹

I hotbilden pekades alltså inte självklart någon enskild gruppering ut. Osäkerhet rådde över bland annat militärens teknikberoende samtidigt som andra säkerhetstjänster förväntades ha gjort tekniska framsteg som kunde ge dem fördelar i kampen om information om det svenska försvaret. Den oidentifierade ”utlänningen” nämndes också i sammanhanget, det vill säga att det inte var möjligt att veta varifrån hotet kommer, bara att det kom utifrån och infiltrerade det svenska samhället.

Risken för att just utlänningar skall spionera på eller infiltrera försvaret var en hotbild som man placerade centralt i säkerhetstänkandet under föregående period. Denna hotbild återkom under slutet

DET RÖDA HOTET

av 1950-talet och motiverade en förstärkning av skyddet.²⁰ Förbudet mot att dessa anställdes i försvaret berodde just på uppfattningen att utlänningar i större utsträckning kunde förväntas gå andra staters ärenden. Samma begränsande uppfattning fanns när det gäller utländska medborgares möjlighet att få statstjänst överhuvudtaget. I ett brev skrivet på uppdrag av chefen för flygvapnet till överbefälhavaren i februari 1960 konstaterades att:

Då en utlänning helt allmänt icke kan förutsättas hysa samma lojalitet mot Sverige som en svensk medborgare, bedömes situationer kunna uppstå som försätter en i svensk statstjänst anställd utländsk medborgare i svåra konfliktsituationer. Med undantag för att konsulterande utländsk expertis kan behöva anlitas i speciella fall är det därför olämpligt att utländska medborgare anställs framförallt inom det militära försvaret. Med hänsyn till ett framtida krigs totala karaktär måste det ävenledes anses vara olämpligt att utlänningar anställs inom totalförsvaret i övrigt.²¹

Ett problem i sammanhanget var att militär verksamhet i allt större utsträckning var avhängig den civila. Det innebar att utlänningar gavs stora spionerimöjligheter inom ramen för en vanlig anställning om företaget levererade komponenter till försvaret. Konsekvensen av Förvarsstabens oro över utlänningarnas benägenhet att spionera på försvaret var att övervakningen av utländska medborgare måste omfatta många samtidigt som den måste vara spaningsinriktad för att ge resultat. En stor personalstyrka var alltså tvungen att vara engagerad i övervakningen av utlänningar i Sverige.²²

När det gäller frågan om hur hotet från utlänningar skulle mötas för att minska risken för spioneri var det åter till erfarenheter från andra världskriget som Förvarsstaben hänvisade. I ett remissyttrande angående utlänningars anställning vid företag av betydelse för försvaret eller folkförsörjningen från april 1957 påpekades att under beredskapsåren ägde anställningen av utländska medborgare rum ”i allmänhet med stor restriktivitet”. Efter kriget hade arbetskraftsbrist lett till en uppluckring av de tidigare striktare reglerna och utländska kvinnliga medborgare hade vunnit anställning som ekonomi- respektive skrivbiträden.²³

MOT EN UPPTINING? 1954–1960

Redan 1946 uppmärksammade överbefälhavaren att antalet utländska medborgare inom försvarsmakten behövde minskas av säkerhetsskäl.²⁴ Enligt en generalorder som utfärdades den 7/11 1946 skulle nyanställning av utländska medborgare medges enbart om deras specialistkompetens gjorde det omöjligt att hitta svenska medborgare med samma kompetens. Generalordern samt en ämbetsskrivelse som avsåg civila myndigheter från den 30/6 1948 hade i slutet av 1950-talet resulterat i att antalet utlänningar anställda inom försvaret var ”obetydligt”. Överbefälhavaren Nils Swedlunds bedömning av denna utveckling var positiv. Det fanns därför enligt Swedlund säkerhetsskäl för fortsatt restriktivitet även när det gällde privata företag samt statliga och kommunala myndigheter och verk med betydelse för folkförsörjningen.

Mot bakgrund av de labila utrikespolitiska förhållandena och med hänsyn till den alltjämt fortgående invandringen av utlänningar till riket är det nödvändigt att bestämmelser utfärdas som begränsa möjligheterna för utländska medborgare att erhålla anställning i för försvaret eller folkförsörjningen betydelsefulla företag.²⁵

Inrikesminister Hedlund instämde i bedömningen att utlänningar kunde utgöra ett potentiellt säkerhetshot, men att den befintliga utlänningslagen fungerade som ett skydd mot utländska spioner inom försvaret eller annan försvarsnära verksamhet. Att lagen fungerat tillfredsställande bevisades dessutom av det faktum att bara tre av 16 avslöjade spioner var utlänningar som vistades i Sverige. I den förda debatten i Sveriges riksdag yttrade sig även folkpartiets ledamot Christenson på ett sätt som indikerar att han delade uppfattningen att utlänningar var ett potentiellt hot.²⁶

Utlänningshotet blev starkare även hos statspolisen under senare delen av 1950-talet. Som stöd för sina uppfattningar upprättade man flera interna promemorior med praktiska exempel på följderna av den nordiska passfriheten i form av listor med namn på förrymda brottslingar som flytt över gränsen till Sverige.²⁷

Passfrihet och gränstullsarbetet mellan bland annat Sverige och Norge var några politiska åtgärder som enligt den militära säkerhets-

DET RÖDA HOTET

tjänstens bedömning starkt försvårade säkerhetstänkandet. Svårigheterna vilka utländska medborgare som befann sig inom Sveriges gränser och att veta med vilken frekvens dessa reste in och ut ur Sverige ökade. Som argument anförde chefen för Försvarsstaben Curt Göransson att om en ytterligare skärpning av det internationella läget kom till stånd skulle Sverige få svårt att utföra gränsövervakningen på ett tillfredsställande sätt, vilket i så fall skulle gå ut över Sveriges förmåga att hävda sin alliansfrihet och neutralitet.²⁸

Frågan om skyddsområdenas storlek och utformning dök upp på såväl Försvarsstaben som i massmedierna under slutet av 1950-talet och början av 1960-talet.²⁹ Utlänningar skulle förhindras få tillträde till militärt känsliga områden för att man på så sätt skulle kunna kontrollera spioneriet.³⁰

Under slutet av 1950-talet förekom alltså allt oftare en hotbild som byggde på att ingen specifik gruppering, partiorganisation eller utländsk makt pekades ut. Den ospecificerade utlänningen är bara ett exempel på detta. Ett annat exempel är att i översikter över förekomsten av inbrottsstöld i militära förråd eller intrång på militära anläggningar så diskuterades ofta en opreciserad aktör. Möjligtvis hänvisas till kriminell verksamhet i allmänhet där "tjuven" får symbolisera hotet mot militären.³¹

Organisation och arbetsordning ligger fast

Få förändringar av säkerhetstjänstens arbete skedde under slutet av 1950-talet. Samarbetet mellan säkerhetspolisen och den militära säkerhetstjänsten som grundlades redan under andra världskriget fortsatte ännu att spela en central roll i säkerhetstjänstens arbete. Enligt Försvarsstabens bedömning fungerade samarbetet gott. Tf. chef för Försvarsstaben Curt Göransson menade i april 1957 att samarbetets omfattning vuxit snabbt under 1950-talet. Skälet till detta var bland annat att flera större spionerifall utretts.³²

Samarbetet mellan Försvarsstaben och statspolisen beskrevs alltså vid upprepade tillfällen som gott. Vi kan därför inte låta bli att göra en reflektion som delvis hänger samman med resten av detta avsnitt som behandlar frågan om arbetets organisatoriska aspekter. I Enn Kokks uppmärksammade vitbok om socialdemokratiska par-

MOT EN UPPTÄNING? 1954–1960

tiets relation till grupp B, sedermera IB eller den särskilda gruppen vid Försvarsstabens inrikesavdelning anger Ingvar Paues, en tidigare IB-anställd, att ett viktigt skäl till IB:s bildande 1957 var försvarets känsla av otillräcklig information från statspolisen. Kravet på spontant uppgiftslämnande samt de återkommande försäkringarna i interna dokument om att samarbetet fungerade gott är argument mot Paues bild. Även Stig Synnergren, överbefälhavare åren 1970–1978, menar att samarbetet mellan Försvarsstabens och SÄPO var undermåligt. Hur samarbetet såg ut under de här åren har vi ingen möjlighet att bedöma, eftersom vi studerat en annan tidsperiod. Att svårigheter i samarbetet skulle bidragit till IB:s bildande har vi däremot svårare att tro, även om samarbetsbrister kan ha bidragit till organisationens överlevnad.³³

Den militära säkerhetstjänsten upplevde själv att övervakningens organisation befästes under början av 1950-talet. Organisationen med säkerhetschefer placerade ute på försvarets olika enheter, som genomförts redan 1948, hade funnit sin form. Säkerhetscheferna hade dessutom fått alltmer utbildning för sina tjänster sedan 1952. Syftet med säkerhetscheferna var att på försvarets större enheter skulle det finnas en företrädare för säkerhetstjänsten som vid sidan av sina ordinarie uppgifter kunde sammanställa och inrapportera uppgifter som rörde misstänkt spioneri eller liknande, utbilda och upplysa personalen i vaksamhetsfrågor samt fungera som en länk till polismyndigheter på orten.³⁴

Enligt försvarsstabens egen bedömning av verksamheten fanns en risk för att organisationen blev ineffektiv, eftersom antalet personer som bara ägnade sig åt säkerhetsfrågor var begränsade till Försvarsstabens inrikesavdelning respektive statspolisen. Det gjorde att verksamheten riskerade att bli alltför centraliserad, vilket säkerhetscheferna ute ”på fältet” i viss mån kunde motverka. Faran med en alltför centraliserad verksamhet var att även detaljfrågor hanterades centralt, istället för på lokal nivå där de borde omhändertas.³⁵

Försvarsstabens inrikesavdelning var alltså spindeln i nätet när det gällde försvarets personalärenden. Vilka konkreta arbetsuppgifter kunde personer vid Försvarsstabens inrikesavdelning detalj II utföra? Alla inkomna ärenden, det vill säga förfrågningar om personalkontroll, skulle behandlas, vilket innebar skriftväxling med berörda

DET RÖDA HOTET

myndigheter. Alla inkomna ärenden skulle bedömas, identifiering av personalkontrollerade skulle ske, kontakten med säkerhetschefer ute på förbanden och staber skulle hållas och regelbundna orienteringar om försvarets personal skulle hållas. Uppgifter för att kunna genomföra en korrekt bedömning av personalkontrollärendena hämtades från försvarets centrala förvaltningsmyndigheter, försvarsgrensstaberna, polismyndigheten, Statens utlänningskommission, Statistiska centralbyrån (SCB), pastorsämbetet och patentverket (om det gällde firmor och företag).³⁷

Alla personalärenden som handlade om ”anställande, tilldelning, uttagning, utbildning, befordran, förordnande, kontraktering eller ianspråktagande” och som behövde försvarsgrenschefernas godkännande bereddes på inrikesavdelningen. Personalkontrollen tog även i mitten och slutet av 1960-talet merparten av arbetstiden i anspråk. Därutöver ägnade sig inrikesavdelningen åt uppsökande verksamhet då förbandschefer orienterades om arbetet, övervakning av uppvisningsärenden och rådgivning till säkerhetscheferna ute på förbanden.³⁸

Det omfattande antal personalärenden som hanterades av Försvarsstabens inrikesavdelning i mitten av 1950-talet avsatte naturligtvis spår i personregistren som fanns tillgängliga på inrikesavdelningen. Inrikesavdelningens egen bedömning av registren var att de kvalitativt sett inte höll önskvärt mått, eftersom registren tidvis inte kunnat hållas uppdaterade på grund av personal- och tidsbrist.

De vid personregistraturen förda registren omfattade den 31 december 1955 följande antal personer:

Personregistret:	svenskar	199 685 (181 835)
	utlänningar	40 864 (38 678)

Utvisningsregistret: (särskilt register över gällande utvisnings- och förpassningsbeslut beträffande utlänningar, vilka icke utan särskilt tillstånd få återvända till riket) 5 270 (4 983)

Födelsedagsregistret: 245 819 (220 513)³⁹

MOT EN UPPTINING? 1954–1960

Liksom tidigare använde inrikesavdelningen sig av skriften *Polisunderrättelser* för att ta reda på om en person som var föremål för personalkontroll hade gjort sig skyldig till kriminella handlingar eller på något sätt varit involverad i verksamhet med kriminell anknytning. Enligt statistik som fördes på Försvarsstaben hade antalet notiser om domar, frigivningar, körkortsärenden och lösdriveri som publicerades i *Polisunderrättelser* minskat tämligen stadigt från 1945 till 1955, från 22 932 notiser till 15 017. Däremot var antalet efterlysningar, återkallelser och konfiskering av skrifter på en stadig nivå (de senare fallen uppgick till mellan 0–4/år).⁴⁰

I slutet av 1950-talet ansåg blivande överbefälhavaren Torsten Rapp att de gällande reglerna från 1952 om personalkontroll inom försvaret behövde uppdateras. Så skedde också, men först i oktober 1961. Överbefälhavare Rapp gjorde bedömningen att de nya reglerna samtidigt innebar en utvidgning och en begränsning av personalkontrollen, eftersom de mer periodiskt återkommande kontrollerna tagits bort.⁴¹

De viktigaste principerna när det gällde personalkontrollen var att den fick äga rum i samband med inskrivning i försvaret, före anställning i försvaret, före utbildning, före deltagande i övningar, före krigsplacering, före inkallelse, före tjänstgöring i hemvärnet samt vid placering eller kommendering till särskilt känslig tjänstgöring. Här hade alltså en utvidgning av antalet tillfällen då personalkontroll kunde äga rum skett. På varje punkt stadgades vilken typ av utbildning eller vilken typ av övningar som gjorde att personalkontroll kunde aktualiseras.

Tillvägagångssättet vid personalkontrollen förblev detsamma. Precis som tidigare skulle vederbörande chef/myndighet skicka in namn och personuppgifter till respektive försvarsgrenschef och därefter skickade denne uppgifterna vidare till överbefälhavaren som i sin tur begärde uppgifter från statspolisintendenten.⁴²

Ur statspolisens centralregister skulle man utlämna sådana uppgifter som gällde misstänkta brott mot rikets säkerhet, det demokratiska statsskicket eller Sveriges oberoende. Vidare utlämnades uppgifter som handlade om brott mot 19 kapitlet i strafflagen paragraferna 4, 6 eller 7, vilket bland annat handlade om sabotage eller liknande. Vid sidan om denna typ av brottslighet utlämnades även

DET RÖDA HOTET

uppgifter om att en person hade en ledande ställning i organisationer som misstänktes kunna sätta "rikets säkerhet i fara" eller att personen i fråga särskilt åtnjöt "organisationens förtroende".

Den mer kontroversiella punkten var att även uppgifter om en person som "är eller på sakligt grundade skäl misstänkes vara medlem av organisation" som kunde sätta rikets fara i säkerhet skulle utlämnas. Det innebar att punkten om ledande ställning blev tämligen obsolet eftersom uppgifter om *alla* medlemmar skulle utlämnas. Om personalkontrollärendet rörde en utländsk medborgare fick alla tillgängliga uppgifter lämnas ut.⁴³ I de interna anvisningarna finns en särskild passus om att man skall ta "hänsyn till den enskildes rättssäkerhet" innan uppgifterna lämnas ut.⁴⁴

När statspolisintendenten konsulterat centralregistret meddelades överbefälhavaren om resultatet av registerkontrollen. Överbefälhavaren meddelade i sin tur resultatet till försvarsgrenscheferna och även förslag på åtgärder i varje enskilt fall.⁴⁵ Om något ofördelaktig framkommit om en värnpliktig så ändrades krigsplaceringen, och om uppgifterna gällde någon annan inom försvaret så blev frågan i sista hand ett ärende för försvarsministern.⁴⁶

Försvarsstaben inpräntade att cheferna inom försvaret skulle hålla sig orienterade om försvarets personal. Om uppgifter om en person framkom, antingen vid personalkontroll eller på annat sätt, som tydde på opålitlighet, men dessa uppgifter hänförde sig till en avlägsen tidpunkt eller om uppgifterna var knapphändiga så kunde man nöja sig med att hålla den misstänkte under uppsikt. Om eventuella misstankar kunde bestyrkas fick man omplacera personen till en annan tjänst. Om personalkontrollen visat att en person var helt olämplig för sin befattning var det Försvarsstabschefen som beslutade om åtgärder, efter att frågan varit underställd försvarsministern. En person som var "anställd eller på annat sätt tagen i anspråk inom försvaret får icke avskedas med anledning av beslut i personalkontrollärende".⁴⁷

Överhuvudtaget så ville man undvika uppmärksamhet kring personalkontrollerna. Åtgärderna som vidtogs med anledning av ett negativt beslut fick inte "menligt inverka på den enskildes personliga förhållanden". Under inga omständigheter fick man peka ut kontrollerade så att beslutet väckte uppmärksamhet och i "öppna

handlingar skall ordet personalkontroll icke användas”. Man inpräntade särskilt att lägre myndigheter ej fick diskutera eventuella skäl till de beslut som fattats på grundval av personalkontrollen. Om en person ej nöjde sig med beslutet skulle personen i fråga få rådet att vända sig till chefen för Försvarsdepartementet.⁴⁸

I två fall skulle även uppgifter om make eller maka till den personalkontrollerade lämnas till Försvarsstaben. Det första fallet gällde de personer som skulle tillträda särskilt betydelsefulla uppdrag. Det andra fallet gällde vid kontroller av städpersonalen(!).⁴⁹

Den så ofta använda och omnämnda försiktighetsprincipen gjorde att det fanns anledning att fortsätta favorisera nationella säkerhetsöverväganden på öppenhetens bekostnad. Det gällde även upptäckta och utredda spionfall, eftersom försvaret och säkerhetspolisen annars riskerade att avslöja hur ofullständiga eller korrekta uppgifter spionen kunnat ta fram. Med belåtenhet konstaterades att den svenska pressen ”ålagt sig själv en återhållsamhet i landets intresse” när man rapporterat om de olika spionfallen.⁵⁰ Pressens roll som ”en opinionsbildande faktor” i försvarsfrågor var mycket stor enligt inrikesavdelningens bedömning.⁵¹

Det var sällsynt att massmedierna kommenterade reglerna för övervakningen på annat sätt än att resurserna var för små eller att övervakningen borde skärpas. I mars 1955 framförde dock *Aftonbladet* kritik mot själva övervakningssystemet. Man menade att enskilda tjänstemäns slarv eller godtrogna inställning liksom själva strukturen för systemet möjliggjort spioneri.

Militärmyndigheterna har vid sidan av lagen och på lindrigt sagt dunkla grunder skapat ett system som inte erbjuder rimlig säkerhet och som medför idel olägenheter för den personal som skall tillämpa systemet (*Aftonbladet* 550317).

Kritiken mot övervakningen gällde även att det fanns oklara rutiner för hur handlingar som var stämplade med ”Endast för tjänstebruk” skulle hanteras.⁵² Kritiken accentuerades i samband med att några av de större spionaffärerna offentliggjordes, till exempel Anatole Ericssons spioneri mot LM Ericsson. Massmedierna beskrev den svenska tigern som tandlös tio år efter kriget slut.⁵³

DET RÖDA HOTET

Säkerhetstjänstens krav på utökade befogenheter och mer resurser är ett tema som återkommer under alla perioder som undersökts i den här studien. Låt oss se närmare på några sådana konkreta exempel. I första exemplet handlar det om kraven på en skärpning av reglerna. På samma sätt som säkerhetstjänsten krävde skärpta bestämmelser direkt efter kriget då regeringen tog beslut om att förbjuda den regelmässiga övervakningen av kommunister krävde inrikesavdelningen en översyn och förbättring av de lagar som reglerade utlänningskontrollen. Det gällde till exempel utlänningslagen, särskilda utlänningskungörelsen, gränsövervakningskungörelsen samt lagen 400517 med vissa bestämmelser till skydd för försvaret.⁵⁴

Det andra exemplet rör kraven på ökade anslag. Denna fråga återkommer också under alla perioder. Försvarsstabens chef tog bland annat chansen att, i underlaget som man arbetet fram till Inrikesdepartementet för att besvara en interpellation om säkerhetstjänsten, framhålla behovet av mer resurser för att på så sätt kunna upprätthålla en rimlig skyddsnivå.⁵⁵ Just fortsatta anslagsäskanden upptog en stor del av Inrikesavdelningens korrespondens. Chefen för Försvarsstabens inrikesavdelning Filip Grudemark menade att i och med att personalkontrollen skärpts 1953 togs alltmer personalinsatser i anspråk för dessa kontroller. Industriskyddets reglering hade inneburit ännu mer arbete. Som ett exempel nämndes att ledande personer i 700 firmor och företag varit föremål för kontroll.⁵⁶

De framförda kraven på ökade anslag motiverades med personal- eller verksamhetshänsyn: man ville minska arbetsbelastningen på personalen eller man ville minska effekterna av att personal ibland slutade eller fick nya anställningar. Dessutom var det viktigt enligt Grudemark att försäkra sig om att vissa säkerhetsmål kunde uppnås.⁵⁷

Hur stor var Försvarsstabens inrikesavdelning? Under budgetåret 1962/63, något efter att vår undersökningsperiod tar slut, återfinns 20 namn/tjänster på inrikesavdelningens lönelista. Dessutom tillkommer åtta namn/tjänster på lönelistan för den "Särskilda gruppen", sedermera känd under namnet IB, som leddes av Birger Elmér. Det faktum att Försvarsstabens inrikesavdelning delats upp i inrikesavdelningen och den särskilda gruppen motiverade att den särskilda gruppen fick tillgång till en egen expedition. Den särskilda gruppens arbete bedömdes ha tagit en planenlig utveckling.⁵⁸

Statspolisen expanderar

Trots upptinande stormaktsrelationer under mitten av 1950-talet avtog inte statspolisens expansion. Den omedelbara krigsriskerna hade blivit klart mindre, men med spionaffärerna från 1950-talets inledning i färskt minne mötte anslagsökningen inget motstånd från de demokratiska partierna. Riksdagen ökade kontinuerligt anslagen till statspolisen under slutet av 1950-talet. Huvuddelen av anslagen användes för ren spaningsverksamhet för att uppdaga och bekämpa brott mot rikets säkerhet. Det internationella läget hade visserligen blivit något bättre och den omedelbara krigsriskerna mindre, men med spionaffärerna från början av 1950-talet i färskt minne mötte anslagsökningen inget motstånd från de demokratiska partierna.

budgetår	anslag	nettoutgift
1955/56	6 558 000	6 428 654
1956/57	7 219 000	6 363 929
1957/58	7 700 000	8 084 883
1958/59	8 975 000	9 988 514
1959/60	9 140 000	10 325 303
1960/61	9 560 000	10 321 408

Kommentar: Uppgifterna om anslagens storlek är hämtade från riksdagens protokoll, se statsverkspropositionen för respektive år.

Den tredje roteln olik lokalavdelningar runt om i landet anmodades vid flera tillfällen att inkomma med detaljerade inventeringar av framtida behov. Önskelistorna lät inte vänta på sig. Man önskade sig fler dokumentskåp, nya bilar, större lokaler, fler medarbetare, nya skrivmaskiner, teleobjektiv, vidvinkelobjektiv och nya kopior av svensk ortsförteckning. Önskemålen skvallrar om en expanderande organisation, men också om vilken typ av spaningsverksamhet man ägnade sig åt. Tekniska landvinningar torde ha bidragit till att göra övervakningsverksamheten avsevärt mer effektiv under denna period.⁵⁹

Expansionen av den särskilda polisverksamheten i Stockholm föranledde så småningom en omorganisation. Den särskilda polisverksamheten utövades från och med våren 1958 av två olika avdelningar.

DET RÖDA HOTET

Avdelning II var riksavdelningen som hade ansvar för samordning av den särskilda polisverksamheten i hela Sverige. Man hade också hand om centralregistraturen. Centralregistraturen, som från början överlätits till polisintendenten från den allmänna säkerhetstjänsten, hade vid den här tidpunkten utökats till att omfatta omkring en miljon sakupplysningar av olika slag. Avdelning III utgjorde lokalavdelning för Stockholm och Stockholms län och hade hand om utrednings- och övervakningsuppgifter.

Den sammanlagda personalstyrkan vid den särskilda polisverksamheten i Stockholm 1958 var 209 polismän i olika grader och 77 kvinnliga biträden. Personalstyrkan beskrevs som "beaktansvärd i förhållande till allmänna säkerhetstjänstens styrka under kriget". Samtidigt framhöll man att "I relation till arbetsuppgifterna är den emellertid otillräcklig".⁶⁰

Statspolisens samarbete med den svenska industrin fortsatte också under den senare delen av 1950-talet. I en rapport från tredje rotelns avdelning i Umeå ges en beskrivning av förhållandena: "Kontaktmän inom industriföretagen i länet har framfört önskemål om intimare samarbete. Detsamma har framförts från Vattenfall och från enskilda." Beskrivningarna ger ett intryck av att kontakterna mellan industrin och tredje rotelns personal gick helt vid sidan av formella kanaler. I rapporten citeras en av kontaktmännen inom industrin:

[...] vi törs inte gå till landsfiskalen, för då kommer han springande här i kåkarna med portföljen, och då förstår alla, att det är fråga om något lurt [...] vi vill ha någon som vi kan prata med utan att det syns utåt.⁶¹

Det visar att lokala polismyndigheter ibland lämnades ovetande om statspolisens verksamhet.

Vad känner vi till om omfattningen och inriktningen av statspolisens verksamhet under senare delen av 1950-talet? En detaljerad kursplan för fortbildning av polismän vid den särskilda polisverksamheten från 1958 visar vad personalen behövde för kunskaper om verksamheten.⁶² Kursplanen bekräftar vår tidigare uttolkning att polisverksamheten till övervägande del inriktades på att möta det

MOT EN UPPTÄNNING? 1954–1960

röda hotet. Sex timmar av den här aktuella kursen ägnades åt kommunismen och en timme åt nazismen och fascismen.

Minst 80 procent av arbetstiden vid våra lokalavdelningar, utom möjligen i Göteborg och kanske även Malmö – torde sålunda åtgå för att fullgöra det slag av uppgifter som här åvilar III D, såsom insamling och bearbetning av uppgifter av olika yttringar av kommunistisk verksamhet, ytterlighetspartiernas kader och sympatisörer, m.m.⁶³

Från föredragsanteckningarna lär vi oss att huvudobjekten för statspolisens övervakning indelades i tre kategorier: 1) öststatsdirigerad, officiell underrättelseverksamhet från ambassad- och diplomatpersonal, 2) politiskt verksamma svenska medborgare och 3) utlännningar.⁶⁴

Kursdeltagarna fick också lära sig att det inte fanns några som helst begränsningar vad gällde de metoder man fick använda sig av för att samla in och registrera uppgifter om enskilda medborgare (!). Man hade inget ansvar för vilka konsekvenser utlämnade registeruppgifter fick i olika personalkontrollärenden även om medborgarligen hänsyn gjorde att insamlade uppgifter skulle hanteras varsamt.

Den särskilda polisverksamheten har icke ålagts någon begränsning i sina befogenheter att samla och registrera upplysningar. Utlämnande av upplysningar från registret för därför med sig ett mycket stort ansvar, särskilt när det gäller enskilda personers medborgarligen situation. En utomordentligt stor restriktivitet och försiktighet måste därför iakttas när det gäller att utlämna registeruppgifter. Detta gäller alldeles speciellt svenska medborgare och ifråga om uppgifter som kunna ha inflytande på deras förvärvsmöjlighet. [...] Det bör understrykas att statspolisintendenten genom utlämnande av registeruppgift i ett personalkontrollärende icke på något sätt tar ansvar för den åtgärd, som med anledning av materialet kan komma att beslutas.⁶⁵

Utbildningsmaterialet ger också en bild av vilka slags uppgifter om kommunismen och nazismen som statspolisen fann betydelsefulla att kontinuerligt uppdatera. I huvudsak berörs de ämnesområden

DET RÖDA HOTET

statspolisen använde i sina månads- och kvartalsöversikter över kommunismen och nazismen i Sverige. I nästa avsnitt undersöks innehållet i dessa kontinuerligt författade översikter närmare.⁶⁶

Statspolisens översikter om kommunism och nazism⁶⁷

Från statspolisens egna interna månads- och kvartalsrapporter över den kommunistiska och nazistiska verksamheten i Sverige under perioden 1955–1962 kan vi få direkt inblick i de hotbilder som var förhärskande inom organisationen och de föreställningar som låg till grund för dess dagliga verksamhet. Vi har inte hittat någon information om vilka myndigheter som stod på sändlistorna för dessa översikter. Men vi gissar att utskicken i första hand gick till 3:e rotelns kontor ute i landet, Försvarsstabens inrikesavdelning och Försvarsdepartementet. Med tanke på deras översiktliga utformning och avsaknad av detaljer om statspolisens insamling och bearbetning av uppgifter kan översikterna mycket väl ha haft större spridning än så.

Vår genomgång av övervakningsrapporterna visar att det generellt sett ägde rum mycket små förändringar av vilka personer, grupper och organisationer som tilldrog sig statspolisens intresse. Med få undantag fortsatte man att under hela perioden övervaka och insamla likartade uppgifter om de grupper som man intresserat sig för vid den tidpunkt då rapportserien påbörjades i september 1955.

En viktig bakgrund till den stora kontinuiteten i övervakningsarbetet är att det i princip var samma personer som utfört övervakningen under hela 1950-talet. En talande indikator på detta är att den åldrande personalen vid Statspolisen uppfattades som ett stort problem. En intern rapport ”Ang personalbristen på spaningsfronten” från 1958 visar att den yngste operativa spanaren vid statspolisens 3:e rotel var 37 år och att 82 av 104 spanare var födda under perioden 1913–1921. Den låga personalomsättningen hos svenska statspolisen är alls inte ovanlig för säkerhetsorganisationer av det här slaget. Enligt vår bedömning är bristen på förnyelse och modernisering av organisationen en starkt bidragande orsak till att spaningsarbetet präglas av stor kontinuitet.⁶⁸

Vilka nazistorganisationer övervakades av den svenska statspolisen under 1950-talet? Statspolisens översiktsrapporter visar att det har

MOT EN UPPTINING? 1954–1960

Statspolisintendent Georg Thulin samspråkar med O. Danielsson vid 3:e roteln. Pressens Bild.

rört sig om en mycket brokig uppsättning av små partibildningar och organisationer. Nazistorganisationerna anordnar sporadiska möten och sammankomster. Flera av organisationerna befinner sig i ständig omstöpning. Trots få medlemmar och kroniskt dålig ekonomi lyckas dock många av dessa sammanslutningar att producera nazistpropaganda med hjälp av egna tidningsorgan. Intensiva kampanjer bedrivs aldrig nationellt utan koncentreras till regioner eller städer. Några av organisationerna ingår i internationella nätverk och har kontaktytor mot andra nordiska länder och mot den europeiska kontinenten.

I översikterna sorteras en rad sammanslutningar in under samlingsrubriken "Nazistisk eller nazistorienterad verksamhet i Sverige". Hit hör organisationer som Landsbygdens Samlingsparti, Sveriges Nationella Frihetsrörelse, Sveriges Nationalsocialistiska Kampförbund (sedermera Rikspartiet med sin ungdomsorganisation Nordisk Ungdom), Fosterländska Fronten, Nordiska Föreningen för Lag och Rätt (även kallad advokat Björn Dalströms vänner),

171

DET RÖDA HOTET

Nysvenska Rörelsen och NAMI-partiet. En del av organisationerna är inte öppet nazistiska, men leds av personer som statspolisen vet har varit verksamma inom till exempel Furugårds- eller Lindholmsrörelsen före och under andra världskriget.

Den ideologiska motvinden för dessa organisationer i det efterkrigstida 1950-tals-Sverige är inte att ta fel på. Redogörelser om inre slitningar, om avstannad mötesverksamhet, om tryckerier som vägrar trycka nazistiska tidningar och om svåra ekonomiska problem dominerar i statspolisens rapporter. Det betyder förstås inte att det helt saknas exempel på organiserade kraftsamlingar inom dessa grupper. Det gäller bland annat i samband med de allmänna valen, då de nazistiska sammanslutningarna gör särskilda satsningar att nå ut med sitt budskap. Valframgångarna är dock mycket ringa. Lokala propagandakampanjer – Malmö, Göteborg, Eksjö och olika orter i Bohuslän förekommer oftast i rapporterna – leder från tid till annan till tillfälliga öknings av antalet möten, medlemmar och prenumeranter.

I samband med årsstämmorna redovisar statspolisen personuppgifter om ledande personer – inte sällan advokater, godsägare, redaktörer och filosofie doktorer – och om hur mycket pengar man lyckats samla in. Med tanke på det ringa medlemsantalet hos organisationerna och det ringa antalet mötesdeltagare på årsmötena är det ofta häpnadsväckande summor man lyckas samla in för att säkra den fortsatta verksamheten, "...vilket är belysande för många medlemmars goda ekonomiska ställning".⁶⁹ Organisationernas ekonomiska svårigheter ökar under början av 1960-talet allteftersom organisationernas största finansiärer – personer som till exempel Carl Ernfrid Carlberg – avlider.⁷⁰

Några av de svenska naziorganisationerna är mer seglivade och mer aktiva än andra. Den Nysvenska rörelsen (NSR) är ett av de nazistpartier som uppvisar större organisatorisk stadga och som kontinuerligt bedriver verksamhet. En starkt bidragande orsak till NSR:s relativa styrka är engagemanget hos dess ledare fil. lic. Per Engdahl. Engdahl ingår i ett internationellt nätverk inom ramen för den Europeiska Sociala Rörelsen (ESR). Engdahl är en flitig föredragshållare på möten i Sverige och utomlands och är regelbundet inbjuden till möten med systerpartierna i bland annat Storbritannien, Italien, Portugal, Belgien, Spanien och Frankrike.

MOT EN UPPTINING? 1954–1960

Nysvenska rörelsens ledare, fil. lic. Per Engdahl håller ett av sina anföranden i Mannheim, Tyskland. Riksarkivet.

En andra organisation som tilldragit sig större medial uppmärksamhet i samband med möten i Medborgarhuset i Stockholm är Rikspartiet. Aktiviteten i partiet tycks ha varit störst under slutet av 1950-talet. RP ordnar särskilda kampanjer i bland annat Malmö och Eksjö. Under 1959 utgav RP tre olika tidningar, *Nordisk Kamp*, *Bohusläns Folkblad* och *Fosterländsk Enad Ungdom*. Budskapet är enligt statspolisen antisemitiskt och antikommunistiskt.

En tredje organisation som kontinuerligt stod under statspolisens ständiga övervakning var Hjälpkommittén för Tysklands Barn (HTB), utåt sett en biståndsrelse åt nödställda flyktingar som flytt från Öst- till Västtyskland. Omfattningen av hjälparbetet var stor. Enligt HTB användes insamlade medel till att bygga hem och skolor i Västtyskland åt östflyktingar. Statspolisens översikt från det andra kvartalet 1961 gör gällande att "Totalt har under tiden 1944–1960 överlämnats gåvor och pengar till Evangelisches Hilfswerk till ett sammanlagt värde av 43 735 453 kronor"⁷¹. Men varför sorterade svenska statspolisen in denna biståndsorganisation under rubriken nazistisk verksamhet? Det beror på att de svenska medborgare som organiserade Tysklandshjälpen av statspolisen betraktades som aktiva och uttalade nazister. Medlen användes för att finansiera

DET RÖDA HOTET

nynazistisk verksamhet i såväl Tyskland som Sverige. Många av HTB:s eldsjälar, däribland grevinnan Lili Hamilton, var medlemmar i svenska nazistpartier, deltog i deras möten och medverkade med egna artiklar i Sveriges Nationella Förbunds organ *Fria Ord*.⁷²

Det lilla nazistiska NAMI-partiet och dess ledare Fliesberg stod under konstant bevakning genom hela 1950-talet. Partiets aktiviteter inskränkte sig under långa perioder till affischering i partilokalens fönster på Sveavägen i Stockholm, en lokal Fliesberg så småningom blev avhyst ifrån. Statspolisens beskrivningar om Fliesbergs produktion av politisk propaganda – hit hör bland annat flygblad, affischer, artiklar i *Bohusläns Folkblad* – pendlar mellan strunt, konstigheter och förvirring. Vårt intryck är att statspolisens relativt stora uppmärksamhet för NAMI-partiet inte står i proportion till partiets storlek eller dess möjligheter att sprida sin märkliga nazistanstrukna propaganda till en större publik. Partiet misslyckas till exempel ständigt med att ställa upp i de allmänna valen, eftersom de inte någon gång kan uppvisa ett tillräckligt stort medlemstal.

Statspolisens översikter om kommunistisk verksamhet under perioden 1955–1962 är betydligt mer omfattande än de som talar om nazistisk verksamhet. Det gäller såväl omfångsmässigt som detaljmässigt. I allmänhet ägnas 2–4 sidor åt nazistorienteringarna medan kommunistorienteringarna upptar 10–15 sidor. De uppgifter som förekommer om kommunismen är mycket mer detaljerade och indikerar närvaro av dels en större egen övervakningsverksamhet, dels ett mer omfattande samarbete med andra länders säkerhetstjänster.

Det i särklass största utrymmet i statspolisens kommunistorienteringar ägnas förstås åt Svenska Kommunistpartiet. Materialet är mycket innehållsrikt och kommer sannolikt att kunna generera en stor mängd spännande studier av såväl specifika händelser som av den svenska kommunismen och dess internationella kontaktytor. I det här sammanhanget finns dock endast utrymme att ge en översiktlig beskrivning av innehållet i statspolisens rapporter över den svenska kommunismen. Vår huvudfråga är vad översikterna kan lära oss om hur statspolisen uppfattade hotet från den kommunistiska verksamheten i Sverige.

Översikterna brukar inledas med en redogörelse om partiarbetet i riksdagen och ute i partidistriktet, därefter organiseras framställning-

MOT EN UPPTÄNING? 1954–1960

en i allmänhet efter rubrikerna personnytt, press och propaganda, utbildning och täckorganisationer. Denna rubriksättning eller tematisering förblev i huvudsak densamma genom hela 1950-talet.

Beskrivningarna av SKP:s arbete i riksdagen rörde framför allt framlagda motioners politiska innehåll. Särskild uppmärksamhet ägnades åt motioner där fortsatt svensk neutralitet, atomvapenfrihet och minskade försvarsutgifter diskuterades. Man noterade den negativa inställningen till det svenska försvaret och kritiken av USA. SKP:s krav på ekonomiska reformer och dess inblandning i de centrala löneförhandlingarna kommenterades, ibland i öppet förkastliga termer.⁷³ Översiktarna behandlade även hur kommunistpartiets politiska budskap och profil påverkades av viktiga internationella händelser, såsom revolten i Ungern 1956, Kominforms upplösning i april 1956 eller Sovjets tekniska framgångar med uppskjutningen av Sputnik 1957.

Det interna partiarbetet belystes genom korta rapporter från årskonferenser inom SKP:s olika partidistrikt och från Centralkommitténs sammanträden. Statspolisen fäste särskild uppmärksamhet vid uppgifter om nybildade kommunistiska arbetarekommuner, värvningskampanjer, insamlingar och om partiets förberedelser inför valrörelserna. Man gav sammanfattande omdömen om den allmänna stämningen inom partiet och redovisar eventuella interna splittringar och stridigheter. Motgångar och framgångar när det gäller medlemsvärvningar eller fackliga val har en framskjuten plats i redovisningarna. Första maj-firandena återges alltid mångordigt.

Under rubriken ”personnytt” rapporterades vilka av kommunistpartiets eller kommunistpressens medarbetare som avlidit, flyttat inom riket, fått nya utnämningar eller tilldelats nya arbetsuppgifter. Informationen var av allt att döma avsedd som en praktisk hjälp till den tredje rotelns lokala kontor runt om i landet. När en kommunist flyttade exempelvis från Norrland till Göteborg gällde det att Göteborgskontoret kunde överta övervakningen.

SKP:s internationella kontakter upptog en stor del av statspolisens övervakning av partiet. All persontrafik till och från Sverige och de olika östländerna följdes mycket noggrant. Man noterade vilka svenska kommunister som fått arbete i östeuropeiska länder inom t.ex. radio eller annan partinära verksamhet och vilka som följt med på delegationer till olika östländer. Toppolitikerna inom SKP

DET RÖDA HOTET

bevistade ofta möten runt om i Europa. Man höll även ordning på var olika höga partiföreträdare spenderade sin semester. Intresset gällde även de sommarläger och ferieresor som anordnas för barn och ungdomar. Statspolisen betraktade, liksom kommunistpartiet självt, ungdomsarbetet som oerhört betydelsefullt för partiets möjligheter att verka i framtiden.

Utbildning av partiföreträdare uppfattades som en viktig resurs för kommunistpartiets möjligheter att sprida ideologin. Inom SKP fanns ett särskilt organ för studieledning. Statspolisen följde därför alla personer som för kommunistpartiets räkning skickades till utbildningsanstalter inom östblocket, däribland partiskolan i Bad Doberan och ungdomshögskolan Freie Deutsche Jugends centrala utbildningscentrum i Bernau vid Bogensee, båda Östtyskland. Dit skickades svenska ungdomar, partiarbetare och fackligt aktiva regelbundet på olika slags kurser, till exempel i marxism-leninism, nationalekonomi, filosofi eller den internationella arbetarrörelsens historia. Utbildningstiden varierade från några månader till flera år.

Under rubriken "Press och propaganda" behandlades i första hand SKP:s möjligheter att sprida propaganda och bedriva opinionsbildning. All information om tillgängliga resurser för propagandaspridning var intressant för statspolisen. Man försökte uppskatta hur mycket medel som inkommit från tidningsprenumeranter och från årliga insamlingar som "Fasta försvaret". Intresset riktades mot enskilda kommunistiska tidningars ekonomiska situation. Man ville också få överblick över förekomsten av tryckpressar, klichéanstalter och annan utrustning för masskommunikation. Central information om kommunismen i Sverige är nybildandet av kommunistiska firmor, resebyråer och bokförlag, som inte bara skulle kunna användas för propagandaspridningsändamål utan dessutom skulle kunna generera ekonomiska vinster till partiet.

Vid sidan av kommunistpartiet redogjorde statspolisen regelbundet för verksamheterna inom en rad andra organisationer och föreningar som antingen hade kommunistiska medlemmar eller stod nära det kommunistiska partiet. Till dessa täckorganisationer räknades en lång rad olika fredsorganisationer och vänskapsföreningar. Under kontinuerlig övervakning stod de medborgare som bevistade möten eller var medlemmar i Svenska Kvinnors Vänsterförbund (SKV), Demo-

MOT EN UPPTÄNING? 1954–1960

kratisk Ungdom (DU), Svenska Fredskommittén eller Svenska Clartéförbundet.

Världsfredsrådets och Fackliga Världsfederationens (WFTU) årliga kongresser samlade alltid stora skaror av representanter från världens kommunistpartier och -organisationer. Bevakningen av dessa förekomster, särskilt de som anordnades i Sveriges närhet, var omfattande. Man upprättade kompletta deltagarlistor och genomförde registerslagningar på samtliga deltagare, även de som inte var svenska medborgare. Inte sällan inhämtades redogörelser och analyser av vad som sades på mötena från förtroliga meddelare. Bordsplaceringarna vid de stora middagarna utgjorde intressanta ledtrådar till hur de internationella nätverken såg ut.

En del av statspolisens informationer från sådana internationella sammankomster är av sådan karaktär att någon primärinhämtning knappast kan ha organiserats från svenskt håll. Det är därför tänkbart att de härrör från samarbete med andra länders säkerhets- och underrättelsetjänster.

Statspolisen hade god inblick i vänskapsföreningar som Förbundet Sverige-Sovjetunionen, svensk-kinesiska föreningen, svensk-polska föreningen, svensk-tjeckiska föreningen, svensk-bulgariska föreningen, svensk-östtyska föreningen och liknande samman slutningar. I Försvarsstabens arkiv har vi återfunnit matriklar och listor på personer som deltagit i de aktiviteter som vänföreningarna arrangerat. I första hand handlade det om kulturarrangemang som föredrag, reseskildringar, dansuppvisningar, hemslöjd, filmvisningar, konserter och konstutställningar. Man organiserade även resor och turistutbyten som statspolisen hade anledning att bevaka.

Andra allvarliga säkerhetsshot hade inte någon omedelbar organisatorisk koppling till SKP, men uppfattades som varande en del av den kommunistiska verksamhet som pågick inom landet. Statspolisen såg till exempel ett bekymmer i att enskilda kommunister användes för att infiltrera icke-kommunistiska organisationer runt om i Sverige. Man ansåg sig ha gott stöd för att sådan infiltrationsverksamhet verkligen pågick och att verksamheten var en del av en medveten strategi från den svenska kommunistiska rörelsen.

DET RÖDA HOTET

I sina strävanden att vinna terräng har kommunisterna under de senaste åren inriktat sig på ökat inflytande i flera av de pacifistiska organisationerna, där på sina håll en betydande infiltration förekommer. Den kommunistiska taktiken synes vara att genom skickligt arbete få partikamrater valda till poster i styrelserna, där de sedan får större möjligheter att leda organisationernas arbete i kommunistisk anda. De organisationer som kommunisterna för närvarande tydligen söker inrikta sig på är Kampanjen mot atomvapen, Världsmedborgarrörelsen och Internationellt Forum.⁷⁴

Andra centrala mål för infiltrationsverksamheten var andra politiska partiers ungdomsorganisationer, i synnerhet det socialdemokratiska Unga örnnar. Men även organisationer inom nykterhetsrörelsen och till och med Naturskyddsföreningen var drabbade, enligt statspolisen.

En inom Jönköpings län företagen undersökning av kommunistisk infiltration i nykterhetsrörelsen har visat, att ett stort antal organisationer inom NTO, IOGT och Länkarna ha kommunistiska styrelsefunktionärer – i några fall på höga poster. Exempel på kommunistisk infiltration har även kommit från Älvsborgs län, där en naturskyddsförening i [...] valt en kommunist till ordförande. Denne har utnyttjat sin ställning till att propagera för Sovjetunionen och kommunismen.⁷⁵

Det betraktades alltså som allvarligt att kommunister erhöll viktiga poster i föreningar och organisationer eftersom de i kraft av sin position då bjöds möjligheter att omforma verksamheten i kommunistisk anda och sprida Sovjetpropaganda. Även om det bara handlade om en lokal naturskyddsförening borde kommunister hållas borta från inflytelserika positioner, enligt statspolisen.

Mot slutet av 1950-talet förekommer allt fler hänvisningar till den internationella kommunistiska rörelsen. Hur det går för kommunistpartierna i de nordiska grannländerna blir allt viktigare. Rubriken "Diverse internationell verksamhet" tillkommer i statspolisens översikter. Man sammanställer uppgifter om de nordiska kommunistpartiernas verksamhet, fram- och motgångar. Möjligen indikerar denna förändring att ett tätare samarbete utvecklades med andra

MOT EN UPPTÄNING? 1954–1960

länders säkerhetstjänster. Det kan samtidigt vara ett led i den allmänna samhällsutvecklingen mot ökad internationalisering och växande internationella kontaktytor under 1950-talet.

Statspolisens telefonkontroll

Den 21 mars 1952 trädde nya bestämmelser om användande av tvångsmedel i brottmål i kraft. Det blev tillåtet att använda telefonkontroll av personer som misstänktes för allvarliga brott. Under 1950-talet användes omkring en tiondel av statspolisens budget för telefonkontroller, det vill säga avlyssning, inspelning och transkribering av telefonsamtal till och från personer som var misstänkta för brott. I de flesta fall handlade det om misstankar om brott mot rikets säkerhet och om avlyssning av främmande staters inrikes telefontrafik.

Säkerhetstjänstens kostnader för telefonkontroll 1954–59.⁷⁶

Budgetåret	54/55	271 535:60
Budgetåret	55/56	353 990:67
Budgetåret	56/57	470 103:16
Budgetåret	57/58	203 091:94
Budgetåret	58/59	1 005 170:95

I Stockholm och Göteborg utfördes telefonkontroll permanent med hjälp av fasta installationer. Kungliga Telestyrelsen bidrog med expertis och personal för själva inspelningen av samtalen, medan avlyssning, transkribering och analys sköttes av statspolisens personal. I Stockholm gjordes inspelningarna i Televerkets Telestyrelsens lokaler, medan inspelningsutrustningen i Göteborg inhystes i Postverkets huvudbyggnad vid Centralstationen.

I den enorma kostnadsökningen under budgetåret 1958/59 gömmer sig en nyinvestering i ett modernt automatiserat telefonkontrollsystem på omkring en halv miljon kronor. En inspirationskälla till moderniseringen var det nya danska telefonkontrollsystemet.

Vilka personer eller abonnemang telefonkontrollerades av statspolisens? I åklagarmyndighetens arkiv på landsarkivet i Göteborg finns allt-

DET RÖDA HOTET

Statspolisen använde Dimafonapparaten för att spela in avlyssnade telefonsamtal på skivor. Telemuseum.

jämt konkreta spår av statspolisens permanenta telefonkontroll av ledande kommunister och av kommunistpartiets kansli. Göteborgs rådhusrätt gav tillstånd till telefonavlyssning första gången den 9 september 1952.⁷⁷ Enligt uppgifterna i landsarkivet pågick telefonkontrollen av ledande Göteborgskommunister – i genomsnitt handlade det om ett tiotal abonnemang – kontinuerligt ända fram till mitten av 1960-talet då serien upphör.

Misstanke om brott var en nödvändig förutsättning för att telefonkontroll skulle beviljas av rättsväsendet. Tillståndet för telefonkontrollerna måste förnyas varje månad. Statspolisen var således tvungen att övertyga åklagaren om att det fanns legitima skäl att fortsätta avlyssningen. Det är dessa månatliga rapporter från statspolisen i Göteborg som finns bevarade i åklagarmyndighetens arkiv. De omtalar vilka abonnemang man vill ha tillstånd att avlyssna under den närmaste månaden. Därefter följer en redogörelse för vad som har framkommit sedan den senaste tillståndsprövningen. Detaljrikedomen i beskrivningarna av de övervakade är mycket stor och visar att det även förekom andra former av övervakning vid sidan av telefonkontrollen. Det förekommer till exempel beskrivningar av hur övervakade personer har det möblerat hemma. Transkriptioner av avlyssnade samtal finns ofta med som bilaga till dessa framställningar. Ofta räckte det med mycket få nya uppgifter för att misstankarna om brott skulle kvarstå, till exempel att man ännu inte lyckats identifiera någon person som omnämndes i ett telefonsamtal. Vårt intryck är att åklagarmyndighetens i Göteborg hantering av

180

MOT EN UPPTÄNNING? 1954–1960

telefonkontrollen av kommunister under långa perioder har haft karaktären av en slentrianmässig tillståndsförnyelse. Vi tolkar det som att det även inom rättsstatens institutioner rådde konsensus om nödvändigheten att bekämpa kommunismen. Huruvida det ständiga förnyandet av tillstånd för telefonkontroll var förenliga med gällande lagstiftning kan vi inte bedöma.

De telefonkontrollerade svenska medborgarna var i första hand kommunister. Men enligt statspolisens egna sammanställningar användes tvångsmedlet ibland även i samband med annan misstänkt brottslighet. I statistiken används den huvudsakliga indelningen ”kommunister” och ”vanlig spaning”.

Telefonkontrollen i Stockholm var förstås mer omfattande än i Göteborg. Antalet abonnemang som avlyssnades varierade mellan 25 och 50 under större delen av 1950-talet, och verksamheten utökades sedan ytterligare under inledningen av 1960-talet delvis till följd av tekniska framsteg. De tekniska möjligheterna till telefonkontroll verkar ha varit bättre i Stockholm än i Göteborg. För statspolisens räkning drog Televerket Telestyrelsen särskilda kablar i hemliga kabeltunnlar under Stockholm.

Omfattningen av det inspelade materialet var enorm. Under en fjortondagarsperiod, 4–19 juni 1956, levererade Televerket 2 259 skivor med inspelade telefonsamtal till statspolisens 3:e rotel. Inspelningarna gjordes med så kallade dimafonapparater. En inventering från år 1960 visar att statspolisen hade 91 sådana talregistreringsapparater varav 75 i Stockholm och 16 i Göteborg. Man betraktade dem som skrotfärdiga efter åtta års hård användning.⁷⁸

Hanteringen av personalkontrollen var mycket tungrodd och led av kroniska problem med förseningar. Det berodde främst på att endast en mindre del av avlyssningen skedde direkt. Levererade inspelningar skulle avlyssnas av statspolisens tolkar. Viktiga passager transkriberades och överlämnades till sektionscheferna för bedömning och bearbetning. Sektionscheferna hade bland annat att bedöma om samtalen skulle transkriberas in extenso, om de personer som förekom i samtalen skulle ”kortas”, det vill säga föras in i personregistret, om samtals innehåll skulle biläggas vederbörande persons akt och om informationer skulle skrivas ut till spaningsorganen.⁷⁹ Denna procedur tog lång tid. Interna utvärderingar av

DET RÖDA HOTET

telefonkontrollsystemet gav vid handen att systemet var ineffektivt och gav liten utdelning i pågående utredningar.

Vi vet inte exakt vilka abonnemang som avlyssnades i Stockholm. Men med ledning av vad vi vet om förhållandena i Göteborg är det knappast någon vågad gissning att kommunistpartiets kansli och ledande Stockholmskommunister av rättsstaten betraktades som misstänkta för brott mot rikets säkerhet och därmed var föremål för kontinuerlig telefonavlyssning under åtminstone en dryg tioårsperiod. Statspolisens dokument bekräftar att telefonkontroll i stor utsträckning – kanske huvuddelen av den totala verksamheten – användes för övervakning av östländers beskickningar i Stockholm, däribland sovjetiska handelsdelegationen och tjeckoslovakiska handelsavdelningen.⁸⁰

Vid sidan av de fasta installationerna för telefonkontroll i Göteborg och Stockholm hade statspolisen även möjlighet att ordna telefonkontroll temporärt på andra orter i Sverige. Exempelvis avlyssnades ett öststatslands konsulat i Malmö under perioden april 1956–juli 1958, en verksamhet som senare lades ned eftersom ingenting framkommit.⁸¹ En redogörelse från maj 1959 beskriver den dittillsvarande omfattningen av statspolisens telefonkontroll som genomförts med anledning av misstankar om landsskadlig verksamhet.

Samtidig avlyssning enligt 27 kap 16 § RB har under de senaste åren förekommit för 25–50 telefoner i Stockholm och för 10–20 telefoner i Göteborg. I övrigt:

1956 Örebro 1 abonnent 7 dgr
1956 Västerås 1 abonnent 15 dgr
1957 Arboga 1 abonnent 14 dgr
1957 Motala 1 abonnent 120 dgr
1957 Linköping 1 abonnent 30 dgr
1957 Halmstad 1 abonnent 315 dgr
1958 Hälsingborg 1 abonnent 138 dgr
1958 Hagfors 1 abonnent 1 dag
1958 Gällivare 2 abonnenter 85 dgr
1958 Kiruna 1 abonnent 95 dgr⁸²

MOT EN UPPTÄNNING? 1954–1960

Från andra dokument i statspolisens arkiv kan vi lära att den portabla avlyssningen sannolikt var ännu mer utbredd. Materialet till-
åter ingen fullständig överblick över statspolisens telefonkontroll.

Övervakningsapparatusens baksida

En övervakningsorganisations otacksamma öde är att dess effektivitet aldrig kan korrekt uppskattas. Vi kan förstås lyfta fram de säkerhetshot riktade mot det demokratiska Sverige som Övervaknings-sverige faktiskt lyckades avslöja och röja. Under åren 1951–1957 ertappades till exempel tolv personer med olovlig underrättelse-verksamhet på sovjettryckt uppdrag, enligt Försvarsstaben.⁸³ Men vi kan samtidigt aldrig väga in de eventuella brott mot rikets säkerhet som aldrig blivit avslöjade. Och mörkertalet hur många brott mot rikets säkerhet som skulle ha kunna inträffa om Sverige inte hade haft ett omfattande personalkontrollsystem är fullständigt omöjligt att fastställa.

Övervakningens baksida är lättare att teckna. Baksidan är förstås kränkningar av enskilda medborgares personliga integritet. De milda fallen gäller de många personer som under 1950-talet, utan att de själva visste om det, blev utsatta för övervakning i form av skuggning, fotografering eller telefonkontroll. Orsaken var ibland att de råkade finnas nära personer som av någon anledning tilldragit sig statspolisens eller den militära säkerhetstjänstens uppmärksamhet, exempelvis att de varit förälskade i en utländsk person. De allvarliga övergreppen gäller personer som fått sina livschanser förändrade på grund av att de inte passerat genom personalkontrollen: värnpliktiga som på tveksamma grunder inte tilläts vidareutbildning inom försvarsmakten eller entreprenadarbetare som istället för arbete fick vara arbetslösa under kortare eller längre tid.

I MUST-arkivet finns många exempel på hur små ”förseelser” kom att få dramatiska konsekvenser för enskilda individers livschanser, också efter mycket lång tid.^{84a} Ett sådant exempel är ingenjörsträdet Bengtsson^{84b}, som i mars 1957 gjordes till föremål för rutinmässig personalkontroll i samband med ett planerat bygge av fartygstunnlar i skärgården. Statspolisens registerslagning på Bengtsson visade att han, då han varit beredskapsinkallad 1944, skrivit ett brev

DET RÖDA HOTET

till en kapten Lindgren där det framgick att han var prenumerant på tidningen *Ny Dag*. Brevet hade öppnats och granskats av den dåvarande allmänna säkerhetstjänsten och man upprättade därför en personakt på Bengtsson. Redan under 1944 kunde tjänsten bekräfta – sannolikt genom en aktiv undersökningsinsats – att Bengtsson alltfört var prenumerant på tidningen och att han i november 1942 enligt ”säker källa” hade uttalat beundran för ryska soldater. Trots att inga ytterligare uppgifter om Bengtsson någonsin kom att antecknas i statspolisens register låg uppgifterna om *Ny Dag*-prenumerationen och uttalandet om ryska soldater honom till last under åtminstone femton yrkesverksamma år, förmodligen utan att han själv någonsin kände till det.

Bengtsson anställdes vid örlogsvarvet i Stockholm som kollektivarbetare redan 1939 och bedömdes vara en ”duglig arbetare”. År 1950 blev han antagen som tjänsteman och befordrades snart till högre lönegrad efter att ha vunnit sina förmäns förtroende. Men så fort nya karriärmöjligheter inbegrep kontakter med hemliga uppgifter innebar personalkontrollen käppar i hjulet för en i övrigt spikrak karriär (gedigen yrkesutbildning, teknisk aftonskola och studier i ekonomi i England). Bengtsson godtogs inte som tekniker vid Kungliga Armeétygförvaltningen (KATF) 1953 och godtogs inte heller som biträdande ingenjör vid FF Robotbyrån 1954. Personalkontrollen inför fartygstunnelbygget gav samma utslag. Uppgifterna från statspolisens register räckte som motivering till varför ingenjörsoföretaget Bengtsson skulle ”omplaceras utan motivering” och dessutom ”ägnas fortsatt uppmärksamhet”. Nyttillträdde försvarsminister Sven Andersson fattade själv det slutgiltiga beslutet den 22 juli 1957 efter att självaste överstelöjtnant Berendt tvekat i frågan just med anledning av att de enstaka uppgifter de hade om Aronsson varit så föråldrade.⁸⁵

Det finns flera parallellfall till Bengtsson. Mönstret är ungefär detsamma. Motiven för att inte bifalla personalkontrollen vilar på mycket gamla uppgifter som insamlades av den allmänna säkerhetstjänsten under det andra världskriget. Efter kriget är personakterna helt tysta om personernas politiska läggning. Ändå ligger de gamla uppgifterna personerna till last när de söker arbeten med anslutning till försvarsmakten under sent femtiotal.

MOT EN UPPTINING? 1954–1960

Avsynare Hansson sökte anställning på Svenska Philips 1957, men klarade inte personalkontrollen på grund av mer än tio år gamla uppgifter om politisk läggning som fanns sparade i statspolisens personregister. Hansson hade varit prenumerant på *Ny Dag* 1942, besökt kommunistpartiets lokaler på Kungsgatan i Stockholm den 18 oktober 1943 och, enligt en medlemsförteckning från en husrannsakan hos en kommunistisk funktionär den 8 juni 1944, varit medlem i Katarinas kommunistiska förening. Trots en notering om att "intet är därefter känt om [Hanssons] politiska förhållanden" gjordes inga försök att ta fram mer aktuella uppgifter om honom. En gång kommunist – alltid kommunist. En gång en säkerhetsrisk – alltid en säkerhetsrisk.⁸⁶

En annan baksida av övervakningskulturen på 1950-talet var det spontana uppgiftslämnandet från anonyma meddelare. Det är sannolikt att den rådande tidsandan med riksomfattande upplysningskampanjerna om femtekolonnen fostrade en och annan medborgare till en självpåtagen roll som uppmärksam övervakare. Vid enstaka tillfällen bar sådana uppgiftslämnanden frukt genom att faktiska säkerhetsrisker uppdagades. Men det förekom även att de anonyma meddelarna var personer som helt enkelt ville enskilda människor illa och därför rapporterade till statspolisen eller militären att dessa betedde sig märkligt, var kommunister eller ibland bara socialt avvikande.

Den militära personalkontrollens spindel i nätet, Georg Berendt, var överlag duktig på att särskilja "riktiga" upplysningar från sådana som byggde på ren illvilja från grannar och arbetskamrater eller på närmast sjukligt paranoida föreställningar hos enskilda medborgare. Men detta hindrade inte alltid att oriktiga uppgifter från anonyma meddelare fick ligga till grund för beslut om omfattande övervakningsinsatser. I enstaka fall fick personalkontrollen tragiska följder.

Furiren Nilsson råkade illa ut under sin utbildning till underofficer vid Örlogsberga. I januari 1956 inkom ett anonymt brev till chefen för skolan. Brevet innehöll uppgifter om att Nilsson kom från ett "starkt kommunistiskt hem" och att Nilsson skulle göra allt för att framstå som en av de bästa eleverna så att inga misstankar om hans spionverksamhet skulle uppstå. Vidare hette det att Nilssons far var

DET RÖDA HOTET

tänkt att fungera som rapportör till högre instans inom det kommunistiska partiet i Stockholm.

Om uppgifterna hade varit sanna hade det funnits anledning att genomföra ytterligare undersökningar. Ingenting om Nilssons påstådda spioneriintentioner var emellertid sant utan uppdyktat. Den anonyme brevskrivaren hade nämligen identifierats och under förhör med kriminalpolisen i Sundsvall erkänt tilltaget. Brevskrivaren, karaktäriserad som "en fantasifull och egendomlig person", påstod sig vara god vän med Nilsson och motiverade sitt agerande med att han personligen blivit olycklig för att Nilsson tagit värvning till sjöss. I ett försök att hålla Nilsson kvar på fastlandet hade han författat sitt brev.

Med dessa klargöranden skulle historien ha kunnat vara slut. Men statspolisen beslutade omedelbart om en närmare utredning om Nilssons politiska förhållanden, trots att de visste om att spionerimisstankarna varit fabricerade. Ingen rök utan eld. Under de följande två åren förhördades bland annat flera av Nilssons chefer. Ingen av dessa överordnade – kommendörkapten Mauroy, säkerhetschef på Örlogsberga, kapten Eurén, chefen för furirskolan, i:e officer Hallert och kommendörkapten Skaar på jagaren Småland – hade någonting att erinra om Nilssons uppförande och kände inte till något som helst ofördelaktigt om honom. Vid den "känsliga positionen" som höjdriktare vid aktre centralsiktet på Jagaren Småland hade Nilsson utfört ett mycket gott arbete.

Vid sidan om de överordnades genomgående goda omdömen om Nilsson inhämtades "från en pålitlig och omdömesgill person" uppgifter om att Nilsson var en "lika inbiten kommunist som sina föräldrar" och att föräldrarna umgicks med en känd aktiv kommunist i Sundsvall. Det var "icke mycket att lita på vare sig det gällde sonen eller föräldrarna". Av rapporterna och händelseutvecklingen i övrigt att döma kom uppgifterna från denna pålitliga och omdömesgilla person att väga mycket tungt i fallet Nilsson, i varje fall tyngre än vitsorden från Nilssons överordnade.

Den särskilda polisverksamhetens sektion i Sundsvall sammanfattade i april 1962 den dittillsvarande utredningen av Nilsson. Man konstaterade att Nilsson fortfarande hade kontakt med föräldrahemmet. Vid förfrågan om Nilssons egen nuvarande politiska inställ-

MOT EN UPPTINING? 1954–1960

ning hade dock ingenting kunnat fastställas. ”En tillförlitlig informationskälla ville dock göra gällande” att Nilsson och hans tre bröder ”[...] äro mycket influerade av fadern och anses därför vara kommunist sympatisörer. Möjlighet finnes emellertid att [Nilsson], som utflyttade från Skön år 1956, ändrat sig i politiskt avseende”.

Utredningen om Nilsson låg till grund för statsrådet Sven Anderssons beslut i ärendet från den 15 december 1962. Beslutet var att det inte förelåg hinder för underofficersutbildning. Men redan ett år senare företogs en ny personalkontroll med anledning av att Nilsson sökt anställning som tjänsteman vid FN-avdelningen. Av Försvarsstabens beredning av ärendet framgår att misstankarna mot honom kvarstätt oförändrade. Den här gången fick emellertid faderns aktiva politiska engagemang (valsedelsutdelare för kommunistpartiet i 1962 års val, *Ny Dag*-prenumerant 1962 och givare av 10 kronor till kommunisternas valfond 1960) konsekvenser för sonens yrkeskarriär.⁸⁷

Förslag: Ehuru [Nilsson] 1962 av (Fö I) godtogs för underofficersutbildning är han icke helt fritagen från misstankarna att vara kommunist sympatisör. Hans kontakter med ärenden av hemlig natur bör därför t.v. inskränkas till vad som är erforderligt för hans tjänst som underofficer vid flottan, varför hans anställning vid FN-avdelningen avstyrkes.⁸⁸

Den erkänt duktige Nilssons ambitioner om FN-tjänstgöring kvävdes av försvarsmaktens personalkontrollsystem. Det var i första hand uppgifterna om faderns politiska engagemang i kommunistpartiet som till slut ledde till att Nilssons livstrajektorie kom att se annorlunda ut än vad det annars hade gjort. Om Nilssons egen politiska inställning visste man överhuvudtaget ingenting, och mycket litet gjordes för att få klarhet i den saken.

Det var inte enbart kommunistanklagelser som föranledde stora övervakningsinsatser mot enskilda medborgare. Även personer som kunde konstateras ha olika laster som alkohol- eller spelberoende uppfattades som säkerhetsrisker. Genom sina laster var de potentiella rekryteringsobjekt för främmande makt. Under tiden 23 mars till den 3 maj 1961 anordnade statspolisen övervakning av en regi-

DET RÖDA HOTET

strator Gustafson, anställd vid Försvarets forskningsanstalt. Uppdraget kom från Förvarsstabens inrikesavdelning. Anledningen till övervakningen är inte känd i detalj förutom att personen i fråga misstänktes utgöra en säkerhetsrisk. Av övervakningen framkom, vid sidan av vad som verkar vara en helt normal kärleksaffär, att den övervakade kvinnan ”så gott som dagligen [...] setts inköpa en helflaska vin [...] av märket Vino Blanco. Endast vid ett tillfälle har hon setts inköpa starkare spritdrycker och då en tredjedels liter renat brännvin”. Kriminalkommissarien vid Statspolisens avdelning III D avslutar sin rapport med ett förslag om åtgärder: ”Undertecknad ber att få föreslå, att Fst/In ville vidtaga åtgärder för hävande av den säkerhetsrisk, som fru Gustafson på grund av sina alkoholvanor uppenbarligen utgör.”⁸⁹

Även ett till synes helt oskyldigt samröre med kommunister eller med kommunistpartiet kunde få konsekvenser för enskilda medborgare. Städerskor som sökte anställning vid försvaret blev också föremål för rutinmässig personalkontroll. En städerska Olsson, som 1958 sökte kollektivanställning vid KAIF, klarade inte kontrollen. Statspolisens undersökning visade nämligen att hon ”enligt en tillförlitlig meddelare” hade erhållit anställning som semestervikarie-rande städerska på *Ny Dags* tidningsredaktion. I övrigt var inget ”politiskt ofördelaktigt” känt om vare sig henne eller hennes make, som också hade kontrollerats i sammanhanget. Olsson var inte kommunist, men vetskapen om att hon hade städat i en kommunistisk tidnings redaktion förvandlade henne till en säkerhetsrisk i den svenska försvarsmaktens ögon.⁹⁰

Det är lätt att enbart lyfta fram de allra märkligaste fallen i en sådan här redogörelse. Vår huvudpoäng, att många enskilda svenska medborgare fick sina livschanser manipulerade av en statlig kontroll- och övervakningsapparat, låter sig göras också med vad man skulle kunna betrakta som ett helt typiskt fall. En frikallad borrhare Fransson i Stockholm sökte 1958 anställning inom försvaret som inbegrep ”arbete av strängt hemlig natur”. I statspolisens register fanns en lång lista med indicier som tydligt visade dennes politiska hemvist. Fransson hade bland annat sänt jul- och nyårshälsningar i tidningen *Ny Dag* 1946 och 1947, undertecknat ett upprop i tidningen *Stormklockan* 1948, deltagit i en kommunistisk studiecir-

MOT EN UPPTÄNING? 1954–1960

kel i Södertälje under vintern 1949–50, kandiderat för kommunisterna i stadsfullmäktigevalen 1950 och vid upprepade tillfällen under 1950-talet givit ekonomiska bidrag till "Ny Dags Fasta Försvar". Utgången av personalkontrollen var förstås given. Borrare Fransson kände sannolikt aldrig till att han sökte ett arbete av strängt hemlig natur, och knappast heller att han blev föremål för personalkontroll. Men hans livstrajektorie påverkades givetvis eftersom han inte fick möjlighet att konkurrera om jobbet.⁹¹

Summering

Spionaffärerna som inledde 1950-talet kastade långa skuggor över övervakningspolitiken. Så länge som det världspolitiska läget var spänt uppfattades de bland alla aktörer som självklara konsekvenser av Sovjetunionens försök att med otillbörliga medel skaffa sig upplysningar om ett litet, fredligt och neutralt land, vilka sedermera kunde användas i en krigssituation.

De tecken som fanns på ett förbättrat stormaktsklimat efter Stalins död fick större konsekvenser för Sveriges officiella utrikespolitiska uppfattning om öst-västkonflikten, än vad den fick för säkerhetstjänsternas. Sovjetunionen var fast cementerad i hotbilderna, vilket bland annat märks i det allt oftare förekommande hotet från den "okände" utlänningen samt från nya organisationer som till exempel AMSA. SKP nämns mer sällan i hotbilderna och uppfattas av massmedier och säkerhetstjänst som mindre styrt av Sovjetunionen.

Den okände utlänningen nämns alltid i samband med spioneri och otillbörligt insamlande av upplysningar. De nya organisationerna däremot är på ett sätt mer lömska, menar både säkerhetstjänst och massmedier, eftersom de vill vinna över svenska medborgare på sin sida genom idéer som hjälper Sovjetunionen utan att detta är klart uttalat. Sovjetunionen uppfattas i flera fall som de nya organisationernas egentliga ledningscentral. Gamla hotbildsmönster återkommer även när hoten är nya, vilket stärker bilden av hotbilder som svårföränderliga.

De medel som står till de nämnda aktörernas förfogande för att uppnå sitt syfte skiljer sig något åt beroende på de olika målen. Den

DET RÖDA HOTET

okände utlänningen till exempel använde sig av kryphålen i den svenska lagstiftningen och den svenska godtroheten. De nya organisationernas medelsarsenal bestod framförallt av att man lyckats värva kända personer som i sin tur kunde övertyga större "massor". Utbildning och olika kurser som de nya organisationerna erbjöd var ett annat viktigt medel i kampen om de svenska medborgarnas attityder till Sovjetunionen.

Till skillnad från föregående perioder så diskuteras mer sällan organisationsformer, vapen, bilar och tryckpressar som viktiga medel. Det hänger sannolikt samman med att dessa tidigare var så intimt förknippade med SKP och partiverksamheten. Cellverksamheten är det som hängde med sedan tidigare perioder när SKP diskuterades, under hänvisning till ett tänkbart revolutionshot.

En anledning till att SKP inte längre diskuteras lika frekvent är att partiet inte längre uppfattas som något större opinionshot. Vare sig på den nationella arenan, i enskilda valkretsar (med undantag för enskilda fackliga kretsar) eller bland värnpliktiga uppfattas partiet som något större hot. Det är istället de nya organisationerna som är de stora opinionshoten. AMSA, världsmedborgarrörelsen och fredsrorelsen är några exempel på pacifistiska organisationer som uppfattas som hot av försvarsmakten, säkerhetstjänsten och delar av massmedia.

Säkerhetshoten som dominerat tidigare perioder förekommer i riklig omfattning även under denna period. Skillnaden är att säkerhetshotet är betydligt mer diversifierat. Teknikberoende, öppenhet vid anläggningar, sårbar materiel och beroendet av den civila sektorn är några faktorer som gör den säkerhetspolitiska hotbilden komplicerad. Opinionshotet är mer entydigt och kanske därför enklare att ägna större uppmärksamhet åt.

KAPITEL 8

Det röda hotet

Svenskt 1950-tal. Ekonomisk tillväxt, materiell standardhöjning, stringhyllan, skinnknutar, *Rekordmagasinet*, fotbolls-VM. 1950-talet var i flera avseenden en idyllisk epok i det svenska samhällets historia. Saltsjöbadsordningen cementerades och skapade en stabil fred på arbetsmarknaden. Den intakta svenska industrin gick på högvarv. Tillverkningsindustrin genomgick en enorm expansion. Real-lönerna växte. Svenskarna flyttade in till städerna och kunde skaffa sig egna moderna bostäder. Ungdomarna köpte nylonstrumpor, körde runt i amerikanska bilar och dansade till rockmusik. Modernismen kunde med full kraft slå igenom i de breda folklagen. Det framväxande välfärdssamhället kryddades med nationella framgångar inom kultur, design och idrott. Den sociala ingenjörskonsten spirade. I det svenska folkhemmet fanns en stark framtidstro och optimism.

Det är lätt att glömma bort hur mycket bättre många svenskar fick det under den efterkrigstidsperiod som har avtecknats i denna bok. När vi åter lyfter blicken från de dammiga dokumenten i säkerhetstjänsternas arkiv är kontrasten slående. Den ljusa bilden av svenskt 1950-tal utspelade sig i förgrunden av en betydligt mörkare fond av ett kallt ideologiskt krig mellan öst och väst. En aldrig tidigare skådad ökning av materiellt välstånd ägde rum mot bakgrund av ett militärt invasionshot och inre hot om femtekolonnverksamhet, spioneri och sabotage. Vår berättelse om Övervakningssverige ger således en mycket annorlunda bild av svenskt 1950-tal.

Utvecklingen av Övervakningssverige under det kalla krigets inledning karaktäriseras huvudsakligen av *kontinuitet* och *expansion*. Kontinuiteten gäller både de hotbilder som låg till grund för övervakningen och det sätt på vilket verksamheten organiserades. Expansionen av Övervakningssverige ägde rum på bred front och innefattade ekonomiska resurser, personal, utrustning och tekniska möjligheter till övervakning, liksom även verksamhetens befogenheter och bredd.

DET RÖDA HOTET

Kontinuitet

Den i all hast improviserade organiseringen av Allmänna Säkerhetstjänsten under andra världskriget kan i flera avseenden beskrivas som ett formativt moment för den efterkrigstida övervakningen av svenska medborgare. För det första kom de former för samarbete mellan statspolisen och försvarsmakten som då växte fram att strukturera övervakningen också under efterkrigstiden. För det andra kom de verklighetsuppfattningar av inre hot mot rikets säkerhet som konsoliderades under beredskapsåren väsentligen att förbli desamma genom hela 1950-talet. Viktiga bidragande orsaker till denna kontinuitet i hotuppfattningar är de hemliga organisationernas slutenhet och att det i stor utsträckning var samma personer som administrerade Övervakningssverige från beredskapsåren till tidigt 1960-tal.

De många explicita hänvisningarna till kollektiva erfarenheter från den Allmänna Säkerhetstjänstens verksamhet under andra världskriget ger oss en stabil grund för vår slutsats om stor kontinuitet när det gäller vilka hotbilder som var styrande för tänkandet kring rikets yttre och inre säkerhet. De som var ansvariga för övervakningsarbetet inom statspolisens tredje rotel och för försvarsmaktens personalkontroller under 1950-talet såg själva en röd tråd tillbaka till beredskapsåren i egna reflektioner om organisationernas efterkrigstida utveckling. Arkivmaterialet från 1950-talets inledning förmedlar att en känsla av krigstillstånd permanentats inom övervakningsorganisationerna. Att nationens säkerhet stod på spel i den vardagliga verksamheten på tredje roteln och Försvarsmaktens inrikesavdelning råder det inget tvivel om. Jakten på sabotörer och spioner togs på dödligt allvar. Säkerhetsreglementet stod under ständig utvärdering och omprövning. Varje förkommet hemligt dokument eller avslöjade brister i säkerhetsrutinerna ledde till omfattande interna utredningar.

Stor kontinuitet är således den mest träffande beskrivningen av säkerhetstjänsternas hotbilder under perioden 1945–1960. Hur bör då dessa stabila och långlivade hotuppfattningar karaktäriseras? Huvudtemat om det inre säkerhetshotet handlade om den välorganiserade Moskvastyrda kommunismen och dess villiga hantlangare i form av enskilda personer, det svenska kommunistpartiet och dess

DET RÖDA HOTET

medlemmar. Varje svensk kommunist uppfattades per definition som Sovjetunionens redskap. Dessa hotuppfattningar var utbredda inte enbart inom Övervakningssverige. De artikulerades unisont av såväl ansvariga politiker, massmedier och näringsliv som poliser och militärer inom säkerhetstjänsterna. Övervakningsorganisationernas repertoar av säkerhetshot bestod av variationer kring ett och samma övergripande tema: Det röda hotet.

Det latent röda hotet manifesterades på olika sätt vid olika tidpunkter. Vilken variant av hot säkerhetstjänsterna lyfte fram vid olika tidpunkter tycks ha varit situationsbetingat. Inte sällan kopplade man samman dagsaktuella händelser inom och utom riket med det övergripande generella säkerhetshotet från den kommunistiska världsrörelsen. Så här i efterhand kan konstateras att det ofta inte spelade särskilt stor roll vad som hände ute i världen eller i svensk inrikespolitik. All samhällsutveckling gavs en alarmistisk inramning och uttolkades som att nationen stod inför säkerhetshot som var minst lika allvarligt som tidigare eller till och med växande.

I säkerhetstjänsternas interna skrivelser från krigsslutet beskrivs den kommunistiska ideologin som en smitta eller ett ogräs: tillåt en kommunistympatisör att verka i en grupp värnpliktiga så dröjer det inte särskilt länge förrän den subversiva ideologin sprider sig till övriga i gruppen. Den icke-demokratiska kommunistiska ideologin och dess propaganda var, uppfattade man, till sin natur manipulativ och obönhörligt effektiv, särskilt bland yngre och lågutbildade grupper.

Under åren 1946–1948 uppfattades *opinionshotet* från SKP – manifesterat framför allt genom de stora valframgångarna i kommunvalet 1946 (11,6 procent) och genom en serie maktövertaganden inom fackföreningsrörelsen – som mest bekymrande. Denna oro delades av samtliga centrala samhällsaktörer som bekände sig till demokratin. Kommunisternas revolutionära politiska budskap menade man saboterade samhällsdebatten och hotade demokratin. Och om antalet kommunistympatisörer växte ytterligare befarades att talet om samhällsrevolution snart skulle kunna realiseras.

Pragkuppen på våren 1948 uppfattades inom säkerhetstjänsterna som en viktig bekräftelse på hur illa det kunde gå för små nationer i Sovjetunionens närhet. Samtidigt innebar Pragkuppen att den

DET RÖDA HOTET

svenska kommunismen fick en opinionsmässig knäck. För kommunistpartiet minskade anhängarskarorna och valframgångarna uteblev. Västvärldens sympatier för Sovjet i samband med krigsslutet förbyttes snart i fruktan. Kommunistskräcken som funnits i Sverige under seklets första hälft var lätt att återuppväcka. Sannolikt förstärktes den av växande kommunistkräck i andra delar av västvärlden, inte minst i USA.

Opinionshotet från kommunistpartiet minskade redan i samband med 1948 års andrakammarval (6,3 procent). Kräftgången i väljaropinionen tolkades emellertid som en skärpning av det kommunistiska hotet av säkerhetstjänsterna. Den dramatiska medlemsminskningen och valförlusten hade fört med sig att det nu var den hårda kärnan av hängivna kommunister kvar. Detta motiverade utökade åtgärder i form av övervakning och personalkontroller. Man var övertygad om att minsta undfallenhet snabbt skulle leda till att kommunismen spred sig igen. Ett minskat opinionshot tolkades som ett ökat säkerhetshot.

Efter 1948 blev därför *säkerhetshotet* allt mer överhängande. I händelse av militär invasion skulle Sovjetunionen få god hjälp från inhemska kommunistympatisörer, i synnerhet från de arbetare som med enkla medel kunde sätta käppar i hjulet för viktig industriproduktion eller folkförsörjning. Omfattande översyner av säkerhetsreglementet genomfördes för att hindra femtekolonnen från att få tag på militära vapen eller tillgång till hemliga dokument. Sabotagerisken vid industrierna förde ut kampen om den inre säkerheten till landets arbetsplatser. Där hade sedan länge en mycket hård opinionskamp mellan socialdemokrater och kommunister utspelat sig inom fackföreningsrörelsen. Inom Försvarsstabens inrikesavdelning upprättades en industriskyddsdetalj för att förekomma sabotage och industrispionage. Enligt statspolisen förekom ett informellt samarbete mellan säkerhetstjänsten och lokala industriföreträdare i kampen mot kommunistiska arbetare ute på landets industrier.

Efter ett par års förbud kunde övervakningen av de politiska ytterlighetspartierna återupptas under sommaren 1948. Statspolisens tredje rotel genomförde då en omfattande inventering av landets samtliga kommunistympatisörer. Den krigstida Allmänna Säkerhetstjänstens lokala register användes som grund. Lokala företrädare

DET RÖDA HOTET

för statspolisen åkte sedan land och rike runt och kartlade kommunist sympatisörer genom att samtala med " trovärdiga källor" på respektive ort. Personuppgifterna samlades i ett centralregister i Stockholm. Uppgifterna behövdes inte enbart för att förebygga brott mot rikets säkerhet i fredstid, utan också för att man i händelse av krig skulle kunna internera svenska kommunister, precis som man hade gjort under andra världskriget.

I samband med Koreakriget 1950 hårdnade västvärldens kamp mot den kommunistiska världsaggressionen betydligt. Inom svensk säkerhetstjänst var man övertygad om att det endast var en tidsfråga innan ett tredje världskrig skulle bryta ut. Det militära yttre hotet bestod i sovjetisk invasion. Men innan kriget kom så långt skulle, tänkte man sig, en rad förberedelser för invasionen äga rum inom landet. Invasionskriget skulle inledas med att inhemska kommunister genomförde sabotage mot försvarsmaktens anläggningar, centrala kommunikationer och elektriska installationer för Sovjets räkning.

I vilken utsträckning den svenska kommunistkräcken i början av 1950-talet var inspirerad från USA och andra västländer är svårt att fastställa. I arkivmaterialet hos statspolisen och Försvarsstabens inrikesavdelning förekommer få referenser till det hotbildsklimat som rådde i USA och som vi idag förknippar med McCarthyismen. Samtidigt vet vi att svensk säkerhetstjänst försågs med långa detaljerade rapporter om världskommunismen från underrättelsetjänsterna i Storbritannien, Frankrike och USA. Inrikesavdelningen lade sedan ned stora resurser på att översätta rapporterna till svenska för att nå större spridning inom organisationen. En stor del av säkerhetstjänsternas kunskaper om den internationella kommunistiska rörelsens organisation, ideologi och propaganda torde ha emanerat från dessa rapporter. Men i vad mån den svenska säkerhetstjänsten faktiskt lät sig inspireras av dessa skrifter är svårt att bedöma.

Trots alla säkerhetsåtgärder fanns en insikt om att inga säkerhetsarrangemang i världen skulle kunna helt förhindra att hänsynslösa landsförrädare genomförde sabotage mot viktiga industrier. Vanliga hederliga svenska medborgare behövde därför upplysas om det överhängande säkerhetshotet från den kommunistiska femtekolonnen. En förhöjd vaksamhet och ökat säkerhetstänkande bland befolkningen betraktades som önskvärt av en bred allians av politi-

195

DET RÖDA HOTET

ker, industrimän, samhällsdebattörer och arbetsmarknadsaktörer. I sann svensk korporatistisk laganda beslöts om att sjösätta en omfattande upplysningskampanj under 1951. Regissör var Centralförbundet Folk och Försvar. Kampanjen pågick fram till och med 1954.

År 1952 blev användande av tvångsmedlet telefonkontroll, som använts under beredskapsåren, åter tillåtet i Sverige. Statspolisen upprättade permanenta telefonkontrollsystem i Stockholm och Göteborg. De användes främst för att avlyssna öststatsbeskickningar och ledande företrädare för det svenska kommunistpartiet och dess ungdomsförbund. Statspolisens tillstånd för telefonkontrollen av svenska kommunister förnyades varje månad av åklagarmyndigheterna. Denna avlyssningsverksamhet pågick enligt det arkivmaterial vi har haft tillgång till i mer än ett decennium, åtminstone fram till 1964.

Allteftersom stormaktsrelationerna tinade upp under senare delen av 1950-talet uppfattades SKP som alltmer harmlöst. Svenska kommunister hade de facto brutit med Moskva (även om detta faktum inom säkerhetstjänsten uppfattades som en taktisk skenmanöver). Övervakningen av SKP hade med åren blivit slentrianmässig och gav uppenbarligen allt färre uppslag som var av avgörande betydelse för rikets inre säkerhet.

Istället styrdes säkerhetstjänsternas uppmärksamhet successivt över på vad man uppfattade som kommunistiska täckorganisationer. Till dessa verkligt farliga dolda sovjetiska propagandaverktyg räknades de många vänskapsförbunden som ordnade filmvisningar, dansuppsättningar och konserter för att demonstrera de kommunistiska ländernas kulturella blomstring. Personer som bevistade möten eller var medlemmar i sådana vänskapsförbund övervakades.

Vid 1950-talets slut tillkom även övervakning av olika fredsorganisationer. Freds- och antiatombombsrörelsen hyste personer som var konstaterade kommunister och uppfattades därför bedriva pacifistisk propaganda för Sovjetsunionens räkning. Deras information om atombombens enorma förstörelsekraft uppfattades som en Sovjetdirigerad skrämsekampanj, ämnad att bryta ned försvarsviljan och öka missmodet hos svenska medborgare inför en kommande sovjetisk invasion.

Vårt intryck är att det förekommer en allt större divergens mellan säkerhetstjänsternas och politikernas hotbilder under slutet av

196

DET RÖDA HOTET

1950-talet. Den öppna samhällsdebatten tycks härvidlag ha påverkats mer av de upptinade stormaktsrelationerna än polisens och militärens uppfattningar om inre hot. Kanske beror det på att andra inrikespolitiska sakfrågor successivt tränger ut säkerhetsproblematiken från den politiska dagordningen. Statspolisens tredje rotel och Försvarsmaktens inrikesavdelning står däremot i ständig kontakt med hoten. Det finns överlag få övertygande indikationer på att hotbilderna inom övervakningsorganisationerna skulle ha avintensifierats under 1950-talets andra hälft. Istället tenderar verklighetsuppfattningarna att bli självförstärkande. Man har uppenbara svårigheter att frigöra sig från tidigare hotbilder. Det inre hotet från den subversiva kommunismen uppfattades alltjämt som lika överhängande, även om dess uttryck var annorlunda än tidigare.

Spionaffärerna i 1950-talets inledning hade sannolikt stor betydelse för upprätthållandet av intensiteten i hotbilderna senare under 1950-talet. Företrädarna för polisiär och militär säkerhetstjänst kunde hela tiden hänvisa tillbaka till spionaffärerna för att uppvisa att de hade gjort rätt bedömningar av hotbilden vid tidigare tillfällen.

Nazisthotet

Kommunistpartierna var förstås inte de enda ytterlighetspartierna i Sverige under 1950-talet. Men nazisthotet uppfattades långt ifrån lika allvarligt som det röda hotet. Omedelbart efter kriget användes i officiella sammanhang nazisthotet för att motivera förekomsten av en statspolis som övervakade den inre säkerheten. Men inom säkerhetstjänsterna ägde nazisthotet aldrig någon centralitet, inte ens under den korta period vid krigsslutet då segrarmakten Sovjetunionens aktier stod som högst i världsopinionen. Inom försvarsmakten upprätthölls istället vaksamheten mot det röda hotet. Säkerhetstjänsternas intresse för svenska medborgare som var aktiva i den brokiga skaran av små nazistiska ytterlighetspartier förblev jämförelsevis litet genom hela 1950-talet. Den nazistiska ideologin befann sig i stark motvind och den svenska naziströrelsen hade få internationella kontaktytor och saknade dessutom en koppling till en specifik främmande makt. Trots detta upprättade statspolisen kvartalsrapporter om den svenska nazismen genom hela 1950-talet.

197

DET RÖDA HOTET

Någon historisk uppgörelse med nazistsympatisörer inom försvarsmakten kom aldrig till stånd efter kriget. Trots att inrikesavdelningen förde detaljerade personregister över stamanställd personal med nazistsympatier och hade ovedersägliga bevis för nazistanhängarskap vidtogs inga åtgärder vare sig under eller efter kriget. Man erbjöd frivilliga avbönsförhör där ifrågavarande personer fick möjlighet att fransäga sig sin tidigare nazistiska åskådning. Men det var mycket sällsynt att nazisters yrkeskarriär stoppades på grund av nazistsympatier, hur väldokumenterade de än var. De flesta kunde fortsätta inom den svenska försvarsmakten som om ingenting hade hänt.

Säkerhetstjänsternas behandling av kommunist sympatisörer erbjuder här en bjärt kontrast till undfallenheten mot nazistsympatisörerna inom försvarsmakten. Även mycket svaga misstankar om släktskap eller annat samröre med kommunist sympatisörer eller aktiva kommunister fick oftast mycket dramatiska konsekvenser för medborgare som exempelvis ville vidareutbilda sig inom försvaret eller söka anställning inom ett företag som levererade till försvarsmakten. Långt in på 1950-talet användes Allmänna Säkerhetstjänstens gamla uppgifter från beredskapsåren som graverande evidens på säkerhetsrisk vid personalkontrollerna.

Som samhällsvetare är det svårt att här undvika att genomföra en traditionell klassanalys av de dramatiska skillnaderna i synen på hoten från de båda ytterlighetsideologierna under och efter kriget. Kommunist sympatisörer tillhörde nästan undantagslöst arbetarklassen och hette Svensson, Andersson och Nilsson. Listan över nazis sympatisörer anställda inom försvarsmakten under kriget rymmer i första hand tyskklingande namn och/eller familjenamn som härrör från svensk överklass. Under beredskapsåren lade försvarsmakten ned stor möda på att inte ge en enda springpojke eller värnpliktig kommunist sympatisör tillträde till positioner där de kunde utgöra en potentiell säkerhetsrisk. Ett hundratal svenska kommunister internerades i arbetsläger. Men tyskvänliga officerare inom försvarsmakten, varav många medlemmar i nationalsocialistiska partier, klarade sig med skinnet i behåll genom hela kriget och kunde där efter fortsätta sina karriärer. Huruvida uppgörelsen med den svenska nazismen gick till på motsvarande sätt även inom andra samhällssektorer än den militära kan vårt källmaterial inte förtälja.

DET RÖDA HOTET

Utlänningshotet

Bland de övervakade förekom inte bara svenska medborgare. De svenska säkerhetstjänsterna liksom den militära underrättelsetjänsten ägnade dock stor uppmärksamhet åt flyktingar som så småningom skulle komma att bli svenska medborgare, och åt utlänningar. Samarbetet var utbrett mellan statspolisen och utlänningskommissionen (SUK). Underrättelsetjänsten utbytte informationer om inresande och utresande utlänningar med andra länders underrättelsetjänster.

Utlänningen blev ett nytt hot mot den inre säkerheten i början av 1950-talet. Problematiken växte allteftersom fler utlänningar besökte eller arbetade i Sverige. Införandet av den nordiska passunionen betraktades av säkerhetstjänsterna som ett stort nederlag, eftersom det starkt försvårade möjligheterna att övervaka utlänningstrafiken. Stor möda lades ned för att övervaka försvarsmaktens skyddsområden på Gotland, i skärgårdarna och längs kusterna. Arbetskraftsinvandringen och flyktingvågen från bland annat Ungern efter 1956 ställde till det ytterligare för landets säkerhetstjänster. Man hade stora svårigheter att ställa om verksamheten till ett modernare samhälle med ökad rörlighet och interdependens.

Sällan kopplades utlänningshotet explicit samman med kommunisthotet, det vill säga att utlänningen gick Sovjetunionens ärenden, men implicit var det just detta som avsågs. Varje utlänning, i synnerhet från öst, var en säkerhetsrisk. Säkerhetstjänsten ägnade därför stor uppmärksamhet åt grupper av flyktingar från de baltiska staterna och från Polen, Tjeckoslovakien och Östtyskland. Man var uppenbart oroad att det bland olika flyktinggrupper fanns infiltratörer som arbetade åt utländska underrättelsetjänster. Ett annat skräckscenari som ofta upprepades var att någon av försvarsmaktens kvinnliga skrivbiträden som kom i kontakt med hemliga handlingar skulle förledas in i förhållanden med utländska personer och i blind förälskelse avslöja rikets hemligheter.

Så sent som i slutet av 1950-talet producerades skrivelser om minskat behov av utländsk arbetskraft inom försvarsmakten och svensk försvarsindustri. Man vill därigenom undanröja det potentiella säkerhetshot som följer med utnyttjandet av utländska experter, ingenjörer och tekniker. Hotuppfattningarna hamnade i direkt

DET RÖDA HOTET

konflikt med den svenska försvarsmaktens växande behov av kvalificerad utländsk kompetens.

Även organisatoriskt kännetecknas Övervakningssverige av stor kontinuitet. En av de främsta säkerhetsfrämjande åtgärderna i Övervakningssverige var personalkontrollverksamheten. Redan i mitten av 1930-talet upprättades i liten skala ett personalkontrollsystem inom försvarsmakten för att förekomma säkerhetshot från enskilda kommunistiska sabotörer och för att förhindra att kommunister placerades på känsliga poster. Under beredskapsåren genomförde försvarsmakten hundratusentals personkontroller årligen. Under det kalla krigets inledning använde försvarsmakten samma personalkontrollsystem som under kriget, med undantag för perioden 1946–1947 då övervakningsverksamheten brann på sparlåga. Kontinuiteten i arbetet underlättades sannolikt av att en och samma person på inrikesavdelningen, överstelöjtnant Georg Berendt, hade ansvaret för handhavandet av försvarsmaktens personalkontrollärenden mellan 1935 och 1962.

Expansion

Efterkrigstidens Övervakningssverige kännetecknas också av en oavbruten expansion. Resurserna till försvarsmaktens säkerhetsarbete och personalkontrollsystem och för polisens verksamhet för att förebygga och uppdaga brott mot rikets säkerhet ökade under hela 1950-talet. Övervakningen blev bredare och djupare. Mer personal krävdes. Uppgifterna blev fler, liksom befogenheterna. Dessutom ökade möjligheterna till effektiv övervakning genom den snabba tekniska utvecklingen.

Säkerhetstjänsterna lyckades väl med uppgiften att expandera sin organisation trots skiftande opinionsklimat och varierande temperatur i det ideologiska kriget mellan öst och väst. Såväl statspolisen som Försvarsstabens inrikesavdelning lade uppenbart ned stor kraft på att producera övertygande skrivelser och anslagsäskanden till ansvariga politiker. Kraven på utökade befogenheter i övervakningsarbetet och större anslag till verksamheten gav upprepat goda resultat.

Anslagsäskandena motiverades av ”nya” hotbilder eller av bedömningar om vikten av bibehållen vaksamhet. Inte sällan hänvisades till internationella händelser. När SKP gick kräftgång i väljaropinionen

200

DET RÖDA HOTET

efter 1946 omformulerades opinionshotet till ett säkerhetshot: Den kvarvarande välorganiserade kärnan av sympatisörer förberedde sig för att gå under jorden i händelse av orostider, helt i enlighet med den modell man använt sig av i andra länder. Senare under 1950-talet hänvisade man i anslagsäskandena till de medialt uppmärksammade fallen av spioneri, den allt stridare strömmen av utlänningar, och till de nya sovjetiska täckorganisationer som de olika vänskapsförbunden och atombombsmotståndarna representerade.

Vad gäller riksdagens beviljande av ökade resurser till personalkontroll och särskild polisverksamhet misstänker vi att de till stor del kan förklaras av rådande tidsanda. Att Sverige hade behov av en omfattande säkerhetsorganisation för den inre säkerheten var alla samhällsaktörer mycket eniga om, och detta var en viktig förutsättning för övervakningsverksamheten. Men expansionen måste givetvis ses mot bakgrund av att *alla* statliga verksamheter i Sverige genomgick en expansion under 1950-talet. Tillväxten i ekonomin gav hela tiden ett utrymme för utbyggnad även av den polisiära och militära säkerhetstjänsten. Övervakningssverige kunde bekostas utan att pengar behövde tas från annan expansiv verksamhet inom den framväxande moderna välfärdsstaten. Kanske undgick övervakningsverksamheten därför det närmare skärskådande som en sämre samhällsekonomi sannolikt hade lett fram till.

När det gäller riksdagens beviljande av utökade befogenheter till övervakningsorganisationen under 1950-talet bör detta betraktas i ljuset av de uppmärksammade spionhistorierna. År 1952 gav riksdagen statspolisen möjligheten att använda tvångsmedel i form av telefonkontroller som ett led i brottsförebyggande verksamhet. Telefonkontrollsystemet begagnades sedan i allt större omfattning. I huvudsak användes tvångsmedlet för att möta det röda hotet från öst. Först i början av 1960-talet finns indikationer att statspolisen använde telefonkontroll för att inhämta upplysningar i samband med andra slags brott än brott mot rikets säkerhet.

Det svenska personalkontrollsystemet genomgick en kontinuerlig expansion under 1950-talet. Successivt gavs en lång rad myndigheter samma befogenheter som försvarsmakten att personalkontrollera sina anställda genom att begära registerslagningar från statspolisen.

Från inrikesavdelningens arkivmaterial lär vi oss att den svenska

DET RÖDA HOTET

försvarsmaktens personkontrollsystem understundom fick negativa konsekvenser för enskilda svenska medborgare. I de flesta fall handlade det om en obetydligt påverkan, exempelvis att värnpliktiga omplacerades. Inom försvaret har vi i det material vi har studerat funnit ett femtontal fall då konsekvenserna för de enskilda är omfattande och där vi tycker att åtgärderna inte står i proportion till de uppgifter man har haft tillgängliga. I vilken utsträckning personalkontrollsystemen inom andra myndigheter än försvarsmakten hade konsekvenser för enskilda svenskar vet vi inget om. Med tanke på det stora antal myndigheter som under 1950-talet fick tillåtelse att genomföra personalkontroller och begära ut personuppgifter från statspolisen torde det där finnas liknande fall där kontrollsystemet förändrade enskilda medborgares livschanser. Om detta får andra historiska studier berätta.

Nationell säkerhet och demokratiska rättigheter

Resonemang kring konflikten mellan olika säkerhetsarrangemang och den demokratiska rättsstatens individuella fri- och rättigheter fördes i första hand på ledarsidor och i offentlig debatt under 1950-talet. Riksdagsledamöternas högtidliga omsorg om medborgarnas rättssäkerhet och integritet i samband med de stora riksdagsdebatterna tycks emellertid ha haft mycket liten effekt på övervakningsorganisationernas möjligheter att expandera sin verksamhet.

I arkivmaterialet förekommer överhuvudtaget mycket få explicita överväganden kring nationell säkerhet och rättssäkerhet. Det ligger visserligen i övervakningsorganisationernas uppdrag att sätta försiktighetsprincipen främst. Säkerhetstänkandet prioriteras ständigt i den interna hanteringen av ärenden och i utvärderingarna av den egna verksamheten. Resonemang kring vad personalkontrollsystemet och övervakningsåtgärderna kan innebära för enskilda medborgare har liten förekomst. Framför allt statspolisen demonstrerar en medvetenhet om att man hanterar känsligt material. Polisledningens budskap till personalen att alla till buds stående medel är tillåtna för *inhämtning* och *bearbetning* av uppgifter om personer. När det gäller *utlämnande* av personuppgifter till frågande myndigheter är man emellertid mer bekymrad för individers rättssäkerhet. Man

202

DET RÖDA HOTET

frånsäger sig dock allt ansvar för hur utlämnad uppgift hanteras av de myndigheter som begärt ut dem.

Värt att notera är att det i stort sett endast är vid krigsslutet, i samband med nedmonteringen av den Allmänna Säkerhetstjänsten, som rättssäkerhet och personlig integritet diskuteras internt inom polisiär och militär säkerhetstjänst. När beredskapslagarna upphört att gälla råder stor villrådighet inom den under krigstid upprättade övervakningsorganisationen om hur den fredstida verksamheten skall organiseras. Här för enskilda individer som statspolisintendent Georg Thulin fram argument, där demokratiaspekter och enskilda individers rättssäkerhet bryts mot behovet av en effektiv organisation för inre säkerhet. Men försvarandet av de demokratiska fri- och rättigheter-na äger ingen centralitet. Snarare är det under denna period de bekymrade tongångarna som dominerar inom säkerhetstjänsterna, eftersom de upplever att de fråntagits alla möjligheter att upprätthålla den inre säkerheten. Så fort övervakning av ytterlighetspartier blir tillåten igen sommaren 1948 återupptar försvarsmakten den personalkontrollverksamhet som tog form under kriget.

Generella lärdomar

Samtidshistorisk forskning om Övervakningssverige har ambitionen att också producera generella kunskaper och insikter om hur konflikter mellan nationell säkerhet och den demokratiska rättsstatens principer om individuella fri- och rättigheter hanteras av politiker och tjänstemän i situationer då den nationella säkerheten är hotad. Huvudidén är att historiska studier kan lära oss att identifiera situationer och omständigheter under vilka demokratiska värden systematiskt nedprioriteras till förmån för säkerhetsvärden. När likartade omständigheter uppträder i framtiden står vi bättre rustade att göra upplysta avvägningar mellan kraven på säkerhet och demokrati. Detta torde vara av gemensamt intresse för alla som räknar sig till den demokratiska rättsstatens försvarare.

Diskussioner om säkerhetstjänsternas verksamhet handlar om de inbyggda motsättningar som oupphörligen avkräver ansvariga politiker och tjänstemän avvägningar och rimlighetsbedömningar. Den demokratiska statens övervakning av sina egna medborgare skall vara

DET RÖDA HOTET

offentligt sanktionerad, men inte offentlig. Försvaret av den inre säkerheten skall vara underställd demokratisk kontroll, men samtidigt skyddad från insyn. Säkerhetstjänsternas verksamhet skall vara hemlig men samtidigt lagligt reglerad.

Beträffande vilken balans som bör råda mellan försvaret av inre säkerhet och den demokratiska rättsstatens principer har vi inte lärt något nytt av den historia som berättas i denna bok. Detta har heller inte varit huvudsyftet med vår studie, ej heller att fälla normativa omdömen över de politiker, poliser och militärer som fattade viktiga beslut i övervakningsfrågor under inledningen av kalla kriget.

Vi har i inledningen av boken argumenterat för att centrala aktörers hotbilder och verklighetsuppfattningar är av helt avgörande betydelse för utfallet av avvägningarna mellan säkerhet och demokrati. Vi tycker att vi under arbetets gång har fått stöd för detta antagande. Hotuppfattningarna avgör hur långt beslutsfattare är beredda att gå för att värna nationell säkerhet på bekostnad av medborgarnas personliga frihet, integritet och rättssäkerhet.

Om hotbilder är så betydelsefulla för agerandet krävs att de inte bara är rimliga, det vill säga står i proportion till de faktiska hoten, utan att de ständigt utmanas. Statlig övervakning av egna medborgare som har till syfte att förebygga brott mot rikets säkerhet måste organiseras på ett sätt så att denna ständiga utmaning kommer till stånd och integreras i den fortlöpande verksamheten.

När det gäller den nutida och framtida utformningen av svensk säkerhetstjänst vill vi särskilt lyfta fram två allmänna principer som båda i praktiken innebär en mer regelbunden och utökad insyn i säkerhetstjänsternas verksamhet. Den första allmänna principen är att *undvika en fastfrysning av säkerhetstjänsternas organisation* som den ägde rum under och efter andra världskriget. Slutna organisationer med så låg omsättning på personal som de svenska säkerhetstjänsternas under 1950-talet är i längden inte till gagn för skyddet av nationell säkerhet eller skyddet av demokratiska värden. En verksamhet som i grunden vägleds av utdaterade verklighetsuppfattningar som härrör från ett formativt krismoment i organisationens historia riskerar att utvecklas till ett nationellt säkerhetsproblem i sig. Folkvalda politiker måste därför försäkra sig om att omsättningen av personal inom de militära och polisiära säkerhets-

DET RÖDA HOTET

tjänsterna är så hög som möjligt samtidigt som man bibehåller en hög och bred kompetens inom organisationerna. En rimlig och nödvändig kontinuerlig uppdatering av de inre säkerhetshoten förutsätter dels att det är högt i tak inom organisationerna, dels att det finns någon form av ständig dialog mellan säkerhetstjänstens företrädare och folkvalda representanter. Det är viktigt att understryka att all offentlig makt, således även säkerhetstjänsternas befogenheter att övervaka medborgarna, utgår från folket.

Denna första allmänna princip har lyckligtvis till viss del redan inympats i de svenska säkerhetstjänsterna. De utredningar som genomfördes efter IB:s avslöjande (1974) pekade på problemen med den låga personalomsättningen och den brist på spetskompetens som följer i dess spår. Man inrättade Försvarets underrättelsenämnd, FUN, som ett försök att skapa större demokratisk kontroll av och insyn i verksamheten.

Den andra allmänna principen är att *aldrig använda annat än tidsbegränsade inskränkningar av medborgarnas demokratiska fri- och rättigheter*. All lagstiftning och alla åtgärder som innebär ett avsteg från skyddet av individuella fri- och rättigheter bör således ha ett bäst föredatum. Varje litet harmlöst oskyldigt steg bort från den demokratiska rättsstatens inbyggda skydd av fri- och rättigheter riskerar i förlängningen att leda till ett betydande avsteg från dessa principer. Alla typer av ökade befogenheter till exempelvis telefonavlyssning, buggning och kameraövervakning bör därför vara tillfälliga och bli föremål för omprövning vid regelbundet återkommande tillfällen. En sådan ordning sänder signaler om vilka huvudprinciper som gäller för den demokratiska rättsstaten och utgör samtidigt en viktig form av självreglering. I krissituationer torde medborgarna ha lättare att acceptera inskränkningar av sina fri- och rättigheter om de vet att de är av tillfällig natur.

Noter

Kapitel 2

- 1 Se avsnittet om hotbilders funktioner i kapitel 2 för en diskussion kring hur olika aktörer kan välja att använda vissa hotbilder för sina syften. Hotbilden med de smältande polarisarna kan naturligtvis användas av vissa forskargrupper för att få mer forskningsresurser för just dessa frågor. Det är också fullt möjligt att ett sådant fenomen som smältande polarisar i första hand inte beskrivs i termer av ett hot, utan snarare som en byggnadsteknisk fråga – hur höga vallar kan man bygga för att skydda låglänta stater? (se Eriksson 2001:1 för ett liknande resonemang).

Kapitel 3

- 1a För detaljer om den så kallade IB-affären, se bl.a. Peter Bratts bok *IB och hotet mot vår säkerhet* (1973), SOU 1976:19 eller Kokk (2001). En redogörelse för affären kring den så kallade sjukhusspionen vid Sahlgrenska sjukhuset i Göteborg 1975 är skriven av Lars Olof Lampers (1997). Om det uppmärksammade fallet med snickaren Torsten Leander, som efter säkerhetspolisens personalkontroll avskedades från sitt arbete på marinemuseet i Karlskrona 1979, står bl.a. att läsa i Töllborg (1999).
- 1b Jönsson 2000.
- 2 Den senaste versionen av HSFR:s/VR:s etikregler är alltid tillgänglig på deras hemsida: www.vr.se

Kapitel 4

- 1 Hela avsnittet bygger på dokument ur MUST-arkivet, Hemliga serien, Serie F IV Volym 1 om ej annat anges.
- 2 Flyghed 1992.
- 3 Agrell 1998, Ekman 2000.
- 4 Före andra världskriget övervakade den militära säkerhetstjänsten Sveriges kommunistiska parti, socialistiska partiet, syndikalistiska och anarkistiska rörelser samt nationalsocialistiska partier och rörelser.
- 5 SOU 1976:13, SOU 1999:37.
- 6 MUST, hemliga delen, Serie F IX, Volym 1, "U.P.M. angående personalkontroll inom försvarsväsendet". Odaterad intern skrivelse. Uppgifter i senare dokument gör dock gällande att UPM:en härrör från april 1946.

207

NOTER – KAPITEL 4

- 7 I register från tiden före andra världskriget finns förteckningar över värnpliktiga, t.ex. av 1936 års klass och i vilken utsträckning de kunde anses pålitliga eller opålitliga. Ofta finns bara korta bedömningar av karaktären "olämplig i allmänhet", "opålitlig" eller "agitator". Bland annat användes julhälsningar i *Ny Dag* eller *Stormklockan* som underlag för att göra dessa kategoriseringar, se MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F X a, Volym 4, Värnpliktiga.
- 8 MUST-arkivet, Öppna delen, F VIII o, Organisation, Skrivelse till detaljcheferna från T.H. Lindquist avdelningschef, 430109.
- 9 Se Molin 1982 för en diskussion om strategin att upprätta arbetskompanier för värnpliktiga kommunister. Se även Försvarets Underrättelsenämnds (FUN) redovisning till regeringen 981126. I rapporten nämns att det var den polisiära säkerhetstjänsten som i huvudsak skötte registrering och övervakning av svenska och utländska medborgare som uppehöll sig i Sverige. Bokstäverna A–D användes för att klassificera de registrerade i olika "farlighetsgrader".
- 10 Jfr Flyghed 1992.
- 11 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F VIII o Volym 1, bilaga till remissyttrande angående avvecklingen av allmänna säkerhetstjänsten 460308.
- 12 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F IX c, Volym 1. UPM angående personalkontroll inom försvarsväsendet. Odaterad. MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie VIII f, Volym 25, Telegrafstyrelsen, med hemställan om upphävande av vissa för närvarande gällande bestämmelser rörande telegraf- och telefontrafiken. I detta dokument redogörs för reglerna som gällde under andra världskriget då telegram inte fick författas på andra språk än de nordiska, vissa större europeiska språk samt ryska. Se även Frick & Rosander 1998:246.
- 13 Se Molin 1982:66–67 för en diskussion om personalökningen på Försvarsstabens underrättelseavdelning och problem man mötte i rekrytering och attityder till arbetet.
- 14 Försvarets Underrättelsenämnds (FUN) redovisning till regeringen 981126 sid. 26. FUN har funnit redogörelser av personalkontrollens omfattning i samband med redovisningen av de medel som ställts till Försvarsstabens inrikesavdelnings förfogande.
- 15 Försvarets Underrättelsenämnds (FUN) redovisning till regeringen 981126, sid. 27.
- 16 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F X a, Volym 12 innehåller register över hundratals personer som skulle omhändertas i händelse av krig i Jönköpings och Kalmar län samt register över tusentals A och B-klassificerade nazister runtom i Sverige. Se även MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F X a, Volymerna 13–16, där det bland annat finns en för-

NOTER – KAPITEL 4 & 5

- teckning över alla medlemmar i de kommunistiska arbetarkommunerna från juni 1941 samt uppgifter om nazistsympatisörer från krigsåren.
- 17 MUST, Hemliga delen, Serie F X a, volym 20. Volymen heter "ÖB utredning angående opålitliga svenskar".
 - 18 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F X a, Volymerna 26–36. Materialet är sorterat efter bokstavsordning och de större organisationerna som Svensk Socialistisk Samling och Sveriges Nationella Förbund har egna volymer.
 - 19 Under kriget upprättade man register över tusentals värnpliktiga som man befarade skulle kunna gå utländska makters ärenden i en krigssituation, se MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F X a, Volym 5–6, 9, Värnpliktiga.
 - 20 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F IV, Volym 1.
 - 21 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F X a, Volym 21. Volymerna heter "ÖB utredning angående opålitliga svenskar".
 - 22 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F VIII c Volym 1–2.
 - 23 Molin 1982:178.
 - 24 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F VIII c Volym 1–2.
 - 25 Riksdagens protokoll 1945-02-21, herr Holmberg.
 - 26 Riksdagens protokoll 1945-06-30, herr Johansson, herr Hagberg.
 - 27 Riksdagens protokoll 1945-06-30, herr Erlander.
 - 28 För en översikt av utredningarna se Flyghed 1992.
 - 29 MUST-arkivet, Öppna delen, Serie F VIII o, Volym 1, Organisation, Brev från Carlos Adlercreutz till chefen för Försvarsstabens inrikesavdelning Major H. Leche, 14/3 1948.

Kapitel 5

- 1 Se t.ex. Tage Erlanders dagboksanteckningar 1945–1949, där han även oroar sig för sovjetiska framstötar mot Skandinavien i mars 1948, 2001:209ff.
- 2 Erlanders dagboksanteckningar 1945–1949, 2001:269, 271f.
- 3 Olikartade hotbilder gav exempelvis upphov till olika slutsatser om behovet av och omfattningen på ett förberett militärt samarbete med väst i händelse av en krigssituation. Se t.ex. Bjereld 1997 samt Erlanders dagboksanteckningar 1950–1951, 2001:21, 53, 71.
- 4 Under andra världskriget kände den militära säkerhetstjänsten samma behov att återkomma till vilka villkor som präglat arbetet före andra världskriget. För militärerna inom säkerhetstjänsten verkar det vara viktigt att diskutera upprinnelsen till verksamheten som fördes under andra världskriget då övervakningens omfattning ökade kraftigt. De historiska rötterna

NOTER – KAPITEL 5

- till verksamheten vill man åtminstone föra tillbaka till år 1910 då en första fastare organisation för den moderna säkerhetstjänsten skapades, se även här MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F IV Volym 1.
- 5 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F IV Volym 1.
 - 6 Försvarsstaben gjorde bedömningen att förutom Tage Erlander stod även Gustav Möller och P.E. Sköld bakom de nya direktiven. Se MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F VIII o Volym 1. Osignerad kommenterande rapport angående den parlamentariska undersökningskommissionen från 1947.
 - 7 Se bl.a. Riksdagens protokoll 1945. Kungl. Maj:ts proposition nr 308 om omorganiseringen och avvecklingen av den allmänna säkerhetstjänsten, samt Riksdagens protokoll 1946, Kungl. Maj:ts proposition nr 284.
 - 8 I riksdagen framhöll representanter för Sveriges kommunistiska parti att en otillbörlig utrensning ur arkivet skett då det gällde delar av den genomförda registreringen. Gustav Johansson ville bl.a. rikta en anmärkning mot Tage Erlander för att han utövat sitt ämbete på ett otillbörligt sätt genom att ge tillåtelse till denna utrensning. Se Riksdagens protokoll, konstitutionsutskottets memorial nr 24.
 - 9 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F IV, Volym 3.
 - 10 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F VIII o, Volym 1. Osignerad kommenterande rapport angående den parlamentariska undersökningskommissionen från 1947.
 - 11 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F VIII f, Volym 25, Telegrafstyrelsen, med hemställan om upphävande av vissa för närvarande gällande bestämmelser rörande telegraf- och telefontrafiken, 29/6 1945.
 - 12 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F VIII f, Volym 24. PM angående säkerhetstjänstens radiokontroll, 2/3 1946.
 - 13 Riksdagstrycket, Statsutskottets utlåtande nr 240.
 - 14 FUN:s rapport "Redovisning av vissa uppgifter om den militära under rättelse- och säkerhetstjänsten" 1998:3. Se även MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F IX c, Volym 1. UPM angående personalkontrollen inom försvarsväsendet. I den odaterade promemorian kommenteras de nya reglerna: "Uppgifterna angående verksamhet inom eller inställning till ytterlighetsparti omfatta numera endast nationalsocialistiska eller därmed jämställda sammanslutningar. Detta beror därpå att sedan maj 1945 någon annan registrering icke sker vid polisen och att föreliggande uppgifter om andra ytterlighetspartier icke få utnyttjas. Därav följer att t.ex. kommunister med utpräglade sympatier för utländsk makt kunna er hålla tillgång till de mest ömtåliga befattningar inom försvarsväsendet utan att man genom personkontrollen kan göra något häråt. Detta är ägnat att väsentligt minska tryggheten för riksförsvaret."

NOTER – KAPITEL 5

- 15 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F X a, Volym 1, Brev från major Georg Berendt till major P. Kellin, 24/9 1945.
- 16 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F X a, Volym 1, Brev från major Georg Berendt till major P. Kellin, 24/9 1945.
- 17 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F X a, Volym 1, Brev från major Georg Berendt till major P. Kellin, 24/9 1945.
- 18 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F X a, Volym 1, Brev från major Georg Berendt till major P. Kellin, 24/9 1945.
- 19 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F X a, Volym 1, Brev från major Georg Berendt till major P. Kellin, 24/9 1945.
- 20 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F X a, Volym 1, Brev från major Georg Berendt till major P. Kellin, 22/11 1945.
- 21 Se även MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F X a, Volym 1, Brev från major Georg Berendt till major P. Kellin, 11/7 1946.
- 22 Enligt Janne Flygheds avhandling var antalet fällda i första instans, det vill säga häradsrätter och rådhusrätter, 479 personer under åren 1939–1946. Antalet dömda gäller dock all typ av statsfientlig verksamhet. Om man studerar Flygheds uppgifter vad gäller antalet dömda för spioneri eller olovlig underrättelseverksamhet uppgår dessa till 333 personer, vilket ger god överensstämmelse med kommendör Landquists uppgifter som alltså gäller fram till 1945. Se Flyghed 1992:473.
- 23 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F VIII e, Volym 1.
- 24 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F VIII e, Volym 1.
- 25 Riksdagens protokoll 1946 Kungl. Maj:ts proposition nr 284. Se även Hjort 1998:16f.
- 26 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F VIII o Volym 1. Remissyttrande angående avveckling av allmänna säkerhetstjänsten 8/3 1946. Se även militärbefälhavare C.H. Totties skrivelse till samtliga reg-, bat- och kompch från den 28/2 1946. I skrivelsen uttrycks behovet av att vara särskilt uppmärksam i samband med större fälttjänstövningar. ”De personer, vilka böra särskilt observeras, äro bl.a. utlänningar, ambulerande försäljare, fotografer icke ingående i presskvarteret, passagerare i motorfordon, vilka genom regelbundet uppträdande inom övningsområdet ådraga sig uppmärksamhet.”
- 27 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F VIII o Volym 1. Remissyttrande angående avveckling av allmänna säkerhetstjänsten 8/3 1946. Se även hotbildsbeskrivningen i proposition nr 284 från 1946 där det allmänna utrikespolitiska läget beskrivs som mer hotfullt 1946 än vad det var efter första världskriget.
- 28 Riksdagstrycket, 1946, Statsutskottets utlåtande nr 240.
- 29 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F VIII o Volym 1. Remissyttrande angående avveckling av allmänna säkerhetstjänsten 8/3 1946.

NOTER – KAPITEL 5

- 30 Riksdagstrycket, 1946, Statsutskottets utlåtande nr 240.
- 31 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F IX c, Volym 1. Redovisning av anslag, 1/10 1946. I FUN:s rapport redovisas bara antalet personer som blivit personalkontrollerade inom försvarsväsendet, men i materialet, som FUN också har använt, nämns att "även olika personalkategorier utom försvarsväsendet" har personalkontrollerats.
- 32 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F VI Volym 1.
- 33 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F IV Volym 1.
- 34 Det är oklart exakt när möjligheten att göra avbön genom "frivilligt inställande till förhör ang. politisk verksamhet" försvann. Vår gissning är att möjligheten upphörde någon gång under 1950. Vi vet att man inom övervakningsorganisationerna diskuterade förslaget att dra in möjligheten under sommaren 1950 och vi har inte påträffat förhørsprotokoll från senare tillfällen. Avbönförhören betraktades av anhängarna som ett bra sätt att samla in korrekta upplysningar om en persons aktuella nationalsocialistiska verksamhet. Statspolisens 3:e rotel. Serie F II Volym 15. Nr 256.
- 35 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F X f, Volym 22, förhörbrev från den 31/8 1946, 29/1 1947, brev till privatperson från den 8/1 1947. Se även MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F X f, Volymerna 44, 66, 88, 99 där enstaka "avböns"-förhör finns bevarade.
- 36 Uppgifterna härrör från generalorder H 858/45. Se t.ex. "PM angående personalkontrollen inom försvarsväsendet samt det med denna förknippade arbetet vid kriminalstatpolisavdelningen i Stockholm 3:e rotel". Statspolisen 3:e roteln. Serie F II. Volym 8. Onummerad skrivelse mellan 267–279. 12 januari 1948 (19 sidor).
- 37 MUST, öppna delen, Serie F VIII o, volym 1, Skrivelse "Organisation av rikets säkerhetstjänst och verksamheten inom denna", från den 1/10 1948.
- 38 Riksdagens protokoll 1946-06-28, statsrådet Tage Erlander.
- 39 MUST, öppna delen, Serie F VIII o, volym 1, Skrivelse "Organisation av rikets säkerhetstjänst och verksamheten inom denna", från den 1/10 1948.
- 40 Riksdagens protokoll 1946, Kungl. Maj:ts proposition nr 284.
- 41 Sommaren 1946 hade kriminalstatpolisen förstärkts med följande antal personer: Stockholm: 3 kriminalkommissarier, 6 kriminalöverkonstaplar, 3 biträdande kriminalöverkonstaplar och 39 konstaplar; Göteborg: 1 kriminalöverkonstapel och 2 konstaplar; Malmö: 1 kriminalöverkonstapel och 2 konstaplar; Luleå: 3 kriminalkommissarier, 9 kriminalöverkonstaplar, 3 biträdande kriminalöverkonstaplar och 44 konstaplar. "Skrivelse från statpolisintendent Georg Thulin till samtliga länsstyrelser" från den 12 juli 1946. Statspolisen 3:e roteln Serie F II. Volym 2. Nr 15.
- 42 MUST, öppna delen, Serie F VIII o, volym 1, Skrivelse "Organisation av rikets säkerhetstjänst och verksamheten inom denna", från den 1/10 1948.

NOTER – KAPITEL 5

- 43 MUST, hemliga delen, Serie F I volym 5, "PM angående personalkontroll m.m. Gällande bestämmelser", författad av 1957 års industriskyddskommitté, inkom till Fst/In 27 maj 1958.
- 44 Överbefälhavarens förslag kallas i kommentaren för H Dnr 80 och dateras till den 20 juni 1946.
- 45 Statspolisen 3:e roteln. Serie F II Volym 2. "Utlåtande över ett av överbefälhavaren den 20 juni 1946 avgivet förslag till nya bestämmelser för personkontrollen inom försvarsväsendet" från den 7 november 1946.
- 46 Nämnden tillsattes av försvarsministern den 3 maj 1946. Det förekommer en uppgift om att den upphörde under våren 1947. Detta var i så fall tillfälligt, eftersom nämnden omnäms under senare perioder. Statspolisen 3:e roteln. Serie F II. Volym 8. Onummerat dokument 267–279.
- 47 Riksdagens protokoll 1946, Kungl. Maj:ts proposition nr 284.
- 48 "Brev från Georg Thulin till landshövdingarna i Sverige ang. regler för personalkontroll". Statspolisen 3:e roteln. Serie F II. Volym 10. Nr 393.
- 49 "PM angående personalkontroll" från den 5 december 1950. Statspolisens 3:e rotel. Serie F II. Volym 17. Nr 507.
- 50 "PM angående det med den militära personalkontrollen förknippade arbetet vid kriminalstatspolisavdelningens i Stockholm 3:e rotel" från den 5 juli 1948. Statspolisen 3:e roteln. Serie F II. Volym 8. Nr 280.
- 51 "Framställning rörande viss kontroll av personalen inom civilförsvaret". Skrivelse från Georg Thulin till försvarsministern den 8 oktober 1948. Statspolisen 3:e roteln. Serie F II. Volym 9. Nr 424.
- 52 Tidigare, under det andra världskrigets beredskapslagstiftning, hade ett antal myndigheter haft rätt att begära uppgifter från Allmänna Säkerhetstjänsten rörande personers eventuella anslutning till ytterlighetspartier. Samtliga dessa myndigheter hade anknytning till försvar eller folkförsörjning, förutom Försvarsstaben och olika polismyndigheter även livsmedelskommissionen, bränslekommissionen, handelskommissionen och hemvärnet. "PM från Georg Thulin den 22 mars 1947 till den parlamentariska undersökningskommissionen". Statspolisen 3:e roteln. F II Volym 4–7. Nr 51.
- 53 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F I volym 5, "PM angående personalkontroll m.m. Gällande bestämmelser", författad av 1957 års industriskyddskommitté, inkom till Fst/In 27 maj 1958. Uppgiften om när UD fick rätt att begära personalkontroller är förmodligen fel. I mer samtida dokument nämns ett tidigare årtal, 1948. Se Statspolisen 3:e roteln. Serie F II. Volym 9. Nr 388.
- 54 "PM angående verksamheten 1947 vid 3:e roteln i Stockholm". Statspolisen 3:e roteln. Serie F II. Volym 8. Nr 32.

- 55 ”Redogörelse för verksamheten vid Statspolisens 3:e rotel i Malmö 1947”. Statspolisens 3:e roteln. Serie F II. Volym 8. Nr 32.
- 56 Riksdagens protokoll 1946-06-28.
- 57 Riksdagens protokoll, 1946-06-29.
- 58 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F VIII e, Volym 1. PM angående illegal verksamhet i Sverige, 19/4 1948.
- 59 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F VIII b Volym 1.
- 60 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F VIII b Volym 1.
- 61 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F VIII b Volym 1.
- 62 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F VIII b Volym 1.
- 63 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F VIII b Volym 1.
- 64 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F VIII b Volym 1.
- 65 Se även MUST-arkivet, Öppna delen, Serie F VIII b, Volym 2, Kommunismen, Rapport från svenske militärattachén i USA till försvarsministern, rapport 15, 1947. Erfarenheterna från den amerikanska statspolisens avslöjande av tjänstemän som hade kommunistiska kontakter kan ha påverkat den svenska polisen att bli mer övertygad i sina försök att få lagliga medel för att övervaka kommunister i Sverige. Den amerikanske presidenten Harry S. Truman införde ett personalkontrollsystem i januari 1948, se Heale, 1990.
- 66 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F VIII b Volym 1.
- 67 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F VIII b Volym 1.
- 68 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F VIII m Volym 2. PM från den 30/5 1949.
- 69 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F VIII b Volym 1. Se även MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F VIII e, Volym 1, PM angående illegal verksamhet i Sverige, 19/4 1948.
- 70 Se även MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F VIII e, Volym 1, PM angående illegal verksamhet i Sverige, 19/4 1948.
- 71 Jfr Hjort 1998:18ff. Hjort redogör för den oro som ledande beslutsfattare som Erlander och Undén gav uttryck för i sina dagböcker med anledningen av Pragkuppen. Hjorts redogörelse indikerar att man inte skall underskatta Pragkuppens betydelse för uppfattningen om kommunismen och Sovjetunionen i slutet av 1940-talet.
- 72 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F VIII b Volym 1.
- 73 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F VIII b Volym 1. Se även MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F VIII e, Volym 1, PM angående illegal verksamhet i Sverige, 19/4 1948.
- 74 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F VIII b Volym 1.
- 75 Björnin, Lars (kommande rapport inom ramen för SÄKO:s avrapportering).

NOTER – KAPITEL 5

- 76 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F VIII b Kommunismen. Internationell kommunism. Rapporter från olika länder, Volym 7–8.
- 77 MUST-arkivet, Öppna delen, Serie FI Volym 2. Underlag för besvarande av interpellation 5/4 1957.
- 78 MUST-arkivet, Öppna delen, Serie F VIII b, Volym 2, Kommunismen, PM angående Sveriges kommunistiska parti och valen till landsting och stadsfullmäktige år 1946, 20/9 1946.
- 79 MUST-arkivet, Öppna delen, Serie F VIII b, Volym 2, Kommunismen, PM angående Sveriges Kommunistiska Parti och valen till landsting och stadsfullmäktige år 1946, 20/9 1946.
- 80 MUST-arkivet, Öppna delen, Serie F VIII b, Volym 2, Kommunismen, Kommunisterna och valet till riksdagens andra kammare 1948, 21/9 1948.
- 81 MUST-arkivet, Öppna delen, Serie F VIII b, Volym 2, Kommunismen, Kommunisterna och valet till riksdagens andra kammare 1948, 21/9 1948.
- 82 MUST-arkivet, Öppna delen, Serie F VIII b, Volym 2, Kommunismen, PM angående Sveriges Kommunistiska Parti och valen till landsting och stadsfullmäktige år 1946, 20/9 1946.
- 83 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F VIII b Volym 1. Irak, USA, Vietnam, Holland, Spanien, Tyskland, Grekland, Norge, Danmark och Finland är bara några exempel på länder vars kommunistiska rörelser kartlades med hjälp av källor eller utländsk säkerhetstjänst.
- 84 Se även MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F VIII e, Volym 1, PM angående illegal verksamhet i Sverige, 19/4 1948. Jämför härvidlag Karl Molins bedömning att förslag om avskiljande av värnpliktiga från sina förband under andra världskriget oftare byggde på en uppfattning att en person var ”störig” eller svårhanterlig än att det var en person som ägnade sig åt kommunistisk agitation.
- 85 Försvarets Underrättelsenämnds (FUN) redovisning till regeringen 1998-11-26 sid. 29.
- 86 Försvarets Underrättelsenämnds (FUN) redovisning till regeringen 1998-11-26 sid. 29.
- 87 Riksdagens protokoll 1948-05-26, herr Hagberg.
- 88 Intern PM författad av Åke Hasselrot. Statspolisen 3:e roteln. Serie F II. Volym 15. Nr 175.
- 89 Skrivelse ang. inventeringen av kommunister från Olle Mattsson i Sundsvall. Statspolisen 3:e roteln. Serie F II. Volym 15. Nr 181.
- 90 MUST, hemliga delen, Serie Ö III, volym 26, skrivelse angående [...]. (Philips) från 15 oktober 1955.
- 91 Se t.ex. MUST, hemliga delen, Serie Ö III, volym 26, PM ang [...] och [...] från 16 mars 1956.
- 92 Beckholmen 1986.

NOTER – KAPITEL 6

- 93 MUST, hemliga delen, Serie Ö III, volym 26, Skrivelse från Statspolisens i Stockholm 3:e rotel den 7 september 1955. ”Ang. experimentarb., vilken avses utföra arbete av strängt hemlig natur (anst. Ph-s) för försvaret, Fst.” Förkortningen Ph-s avser företaget Svenska Philips.
- 94 MUST, hemliga delen, Serie Ö III, volym 26, skrivelse ”PM ang. NN, f. XX, Ph-s nr 1146” från den 16 mars 1956.

Kapitel 6

- 1 Riksdagens protokoll, 1951, motion nr 4 från herr Hjalmarson m.fl., beskrivs det utrikespolitiska läget som allvarligare än under andra världskriget.
- 2 Se MUST-arkivet, Hemliga delen, skrivelse till herr statsrådet och chefen för Kungl. Inrikesdepartementet, 9/5 1951 undertecknad av Eric Almgren, angående försvarets förslag om censurans organisering under krig eller vid krigsfara.
- 3 Riksdagens protokoll 1951, Första lagutskottets utlåtande nr 23. Se även riksdagens protokoll, 1951-04-24, herr André.
- 4 Erlanders dagboksanteckningar 1945–1949, 2001:359.
- 5 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F VIIIb, volym 1. ”PM angående Sveriges Kommunistiska Parti.”
- 6 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F VIIIb, Volym 6, Koordinering och kontroll av den internationella kommunistiska rörelsen”, november 1948. MUST-arkivet, Hemliga delen, FVIIIb, Volym 6, Nya direktiv för Kominforms propagandaverksamhet, 11/12 1950. MUST-arkivet, Hemliga delen, FVIIIb, Volym 6, PM angående Kominform, 2/1 1951.
- 7 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F VIII b, Volym 1.
- 8 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie FVIIIb, Volym 8, Utdrag ur militärattachéns meddelande den 15/8 1946, nr 613/1946.
- 9 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F VIII b, Volym 1.
- 10 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F VIII b, Volym 1.
- 11 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F VIII b, Volym 1.
- 12 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie FVIIIe, Volym 29, Redogörelse angående sovjetrisk spioneriverksamhet åren 1952–1956, 8/2 1957.
- 13 Riksdagens protokoll 1951-11-14, försvarsminister Nilsson.
- 14 Riksdagens protokoll, 1951-11-14, försvarsminister Nilsson.
- 15 Erlanders dagboksanteckningar 1950–1951, 2001:192f.
- 16 Se även *Dagens Nyheter* 520818.
- 17 Vilken tidning artikeln är hämtad från nämns ej i Skytteanska pressarkivet.
- 18 I andra sammanhang diskuterades den akuta och öppna konflikten i Korea. Se t.ex. MUST-arkivet, Öppna delen, Serie F VIII o, volym 1, Yttrande över skrivelse från 1949 års försvarsutredning, 29/9 1950.

NOTER – KAPITEL 6

- 19 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F VIII b, Volym 1.
- 20 Se även *Upsala Nya Tidning* 520801.
- 21 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F VIII b, Volym 1.
- 22 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F VIII b, Volym 7.
- 23 Hela avsnittet bygger på historikern Magnus Hjorts bok *Folk och försvar och kampen mot den femte kolonnen* (1998) där inget annat anges.
- 24 Kokk 2001.
- 25 ”PM angående upplysningskampanj rörande spioneri och sabotage.” Statspolisen 3:e roteln. Serie F II. Volym 16. Nr 493.
- 26 ”PM angående upplysningskampanj rörande spioneri och sabotage.” Statspolisen 3:e roteln. Serie F II. Volym 16. Nr 493.
- 27 Kokk (2001).
- 28 Mörth och Sundelius (1998).
- 29 Riksdagens protokoll, Motioner i första kammaren, nr 263 år 1955. I en av SKP:s motioner som diskuterade denna fråga framkommer identiska anslagsposter som de som redovisas i statspolisens interna material. Se även anslagsposter för respektive år i riksdagens protokoll. Det rådde enighet om anslagens faktiska storlek.
- 30 Riksdagens protokoll, 1955-04-20.
- 31 Riksdagens protokoll, 1955-04-27.
- 32 Se även MUST-arkivet, Öppna delen, Serie F VIII s, Utlänningskontroll, Angående den centrala utlänningsbyrån, 24/1 1952.
- 33 MUST-arkivet, Öppna delen, Serie F VIII s, Utlänningskontroll, PM, 27/3 1950.
- 34 MUST-arkivet, Öppna delen, Serie F VIII s, Utlänningskontroll, PM, 27/3 1950.
- 35 MUST-arkivet, Öppna delen, Serie F VIII r, Befästningar, skyddsområden och gränsövervakning, Ang. nordisk passfrihet, 29/3 1952.
- 36 MUST-arkivet, Öppna delen, Serie F VIII s, Utlänningskontroll, Angående fullständig passfrihet för nordbor, 28/3 1953.
- 37 MUST-arkivet, Öppna delen, Serie F VIII s, Utlänningskontroll, Angående fullständig passfrihet för nordbor, 28/3 1953.
- 38 MUST-arkivet, Öppna delen, Serie F VIII s, Utlänningskontroll, Angående fullständig passfrihet för nordbor, 28/3 1953.
- 39 MUST-arkivet, Öppna delen, Serie F VIII p, Sekretess och tystnadsplikt, Ang. utlännings rätt att utbekomma allmänna handlingar, 12/12 1951.
- 40 MUST-arkivet, Öppna delen, Serie F VIII p, Sekretess och tystnadsplikt, Ang. utlännings rätt att utbekomma allmänna handlingar, 12/12 1951.
- 41 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F X f, Volym 88. Rapport till Försvarsstaben från statspolisen, 21/10 1949.
- 42 MUST-arkivet, Hemliga delen.
- 43a Riksdagens protokoll 510425, herr von Seth.
- 43b MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F VIII b Volym I.

NOTER – KAPITEL 6

- 44 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F VIII b, Volym 1.
- 45 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F VIII b, Volym 1.
- 46 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F VIII b, Volym 1.
- 47 Riksdagens protokoll 510425, herr Göransson.
- 48 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F X a, Volym 4, ”VPM ang. ch. flygvapnet underdåniga skrivelse Nr H 23 den 500201”, samt brev från försvarsministern till chefen för flygvapnet 500406.
- 49 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F X a, Volym 4, VPM ang. ch. flygvapnet underdåniga skrivelse Nr H 23 den 500201.
- 50 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F X a, Volym 4, VPM ang. ch. flygvapnet underdåniga skrivelse Nr H 23 den 500201.
- 51 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F X f, Volym 66, PM från den 520204.
- 52 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F X f, Volym 66, PM från den 501113.
- 53 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F X f, Volym 66, UPM om fanjunkare från 500427.
- 54 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F X f, Volym 99, VPM om furir från den 490422.
- 55 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F X f, Volym 99, VPM om furir från hösten 1949.
- 56 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F X f, Volym 88, Brev till Försvarsstaben från Upplands regemente, 510827.
- 57 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F X f, Volym 88, Brev till chefen för Upplands regemente från Försvarsstaben, 520121.
- 58 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F X f, Volym 88, Brev till chefen för Upplands regemente från Försvarsstaben, 520121.
- 59 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F X F, Volym 99, brev från den 530521, samt den 530522.
- 60 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F IX c, Volym 1. Redovisning av anslag, 490923, 510820, 531022. MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F IX c, Volym 2. Redovisning av anslag, odaterade från 1954, 1955. Se även MUST-arkivet, Öppna delen, F VIII d, Volym 2, Skydds- och bevakningstjänst, PM angående personalkontroll beträffande enskilda vaktföretag, som handha ur säkerhetssynpunkt betydelsefull bevakning av statliga och enskilda anläggningar, 8/6 1951. Denna PM kan betraktas som ett exempel på den utökning av personalkontrollen som ägde rum i Sverige under början av 50-talet. Enligt promemorian måste vaktpersonal bli föremål för personalkontroll, eftersom deras medborgerliga pålitlighet var viktig för landets säkerhet.
- 61 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F VIII b, Volym 1.
- 62 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F VIII b, Volym 1.
- 63 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F VIII b, Volym 1.

NOTER – KAPITEL 6 & 7

- 64 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F I volym 3, "Befogenhet m.m. rörande personalkontroll" från den 5 april 1957. MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F I volym 5, s. 11 i "PM angående personalkontroll m.m. Gällande bestämmelser", författad av 1957 års industriskyddskommitté, inkom till Fst/In 27 maj 1958.
- 65 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F VIII b, Volym 4.
- 66 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F VIII b, Volym 4.
- 67 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F VIII b, Volym 4.
- 68 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F VIII b, Volym 4.
- 69 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F VIII o, Volym 2. Uppgift på vissa större arbeten vid Fst/In. 21/3 1952. MUST-arkivet, Hemliga delen, F VIII v, Volym 1. Bestämmelser för utbildning i militär säkerhetstjänst. 14/2 1952.
- 70 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F VIII o, Volym 2. Uppgift på vissa större arbeten vid Fst/In. 21/3 1952, MUST-arkivet, Öppna delen, Serie F VIII o, Volym 1, Den militära säkerhetstjänsten, 11/9 1952.
- 71 MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F VIII o, Volym 4. PM angående vissa förhållanden som om de iakttas skulle kunna tyda på ett förestående krigsutbrott. En bidragande förklaring till att tecken på såväl propaganda som sabotage och annan femtekolonnverksamhet noggsamt noterades av Försvarsstaben var att alla aktiviteter kunde ge ett svar på om ett krigsutbrott var nära. Kartläggning av propagandan från SKP, misstänkta sabotagefall respektive stölder av sprängmedel gav Försvarsstaben underlag för att skapa normalbilder. Avvikelser från normalbilderna, dvs. att dessa aktiviteter blivit vanligare, kunde indikera att ett större krig närmade sig.

Kapitel 7

- 1a MUST-arkivet, Öppna delen, FI Volym 5, Utgående och inkomna skrivelser 1958, Utkast till Instruktion för handhavandet inom försvarsväsendet.
- 1b Goldmann 1978. Enligt Goldmanns undersökning förbättras stormaktsrelationerna mellan åren 1954–1956 och år 1959. År 1958 upplever stormaktsrelationen ett bakslag i och med Berlinkrisen.
- 2 Jämför till exempel den utrikespolitiska deklarationen från 1961 med ÖB:s krav på beredskapshöjande åtgärder. MUST-arkivet, FI Volym 17, Utgående och inkommande skrivelser, 611021. Se även skrivelse från chefen för Fst/In Grudemark, MUST-arkivet, Hemliga delen, 620118.
- 3 MUST-arkivet, Öppna delen, FI Volym 11, Utgående och inkomna skrivelser, Utkast till föredrag i säkerhetstjänst, 600314.
- 4 MUST-arkivet, Hemliga delen, Attachéavdelningen. Personalförstärkning, anslagsäskanden för budgetåret 1963/64.

- 5 *Ny Dag* 550319, 550409.
- 6 Se t.ex. *Arbetaren* 550315, *Svenska Dagbladet* 550346, *Tidningen Upsala* 560823, *Svenska Dagbladet* 560917, *Vestmanlands Läns Tidning* 570524.
- 7 *Aftonposten* 550314, *Ny tid* 550316.
- 8 MUST-arkivet, Hemliga delen, FI Volym 22, Utgående och inkomna skrivelser, PM om Sveriges kommunistiska parti, 621018.
- 9a Riksdagens protokoll 570523, inrikesminister Hedlund.
- 9baktionen Mot Svensk Atombomb.
- 10 MUST-arkivet, Hemliga delen, FI Volym 22, Utgående och inkomna skrivelser, PM angående Sveriges kommunistiska parti, 621018.
- 11 MUST-arkivet, Öppna delen, FI Volym 10, Utgående och inkomna skrivelser, Tidningsklipp i samband med gallring, 600114.
- 12 MUST-arkivet, Hemliga arkivet, FI Volym 22, Utgående och inkomna skrivelser, PM angående de internationella frontorganisationerna och deras verksamhet i Sverige, 620430.
- 13 MUST-arkivet, Hemliga arkivet, FI Volym 22, Utgående och inkomna skrivelser, PM angående de internationella frontorganisationerna och deras verksamhet i Sverige, 620430.
- 14 MUST-arkivet, Hemliga arkivet, FI Volym 22, Utgående och inkomna skrivelser, PM angående de internationella frontorganisationerna och deras verksamhet i Sverige, 620430.
- 15 MUST-arkivet, Hemliga arkivet, FI Volym 22, Utgående och inkomna skrivelser, PM angående de internationella frontorganisationerna och deras verksamhet i Sverige, 620430.
- 16 MUST-arkivet, Hemliga arkivet, FI Volym 22, Utgående och inkomna skrivelser, PM angående de internationella frontorganisationerna och deras verksamhet i Sverige, 620430.
- 17 MUST-arkivet, Hemliga arkivet, FI Volym 22, Utgående och inkomna skrivelser, PM angående de internationella frontorganisationerna och deras verksamhet i Sverige, 620430.
- 18 *Aftonbladet* tillhörde de tidningar som ansåg att det var kärnvapenförespråkarna som var ett hot mot försvarsviljan genom sina påståenden att det konventionella försvaret var för dåligt respektive för dyrt.
- 19 MUST-arkivet, Öppna delen, F I: 2, Utgående och inkomna skrivelser 1957, Underlag för besvarande av interpellation, 570405.
- 20 MUST-arkivet, Öppna delen, F VIII r, Sekretess och tystnadsplikt, Yttrande över "Förslag till kungörelse angående förbud för utlänning att beträda försvarsanläggning", 12/III 1954, Interpellation beträffande skyddsområden, 561105.
- 21 MUST-arkivet, Öppna delen, F I, Volym 12, Utgående och inkomna skrivelser 1960, Yttrande över utredning ang. "svenskt medborgarskap

NOTER – KAPITEL 7

- såsom villkor för erhållande av statstjänst”, 600219. Se även MUST-arkivet, Öppna delen, F I, Volym 12, Utgående och inkomna skrivelser 1960, Svenskt medborgarskap såsom villkor för erhållande av statstjänst, 600222, samt MUST-arkivet, Öppna delen, F I, Volym 12, Utgående och inkomna skrivelser 1960, Svenskt medborgarskap såsom villkor för erhållande av statstjänst, 600224, yttrande av chefen för Försvarsstaben till Konungen.
- 22 MUST-arkivet, Öppna delen, F I: 2, Utgående och inkomna skrivelser 1957, Underlag för besvarande av interpellation, 570405, MUST-arkivet, Hemliga delen, FI Volym 17, 611021 Beredskapsåtgärder inom totalförsvarets civila sektor i vad avser säkerhetstjänst.
- 23 MUST-arkivet, Öppna delen, FI Volym 2, Utgående och inkomna skrivelser 1957, Remissyttrande och förslag rörande utlänningskontrollen, 570405.
- 24 Även den centrala driftledningen för Riksdriftbyrån ägnade sig 1946 åt frågan om i vilken utsträckning som utlännningar skulle få del av uppgifter om Sveriges kraftförsörjning. Se MUST-arkivet, Öppna delen, F VIII p, Volym 7, Sekretess och Tystnadsplikt, Brev till Försvarsstaben, 461209.
- 25 MUST-arkivet, Öppna delen, FI Volym 2, Utgående och inkomna skrivelser 1957, Remissyttrande och förslag rörande utlänningskontrollen, 570405.
- 26 Riksdagens protokoll 570523, inrikesminister Hedlund, herr Christenson.
- 27 Statspolisen, 3:e roteln, S 169/57. Sammanställning av Simon Roos.
- 28 MUST-arkivet, Öppna delen, FI Volym 7, Utgående och inkomna skrivelser, Gränstullsarbete mellan Sverige och Norge, 590205.
- 29 Överbefälhavare T. Rapp menade i oktober 1961 att utlänningsshotet kunde mötas genom ökad inre kontroll, till exempel övervakning, genom utökad rörelsebegränsning samt genom en kartläggning hur den utländska arbetskraften användes, se MUST-arkivet, Hemliga delen, FI Volym 17, 611021 Beredskapsåtgärder inom totalförsvarets civila sektor i vad avser säkerhetstjänst.
- 30 *Kvällsposten* 561209, *Svenska Dagbladet* 561211.
- 31 MUST-arkivet, Öppna delen, FI Volym 2, Utgående och inkomna skrivelser 1957, Översikt över förrådskommitténs verksamhet, 570405.
- 32 MUST-arkivet, Öppna delen, F I: 2, Utgående och inkomna skrivelser 1957, Underlag för besvarande av interpellation, 570405.
- 33 Kokk, Enn (2001).
- 34 MUST-arkivet, Öppna delen, F I: 2, Utgående och inkomna skrivelser 1957, Underlag för besvarande av interpellation, 570405.
- 35 MUST-arkivet, Öppna delen, F I: 2, Utgående och inkomna skrivelser 1957, Underlag för besvarande av interpellation, 570405.

NOTER – KAPITEL 7

- 36 MUST-arkivet, Öppna delen, FI Volym 9, Utgående och inkomna skrivelser, Behov av högskoleutbildning, 590427.
- 37 MUST-arkivet, Öppna delen, FI Volym 7, Utgående och inkomna skrivelser, Gränstillsamarbete mellan Sverige och Norge, 590205, MUST-arkivet, Öppna delen, FI Volym 10, Utgående och inkomna skrivelser, Fortsatt tjug på vakant lön för kapten J.E. Hultgren, 600319.
- 38 MUST-arkivet, Öppna delen, F VIII o, Organisation, Svar på frågorna 3 t.o.m. 7 i Fst/Adj skr 40:12 Adj 561121, 561206.
- 39 MUST-arkivet, Öppna delen, F VIII o, Volym 3, Organisation. Siffrorna inom parentes avser uppgifter för år 1954.
- 40 MUST-arkivet, Öppna delen, F VIII o, Volym 3, Organisation, Bilaga 1, Tablå över i *Polisunderrättelser* år 1955 intagna notiser.
- 41 MUST-arkivet, Hemliga delen, FI Volym 18, Utgående och inkomna skrivelser, 611002. Som vi tidigare noterat var Georg Berendt en garant för kontinuiteten i inrikesavdelningens arbete. Berendt beredde tillsammans med Grudemark frågan om nya regler för personalkontrollen 1961.
- 42 MUST-arkivet, Hemliga delen, FI Volym 18, Utgående och inkomna skrivelser, Bestämmelser rörande personalkontroll inom försvaret, 610714.
- 43 MUST-arkivet, Hemliga delen, FI Volym 18, Utgående och inkomna skrivelser, brev från Kungliga Inrikesdepartementet till statspolisintenden, 610630.
- 44 MUST-arkivet, Hemliga delen, FI Volym 18, Utgående och inkomna skrivelser, Bestämmelser för personalkontrollen inom försvaret, 611002.
- 45 MUST-arkivet, Hemliga delen, FI Volym 18, Utgående och inkomna skrivelser, Bestämmelser rörande personalkontroll inom försvaret, 610714.
- 46 MUST-arkivet, Hemliga delen, FI Volym 18, Utgående och inkomna skrivelser, Bestämmelser rörande personalkontroll inom försvaret, 610714.
- 47 MUST-arkivet, Hemliga delen, FI Volym 18, Utgående och inkomna skrivelser, Bestämmelser för personalkontrollen inom försvaret, 611002.
- 48 MUST-arkivet, Hemliga delen, FI Volym 18, Utgående och inkomna skrivelser, Bestämmelser för personalkontrollen inom försvaret, 611002.
- 49 MUST-arkivet, Hemliga delen, FI Volym 18, Utgående och inkomna skrivelser, Bestämmelser för personalkontrollen inom försvaret, 611002.
- 50 MUST-arkivet, Öppna delen, F I: 2, Utgående och inkomna skrivelser 1957, Underlag för besvarande av interpellation, 570405.
- 51 MUST-arkivet, Öppna delen, FI Volym 11, Utgående och inkomna skrivelser, Omläggning/indragning av Dagens Klipp, 600617.
- 52 *Dagens Nyheter* 550418, 560428, *Aftonbladet* 550428.
- 53 *Svenska Dagbladet* 560917, *Skånska Dagbladet* 570525.
- 54 MUST-arkivet, Hemliga delen, FI Volym 17, Utgående och inkomna skrivelser, 611021, Sammanställning av de grundläggande lagar m.m.

NOTER – KAPITEL 7

rörande säkerhetstjänsten under beredskap och krig, som främst bör göras till föremål för översyn.

- 55 MUST-arkivet, Öppna delen, F I: 2, Utgående och inkomna skrivelser 1957, Underlag för besvarande av interpellation, 570405.
- 56 MUST-arkivet, Öppna delen, FI Volym 7, Utgående och inkomna skrivelser, Gränstullsarbete mellan Sverige och Norge, 590205.
- 57 MUST-arkivet, Hemliga delen, FI Volym 17, Utgående och inkomna skrivelser, 610630.
- 58 MUST-arkivet, Hemliga delen, FI Volym 17, Utgående och inkomna skrivelser, 610630, bilaga 3 och 4.
- 59 Statspolisen 3:e roteln. Serie F II volym 32:878. "Inventering av behov och befintlig materiel/personal vid samtliga tredje rotelns kontor i landet".
- 60 Statspolisen HS 1067/58 från den 9 oktober 1958.
- 61 Statspolisen 3:e roteln. Serie F II volym 32:878. "Inventering av behov och befintlig materiel/personal vid samtliga tredje rotelns kontor i landet".
- 62 Fortbildningskursen hade fem moment. Det första momentet avhandlade övervakningen som instrument i förundersökningar, syftet med övervakningsarbete, hur man upprättar skuggningspromemior och om vikten av iakttagelsernas objektivitet. Det andra momentet ägnades åt uppläggningsen av skuggningsärenden och arrangemang och hjälpmedel för underlättande av skuggning. Övriga moment handlade om motorfordon (III), användning av radio i skuggningsarbetet (IV), samarbete med allmänheten och förtroliga meddelare (V) samt "några ord om provokationer" (VI). Statspolisen, 3:e roteln, HS 1096/58 från 15 oktober 1958.
- 63 Statspolisen, 3:e roteln, HS 1096/58 15 oktober 1958. Angående utbildning för polismän vid den särskilda polisverksamheten.
- 64 Statspolisen, 3:e roteln, HS 1067/58 9 oktober 1958.
- 65 Statspolisen, 3:e roteln, HS 1067/58 9 oktober 1958.
- 66 Under huvudrubriken "Kommunismen" avhandlades bland annat följande ämnen: den internationella kommunismen, SKP:s organisation, verksamhet bland ungdom, verksamhet bland kvinnor och barn, facklig verksamhet, verksamhet bland intellektuella, inom vissa socialgrupper och massorganisationer, studieverksamheten, den kommunistiska fredsrörelsen, Förbundet Sverige-Sovjetunionen och "liknande så kallade vänskapsföreningar", press och propaganda, arbetarkulturs förlag, tryckerier, tidningar och tidsskrifter, kommunistisk affärsverksamhet, partikadern, diverse partier och organisationer av intresse. Under huvudrubriken "Nazism och fascism" behandlades följande ämnen: historik, nazismen i dagens läge, Sveriges Nationella Förbund, Nysvenska rörelsen, Rikspartiet, NAMI-partiet, övriga nazistiska sammanslutningar,

NOTER – KAPITEL 7

- svensk samarbetskommitté, C.E. Carlbergs stiftelse, Sveriges Antijudiska kampförbund, och nazistisk personkännedom.
- 67 Hela avsnittet bygger på Statspolisens månads- och kvartalsöversikter över kommunistisk och nazistisk verksamhet i Sverige, G akt. 5:721d/1–28 där inget annat anges.
- 68 Statspolisen, 3:e roteln, HS 986/58.
- 69 Statspolisen, 3:e roteln, G akt 5:721d/1–28, volym 4, 4:e kvartalet 1959.
- 70 Statspolisen, 3:e roteln, G akt 5:721d/1–28, volym 4, 1:a kvartalet 1962.
- 71 Statspolisen, 3:e roteln, G akt 5:721d/1–28, volym 4, 2:a kvartalet 1961.
- 72 Statspolisen, 3:e roteln, G akt 5:721d/1–28, volym 4, 2:a kvartalet 1960. Se även *Aftonbladet* 2000-01-27.
- 73 Se till exempel Statspolisen, 3:e roteln, G akt. 5:721d/1–28, Översikt över kommunistisk verksamhet i Sverige, januari 1956.
- 74 Statspolisen, 3:e roteln. G akt. 5:721d/1–28, volym 4, Översikt över kommunistisk verksamhet i Sverige, 4:e kvartalet 1961.
- 75 Statspolisen, 3:e roteln. G akt. 5:721d/1–28, Översikt över kommunistisk verksamhet i Sverige, februari 1956. Av hänsyn till övervakade personer har vi valt att inte redovisa ortnamnet.
- 76 Statspolisen, 3:e roteln, HS 258/59.
- 77 Statspolisen, 3:e roteln, HS 1211/59. Skrivelse angående telefonkontrollen i Göteborg.
- 78 Statspolisen, 3:e roteln. PM angående dimafonapparater m.m. från den 24 oktober 1960. Efter den dyrbara tekniska uppgraderingen 1960 använde statspolisen bandspelare med tonband istället för dimafoner och skivor.
- 79 Statspolisen, 3:e roteln, HK 231/60. PM angående telefonkontroll.
- 80 Statspolisen, 3:e roteln, HK okänt diariemr, PM om telefonkontroll från den 12 november 1962.
- 81 Statspolisen, 3:e roteln, HS 381/58.
- 82 Statspolisen, 3:e roteln, H 152/59. Brev till Telestyrelsen 8 maj 1959 ang. Kontrollverksamhetens hittillsvarande omfattning.
- 83 MUST, hemliga delen, Serie F I, volym 21. ”PM om den sovjetiska underrättelsetjänstens organisation: Den sovjetryska underrättelsetjänstens verksamhet i Sverige.”
- 84a Exempelen i det följande avsnittet är hämtade från MUST-arkivet, Hemliga delen, Serie F X f. Serien är mycket omfattande och innehåller totalt 168 volymer med tusentals handlingar som rör enskilda personers personalkontrollärenden, organiserade efter bokstavsordning. På grund av materialets omfattning valde vi att göra ett systematiskt urval (var elfte volym) av personalkontrollärenden som vi sedan granskade i detalj. Efter vår genomgång är vi övertygade om att vi nått empirisk mättnad när det

NOTER – KAPITEL 7

gäller vilka olika typer av personalkontrollärenden som behandlades av Försvarsstabens inrikesavdelning. Några säkra uppskattningar av det totala antalet ärenden av en viss typ som förekommer i materialet står dock inte att göra.

- 84b Namn på enskilda som förekommer i det här avsnittet är fingerade av hänsyn till övervakade medborgare och deras efterlevande. För en mer detaljerad diskussion kring Vetenskapsrådets etiska regler, se kapitel 2.
- 85 MUST, hemliga delen, Serie Ö III, volym 21, skrivelse "PM 437/53 ang [Bengtsson], ..." från den 24 april 1953 och skrivelse "VPM angående ingenjörsträdet [Bengtsson] ..." från den 26 juni 1959. MUST, hemliga delen, Serie Ö III, volym 25, skrivelse "Sammanställning [Bengtsson], född..." från 22 november 1960. Observera att namnet Bengtsson är fingerat.
- 86 MUST, hemliga delen, Serie Ö III, volym 26.
- 87 MUST, hemliga delen, Serie Ö III, volym 21, skrivelse "Ang. nedan-nämnde person, vilken avses att underofficerutbildas" från den 13 april 1962. Skrivelse "Angående furiren vid örlogsflottan [Nilsson], född..." från den 11 maj 1962. Namnet Nilsson är fingerat.
- 88 MUST, hemliga delen, Serie Ö III, volym 21, skrivelse "Ang. en person som avses för en extra tjm-befattning vid FN-avdelningen, handhavan-de av hemliga handlingar" från den 18 december 1963. Handskrivet för-slag. (Fö I) avser sannolikt Fst/In.
- 89 MUST, hemliga delen, Serie Ö III, volym 24. Skrivelse "Ang. [Gustaf-son] ..." från den 25 maj 1961. Namnet Gustafson är fingerat.
- 90 MUST, hemliga delen, Serie Ö III, volym 26. Skrivelse "Angående kol-lektivanställning som städerska vid KAIF" från den 9 september 1958. Namnet Olsson är fingerat.
- 91 MUST, hemliga delen, Serie Ö III, volym 26, skrivelse "Ang. person, som avses sysselsättas med arbete av strängt hemlig natur (anställning) inom försvaret" från 20 januari 1958. Namnet Fransson är fingerat.

Källor och litteratur

Otryckt källmaterial

MUST-arkivet, öppna och hemliga delen.
Skytteanska pressarkivet.
SÄPO:s arkiv.

Offentligt tryck

Myndighetsrapporter m.m.

Kartläggning över de register som har använts inom den militära säkerhetstjänsten m.m. Kartläggningen genomfördes av Eva-Britta Wallgren, 1998-07-03.

Personalkontroll den 1 oktober 1969–30 juni 1996. Rapport till regeringen av Registernämnden beslutad den 16 december 1998.

Personalkontroll. Del II. Fortsatt uppdrag av regeringen den 31 mars 1999 om utlämnanden av uppgifter ur SÄPO-registret den 1 oktober 1969–30 juni 1996. Rapport till regeringen av Registernämnden den 3 oktober 2000.

Redovisning av vissa uppgifter om den militära underrättelse- och säkerhetstjänsten. Från försvarets underrättelsenämnd till regeringen 1998-II-26.

Riksdagstryck

Riksdagens protokoll: debatter, interpellationer och frågor kring säkerhetstjänsten och olika inre hot, 1945–1960.

SOU 1976:19. Den militära underrättelsetjänsten.

SOU 1999:37. Underrättelsetjänsten: en översyn.

Tidningar

Aftonbladet

Aftonposten

Arbetsbladet

Arbetaren

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Barometern
Borås Tidning
Dagens Nyheter (DN)
Eskilstunakuriren
Expressen
Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning (GHT)
Göteborgs Tidningen (GT)
Jönköpingsposten
Kvällsposten
Norrländska Socialdemokraten
Ny Dag
Ny Tid
Skånska Dagbladet (SkD)
Stockholms-Tidningen
Svenska Dagbladet (SvD)
Tidningen Upsala
Upsala Nya Tidning
Vestmanlands Läns Tidning (VLT)
Västgöta-Demokraten
Västerbottenskuriren
Östersunds Posten

Litteratur

- Agrell, Wilhelm (1982): *Hur stort är krigshotet?* Stockholm: Utrikespolitiska institutet.
- Agrell, Wilhelm (1985): *Alliansfrihet och atombomber. Kontinuitet och förändring i den svenska försvarsdoktrinen 1945–1982.* Stockholm: Liber.
- Agrell, Wilhelm (1998): *Konsten att gissa rätt. Underrättelsevetenskapens grunder.* Lund: Studentlitteratur.
- Agrell, Wilhelm (1999): *Övrig illegal verksamhet: övervakningen av de svenska kärnvapenmotståndarna 1958–1968.* Stockholm: Wahlström och Widstrand.
- Andrén, Nils (1984): *Säkerhetspolitik.* Stockholm: Utrikespolitiska institutet.
- Andrén, Nils (1997): *Säkerhetspolitik – analyser och tillämpningar.* Stockholm: Norstedts juridik.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

- Beckholmen, Kuno (1986): *Hundra år med Metall-ettan, del 2 1928–1984*. Stockholm: Liber förlag.
- Berlin, Daniel (2001): "Opinioner och spioner. Partistrategiska överväganden vid förändringar av säkerhetspolisens befogenheter". Uppsats för fördjupningskurs 2. Statsvetenskapliga institutionen, Göteborgs universitet.
- Bjereld, Ulf (1997): *Hjalmarsonaffären – ett politiskt drama i tre akter*. Stockholm: Nerenius & Santérus.
- Bjereld, Ulf, Johansson, Alf, Molin, Karl och Persson, Sune (1997): "Sverige under kalla kriget". *Ansökan till Riksbankens Jubileumsfond*.
- Booth, Ken (1998): *Statecraft and Security. The Cold War and Beyond*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bratt, Peter (1973): *IB och hotet mot vår säkerhet*. Stockholm: Gidlunds.
- Buzan, Barry (1991): *People States and Fear. An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era*. Harvester Wheatsheaf.
- Djerf Pierre, Monika (1996): *Gröna nyheter. Miljöjournalistiken i televisionens nyhetssändningar 1961–1994*. Göteborgs universitet, Institutionen för journalistik och masskommunikation.
- Ekman, Stig (2000): *Den militära underrättelsetjänsten. Fem kriser under det kalla kriget*. Stockholm: Carlssons förlag.
- Eriksson, Johan (red.) (2001): *Hotbildernas politik*. Stockholm: Utrikespolitiska institutet, Säkerhetspolitiska rådet.
- Erlander, Tage (2001): *Dagböcker 1945–1949*. Utgivna av Sven Erlander. Hedemora: Gidlunds förlag.
- Erlander, Tage (2001): *Dagböcker 1950–1951*. Utgivna av Sven Erlander. Hedemora: Gidlunds förlag.
- Finlay, David, Holsti, Ole och Fagen, Richard (1976): *Enemies in Politics*. Chicago: Rand McNally.
- Flyghed, Janne (1992): *Rättsstat i kris. Spioneri och sabotage i Sverige under andra världskriget*. Stockholm: Federativs.
- Frick, Lennart och Rosander, Lars (1998): *Det vakande ögat. Svensk underrättelstjänst under 400 år*. Lund: Historiska Media.
- Goldmann, Kjell (1978): *Det internationella systemet: en teori och dess begränsningar*. Stockholm: Aldus/Bonniers.
- Goldmann, Kjell (1986): "Democracy is Incompatible with Inter-

KÄLLOR OCH LITTERATUR

- national Politics: Reconsidering a Hypothesis” i Goldmann, Kjell Berglund, Sten och Sjöstedt, Gunnar: *Democracy and Foreign Policy, The Case of Sweden* Aldershot: Gower.
- Goldmann, Kjell (1997): ”Miljöhot, migration och terrorister i Tokyo – om begreppet säkerhetspolitik”, i Leifland, Leif m.fl. (red.): *Brobyggare – en vänbok till Nils Andrén*. Stockholm: Nerenius & Santérus.
- Heale, Michael J. (1990): *American Anticommunism. Combating the Enemy within, 1830–1970, The American moment*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Hjort, Magnus (1998): *Folk och försvar och kampen mot den femte kolonnen. En studie i framväxten av Övervaknings-Sverige under 1950-talet*. Forskningsprogrammet Sverige under kalla kriget, forskningsrapport 6.
- Jervis, Robert (1976): *Perceptions and Misperceptions in International Politics*. Princeton University Press.
- Jönsson, Christer (2000): *Sanning och konsekvens? Erfarenheter från forskningsprogrammet om militärunderrättelse- och säkerhetstjänst*. Brytpunkt. Stockholm: Humanistisk-Samhällsvetenskapliga forskningsrådet.
- Kanger, Thomas och Gummesson, Jonas (1990): *Kommunistjägarna. socialdemokraternas politiska spioneri mot svenska folket*. Stockholm: Ordfronts förlag.
- Kokk, Enn (2001): *Vitbok. Militärens hemliga nätverk i arbetarrörelsen*. Hjalmarson och Högberg förlag.
- Lampers, Lars Olof (1997): *Granskningsmakten och sjukhusaffären i Göteborg 1975. En studie av kontrollorganen och utredningarna i en politisk affär*. Stockholms universitet: Statsvetenskapliga institutionen.
- Lindberg, Steve (1994): *Hotbilder för Finland: säkerhetspolitisk förändring och kontinuitet*. Åbo: Åbo Akademis förlag.
- Lustgarten, Laurence och I. Leigh. 1994: *In from the Cold: National Security and Parliamentary Democracy*. Oxford: Oxford University Press.
- Löden, Hans (199): *För säkerhets skull. Ideologi och säkerhet i svensk aktiv utrikespolitik 1950–1975*, Stockholm: Nerenius och Santérus.
- Malm, Thomas (1998): *I skuggan av Enbom. En studie av svensk dagspress vid femtiotalets början*. Göteborgs universitet, Forskningsprogrammet Sverige under kalla kriget, Arbetsrapport nr 4.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

- Molin, Karl (1982): *Hemmakriget. Om den svenska krigsmaktens åtgärder mot kommunister under andra världskriget*. Stockholm: Tiden.
- Myers, David (red.) (1991): *Regional Hegemons: Threat Perception and Strategic Response*. Westview Press, Boulder.
- Mörth, Ulrika och Sundelius, Bengt (1998): *Interdependens, konflikt och säkerhetspolitik. Sverige och den amerikanska teknikexportkontrollen*. Nerenius och Santérus förlag.
- Nordin, Svante (1999): *Det politiska tänkandets historia*. Lund: Studentlitteratur.
- Nygren, Bertil (1991): "Distant Mirrors". *Soviet Threat Perceptions of Its Northwestern and Eastern Rim*. Stockholm: Utrikespolitiska institutet.
- Ohlin, Göran (1985): *Internationella hotbilder mot den svenska ekonomin*. MAS, Stiftelsen Marknadsekonomiskt alternativ för Sverige. DebattSerien 8.
- Petersson, Olof (1996): *Rättsstaten: frihet, rättssäkerhet och maktodelning i dagens politik*. Stockholm: Norstedts juridik.
- Ross, Alf (1948): *Varför demokrati?* Stockholm: Tidens förlag.
- Rönnow, Hans-Henrik (1985): "Svenska hotbilder". Stockholm: *Världspolitikens dagsfrågor*: 1985:5.
- Töllborg, Dennis (1999): *Medborgerligt pålitlig? Svenskt säkerhetsskydd i förändring*. Stockholm: Norstedts Juridik.
- Sundberg, Anna (2000): *Informationskrigföring – hotuppfattning och skyddsåtgärder i USA, Norge och Finland*. ÖCB.
- Waltz, Kenneth N. (1979): *Theory of International Politics*. McGraw Inc.
- Wæver, Ole (1997): *Concepts of Security*. Institute of Political Science, University of Copenhagen.
- Westfalk, Sara (2001): *Läkemedel, EU och den nationella säkerheten*. Forskningsrapport, ÖCB.
- Åselius, Gunnar (1994): "Hotbilden: svenska militära bedömningar av Ryssland 1880–1914", i Engström, Johan och Ericson, Lars (red.): *Mellan Björnen och Örnen. Sverige och Östersjöområdet under det första världskriget, 1914–1918*. Stockholm: Armémuseum, Krigsarkivet.

